

Р.Ш.6(2-421)
р-83

ІВАН ФРАНКО

ОПОВІДАННЯ

ВИДАВНИЦТВО ЦК ЛКСМУ
МОЛОДИЙ БІЛЬШОВИК

Б-У КОРОТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ

+

Шифр РШ6(2-4) Р83 705
Инв. №

Автор Франко, Іван.

Назва Оповідання.

Місце, рік видання К., 1939.

Кіл-ть стор. 277 [3]с.

-||- окр. листів _____

-||- ілюстрацій [1] арт. карт.

-||- карт _____

-||- схем _____

Том _____ частина _____ вип. _____

Конволют _____

Примітка:

10.Х.2007,

Мол.в-

**МОЛОДИЙ
БІЛЬШОВИК**

УКРАЇНСЬКА
КЛАСИЧНА
ЛІТЕРАТУРА

ІВАН ФРАНКО

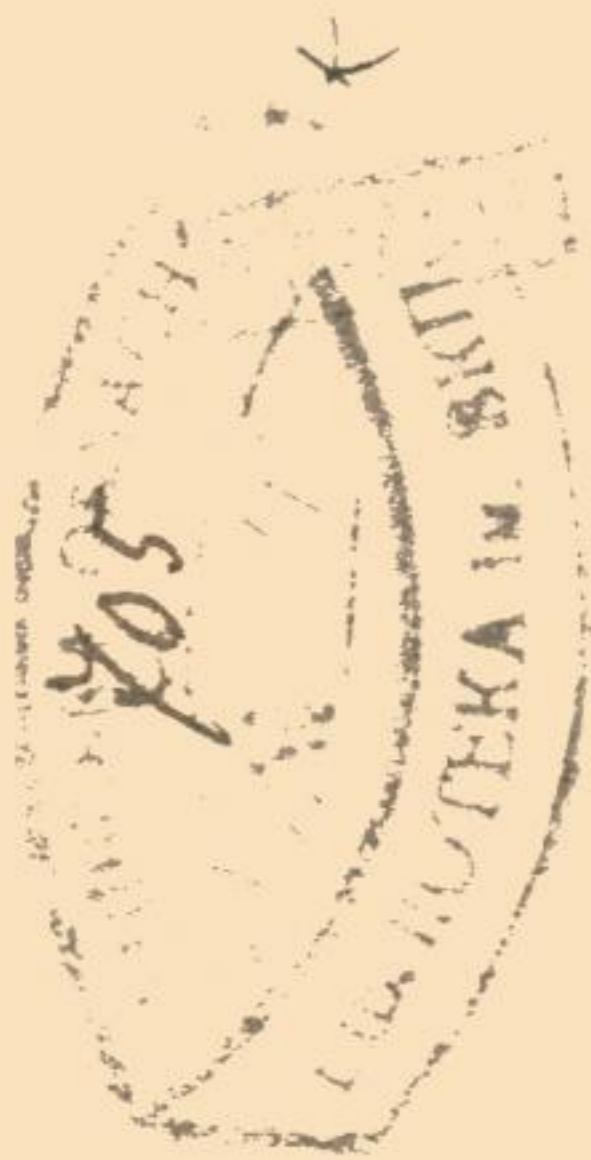
ОПОВІДАННЯ

КИЇВ . 1939

ІВАН ФРАНКО

ОПОВІДАННЯ

МОЛОДИЙ БІЛЬШОВИК

ІВАН ФРАНКО

РІПНИК¹

I

— Іване, Іваночку, соколе мій дорогий!

— Чого хочеш?

— Та бо ти такий тепер гострий, непривітний якийсь!..

— Говори, чого потребуєш?

Осіній вітер шумів і свистів по вузьких вуличках Борислава і розмітував мокру глину, свіжо за дня видобуту з ям. Ніч була темна.

— Ну, доки тут буду чекати на твою бесіду? Говори, чого викликала мене сюди на вулицю в такий вітер?

— Я хотіла поговорити з тобою так... як давніше було... знаєш, у селі.

— Отто! Знайшла час і місце! Говори швидше, чого тобі треба? Не бачиш, я весь промерз!

— Бачу, бачу! — Її голос дрижав, і вся вона продрогла далеко гірше від Івана. — Іване, ти, бачу, вже не любиш мене... бодай не так, як давніше.

— Га, га, га! По чім так міркуєш?

— А та Ганка круглолиця... Ти з нею щовечір водишся...

— Цу на тебе! Я з нею!.. Сама за мною бігає. Хіба ж їй забороню, коли сама тягається за мною?

— А мені пощо забороняєш?

— Е, ти все себе сунеш наперед! Чого тобі треба? Хибує тобі чого? Скажи, ти знаєш, я ніколи не відмовляв тобі допомі в нужді.

Дівчина зітхнула.

---

¹ Ріпник — робітник, що видобуває нафту.

— В нужді! Боже, якби ти бачив мою нужду!.. Та що там... Одного мені бракує, Іваночку.

— Чого?

— Тебе.

— Адже ось бачиш мене.

— Та що з того! Коли серце твоє до мене не горнеться! Коли ти забув мене, не любиш мене! З тобою я б ніякої нужди не боялася. Для тебе б усяке лихо перенесла...

— Ет, дурна ти,— перервав їй Іван,— дурна, та й годі. Гадаєш, що я за Ганкою гину, а мені Ганка й не в голові.

Потім, зблизившись до неї і пригортаючи її до себе, він додав м'якшим, тихішим голосом:

— Не бійся, Фрузю! Я тебе не забуду! Тямиш, як я присягався тобі, там, під липою! Пан-біг це чув, і він мені свідок. Ще трохи потерпімо обоє... Хіба ж я не знаю, що тобі важко? Але ж бо й мені не легко. Ще пару тижнів... Але тепер заспокійся. Час до хати. Ти вся трусишся, ти промерзла... Ходи зо мною сюди, до шинку. Ходи, обігрієшся. Адже тобі далеко до нічлігу.

— Та бо я...

— Нічого не балакай, ходи!

І він майже силоміць затяг її до шинку, в котрім було повно народу, робітників і робітниць, повно гамору, задухи, сопуху від зароплених сорочок та полотнянок, голосного реготу й запаху горілки. Ніхто не звертав на них уваги. Обоє сіли коло стола, близько печі, а Фрузя цікаво поводила очима довкола, чи нема в шинку Ганки, її найтяжчого ворога, її супірниці в Івановім серці. Ганки не було, і вона відітхнула свободніше. Випивши чарку вишнівки й обігрівшись, вона говорила весело, згадувала село і знайомих, вкінці, прихиливши Іванову голову до себе, прошептала:

— А в мене новина!

— Яка новина?

— Надіюсь гостя.

— Гостя? Якого?

— Ану, вгадай.

— Я? Відки я маю знати, хто до тебе в гості наладився?

— Повинен знати.

— Повинен? Тьфу, а це що за гість такий?

— Ах ти недогадливий!

І вона поторгала його за вухо, всміхаючись.

— Це ж дитина! Твоя дитина, Іване!

Вона силкувалася вимовити ті слова свобідно, весело, але їй не стало духу, ані голосу. Серце забилося, затріпалося в грудях. Вона знала, що від того, як прийме Іван цю звістку, залежить дуже багато, може навіть ціле життя її. І вона, відколи почула себе матір'ю, найдужче боялася цієї хвили, коли їй доведеться сказати про це Іванові. Що то скаже він? А тепер, коли слово реклося, вона сиділа бліда, залякана, мов винувата якимсь тяжким гріхом, мов ждала від нього якогось страшного присуду.

А Іванові немов зовсім, зовсім байдуже. Він відвернув голову, підняв очі до стелі і почав потихеньку свистати, а потім, зирнувши на Фрузю, запитав її мов знехотя:

— Ну, що, вип'єш іще порційку?

— Ні, не хочу,— відповіла дівчина ледве чутно.

Іван замовив собі склянку пива і не говорив нічого. Вона сиділа мов не жива. „Все пропало! Все пропало!— вертілося в її голові.— Він не любить мене! Ось тут покине мене в тім пеклі, в тій баюрі“.

У шинку гуділо, клекотіло. Їй зробилося душно, немов щось стискало груди. Вона встала.

— Ідеш уже?

— Іду.

Він не рушився з місця, не просив її подождати, а все ще вдивлявся чогось у стелю. У Фрузі закрутилися сльози в очах, але вона силоміць проковтнула їх.

— Добраніч тобі!

— Добраніч!

На вулиці вітер ухопив її в свої холодні обійми, торгав поли її кафтана, сипав їй у лице грудками глини, але вона не чула нічого.

В її серці було ще холодніше, ще темніше, як у бориславським заковулку.

II

На самім кінці Борислава, на пустій голотечі стояв великий магазин, де складували земний віск, видобутий із ям, власність хазяїна Лінденбаума. Це будинок

великий, дерев'яний. Довкола нього повно ям, а попід стінами навалено купи „лепу“ — сірого ілу, видобутого з ям. Тільки вузькі стежки, попротирані тачками, снуються з усіх боків поміж тими горбами до брами магазину.

Позаду, напротив брами магазину жив сторож у двох добудованих цюпках¹. Ця добудова майже зовсім була схована між високими купами лепу, так, що сонце рідко коли й заглядало крізь вузькі віконця до середини. Сторож був удовець, діти, які мав, пороздавав людям на виховок, а бажаючи заробити дещо більше понад те, що платив йому Лінденбаум, віднаймав одну цюпку на нічліг робітницям, а сам вдовольнявся одною — і так він мало що й спав уночі, мусив вартувати, бо поліції в Бориславі тоді ще не було.

Вже пізно вночі. Тісна, брудна й душна цюпка наповнена робітницями. Стіни голі, ледве побілені вапном по дошках, на одній наліплено якийсь образок і кавалок дзеркала, в однім куті тапчан, збитий з трьох дощок і прикритий сінником та плахтою, а край вікна маленький столичок на трьох високих ногах — бо вікно високо. Ось і все, що можна було добачити в хаті. Ані печі, ані кухонної посуду, ані постелі, ані скрині. На тапчані не було нікого, та зате на помості набито, мов селедців у бочці, якихось людських істот, що голосно важко дихають, але в сутінку, який стоїть у хаті; подібні до одної простеленої по долівці верстви брудного шмаття, свиток, хусток та чобіт. Це нічліг робітниць. Баби, дівчата, молодиці, котрих із далеких сторін приганяє сюди недоля, натовмивши через день груди і руки при корбі або при вибиранню лепу з кіблів та воску споміж глини, тепер лежать покотом на холодній дерев'яній підлозі, кулак під головою, стулені одна до одної, раз задля нестачі місця, а по друге — так буде тепліше.

Їх лица пожовкли з нужди, їх руки немов обросли глиною і земним воском, їх одіж — то позшиване лахмання, що ледве-ледве держиться на тілі. Старі, недугами та гризотою поорані лица, лежать обік молодих, що ще не стратили слідів краси, хоча цвіт їх уже зв'ялила передчасна тяжка праця і нужда і розпуста.

---

¹ Цюпа, цюпка — маленька, темна кімната.

В хаті тихо, тільки десь-колись котра сонна скрикне і розмахне руками, інша пробуркоче якесь прокляття або крізь сон обійме сусідку — їй, певно, сниться, що обіймає коханка. Та найрухливіше спить ота стара бабуся — колись чільна господиня в селі, а нині мало що відмінна від жебрачки. За дня з неї роботи небагато, сили в старих костях нема й за дитину, от хіба сидить у куті кошари та перебирає леп, видобутий із ями. За те їй платять три шістки денно, вона й за це богу дякує. Але зате вночі вона немов оживає. Здається, що тоді воскресає в її душі ціле життя, проведене в кращих відносинах. Вона захриплим голосом муркоче свої дівочі, давно забуті співанки, потім торгає на собі курмання¹, немов поправляє свої вбори перед дзеркалом; потім пишно похитує головою, немов бесідує з давніми сусідками і хвалиться новими коралами; то знов поцмокує губами — смакує гріту з медом горілку. А там підуть якісь прокляття, важке хлипання, стогнання і знов відривки пісень — і так цілу ніч. Не раз її сусідка збудиться від тих її снів, заклинє і штовхне стару в бік, щоби спала тихо, але це не помагає нічого. Стара, пробудившись, нічогісінько не тямить, що їй снилося, а тихо спати не може.

На маленькім столику під вікном палахкотить свічечка, уліплена з жовтого, нечищеного земного воску. Мигтить її світло і блимає нерівно, кидаючи непевні блиски на сонних робітниць. Край столика сидить похилена дівчина — одинока людина в цілім будинку, котрої не береться сон. Її сумне, тужливе око слідить за бистрими рухами ігли. Вона шиє сорочину — малесеньку-малесеньку — шиє пильно по ночах, бо вдень інша робота.

— Мовив, що Ганка йому не в голові, — снує вона невеселі думки. — Може, це й правда. Ба, але ж того не мовив, чи любить мене, чи ні. Та й пощо мовити? Хіба я сама не бачу? Ні, не любить він мене, не думає про мене! Він забув свою присягу, хоч словами й згадає її. Що слова? Вітер та й годі. А пан-біг з неба не злізе, палицею бити не буде. Так він думає собі і, певно, в кулак сміється з мене. Сміється з дурної, що

---

¹ Курмання — лахміття.

задля нього покинула батька, матір, хату, що віддала йому свою добру славу. Все, все я віддала йому, покинула задля нього! А тепер, вже коли нема що більше взяти з мене, я йому непотрібна, ненависна!

І в її очах знов закрутилися сльози, та тепер вона не зупиняла, не ковтала їх, і вони полилися рясними капками на її шитво.

— Боже, боже! За які гріхи ти так тяжко покарав мене? — простогнало її замучене серце.

Ігла зупинилася. Фрузя, сама не знаючи чого, вдивлялася в полум'я нафтівки. Синій дим піднімався по верх полум'я і стояв густим туманом під стелею. У неї боліла голова. Надворі свистав вітер, віяв крізь шпари до хати й обдавав її холодом.

Фрузя виплакалася, і їй зробилося легше.

— Ні, він любить мене. Я би вмерла, якби він перестав мене любити. І що ж я йому зробила такого, щоби мав забути мене? Та й що я зробила би без нього з маленькою дитиною, котра незадовго прийде на світ, з тим непрошеним гостем, перед котрим не можна замкнути дверей?

Правда, Фрузя не знала також, що буде робити з ним, з Іваном, коли появиться дитина. Аджеж бачила, як він сквасився і відвернувся, почувши, що вона надіється дитини. Знала, що грошей у нього нема, що він день-у-день на роботі і для неї самої не лишається ніщо, крім шпиталю. Вона бачила це все ясно ще перед годиною, коли, скулившись і цокочучи зубами, йшла з шинку до цієї хати. Але тепер вона не думала про це. Їй було страшно думати про це, і як той, що потопає, хапається за прутик, за стебелину, так вона вхопилася за ту думку: коби він любив мене! Коби він був при мені! З ним мені нічого не страшно; він на все знайде раду!

Вона самохіть дурила себе тою думкою, вмовляла її в себе і тепер була майже певна, що все воно так і буде. Мусить бути! Хіба би бога над ними не було! Аджеж вона недаром покинула задля нього батька й матір, недаром набідувалася так багато! Аджеж він недаром обіцявав їй, що ще трохи побідують, а потім усе буде добре, все лихо минеться. Що він задумає зробити? Вона не могла догадатися, але чула,

що їй на серці робиться так весело, легко, мов тій травці, що на весну спід снігу виколується на світ.

Вона вдивлялася в нафтівку, що вже ось-ось догоряла і не світила, а димилася і наповнювала всю хатину чадом. Серце Фрузі билосся живо-живо. Їй здавалося, що ігла в її руках літає швидко — корба крутиться легко, скоро. Втоми, холоду ані сліду. Музика грає, блищить щось, мов довгий, сонячний шлях посеред зеленого жита. Лоскоче щось, мов дотик м'яких любих рук... Її голова похилилася на стіл, і вона заснула.

А здалека, від Борислава доносив вітер глухі окрики і співи. То кричали й співали ріпники, вийшовши з шинку А між усіма голосами найсильніший голос Іванів виводив:

А я тебе, моя мила, не покину,
Положу тя на ліжечко, як дитину.

III

Вранці Фрузя прокинулася швидше від інших робітниць. У неї боліла голова, її кидало в дрож, млоїло всередині, але вона й не думала про це. Умившись швидко, вона побігла до шинку, де мала заплачене на цілий тиждень наперед снідання — горнятко гарячого молока і кусник хліба. Але їда не йшла їй у горло. Насилу випивши молока, вона взяла хліб за пазуху й побігла. Куди? Вона й сама не тямала гаразд. На роботу ще було завчасно. Їй хотілось побачити Івана, але вона знала, що ледве чи знайде його на вулиці, а де він ночував цими днями, цього не знала. І ось вона йшла навгад, чалапаючи по густім, липкім болоті, кулячись від вітру, бажаючи втомою і рухом заглушити неспокій, що бушував у її серці.

Борислав починав ожизлюватися. Із темних нір, із затхлих, душних та тісних халабуд вилізали брудні, заспані люди. Вони починали день прокляттями і сваркою, не мившись і не хрестившись тяглися до шинків, а відси, випивши по келішкові горілки, закусивши сухим хлібом і взявши за пазуху також сухого хліба, трохи ковбаси або головку часнику, ішли на роботу. В кошарах де-де тельнякали дзвоники, кричали касієри, скрипіли корби. Серединою вулиці тяглися вози

з дровами, з мішками бульби¹, з хлібом і іншою поживою. А понад усім тим сіре, насуплене небо думало якусь понуру думу, а здалека зеленів високий смерековий бір на схилах Діла².

Чалапаючи вулицею, Фрузя бігла очима по всіх закутинах, заглядала в отворені двері шинків, у знайомі кошари, але Івана не було ніде. На закруті, недалеко гостиниці Кирницького, що була головним осередком робітницького життя і нічних гулянок, вона здибала Ганку. Це була дівчина з того самого села, що Фрузя й Іван. Здорова, червонолиця, з витріщеними очима і грубими губами, вона була правдивим силачем супроти худої, помарнілої Фрузі. Несучи на коромислі коновки з водою, вона твердо ступала по розмоклій глині босими, червоними ногами. Її чорні коси були обвиті довкола голови, а чорні, блискучі очі сміялися здоров'ям і силою, котрої, видно, ніколи не підгризав червак ніякої внутрішньої гризоти. Це була одна з тих грубих натур, у котрих душі не доколупаєшся. Хоч у бідності і в тяжкій праці, вони не знають властиво біди, не знають того горя, яке пливе з несповнених бажань, з незаспокоєного чуття, з незгоди між волею і силою. Вони, здається, сотворені для тяжкої праці, як віл до ярма; їх горе починається аж тоді, коли не стане їх, звичайно залізного, здоров'я.

Фрузя ще здавна не любила Ганки, а тепер, коли бачила, як Іван при ній робиться веселим, жартує, танцює з нею, вона ненавиділа її з цілого серця. Вчорашні Іванові слова, що Ганка сама тягається з ним, мов окріп заклекотіли в її серці.

— Слухай ти, Ганко,— сказала вона, не вітаючися і підходячи близько до неї.

— А чого тобі від мене треба?

— Ти у Кирницького на службі?

— А так, уже четвертий день.

— А був там мій Іван учора?

— Твій Іван? Який твій Іван? — з наругою промовила Ганка.

— Сама знаєш, який! — мовила Фрузя, душачи в собі злість.

---

¹ Бульба — картопля.

² Діла — гора поблизу Борислава.

— Такий він твій, як і мій. Навіть мій більше, бо тебе не хоче й на очі бачити, а зо мною йому весело.

— Брешеш, помийнице!—крикнула Фрузя.—Брешеш, брешеш! Не смій мені волочитися за ним! Він сам казав, що ти за ним волочишся. Слухай, коли я тебе ще раз побачу з ним, то тобі очі видеру.

— Дерися по стінах ти, опудало! Чого ти мене чіпаєшся?

— Не смій! Не смій!—кричала Фрузя, ледве дишачи.— Не смій мені баламутити його!

— Отжеж посмію, і що мені зробиш? І вчора я була з ним, і сьогодні буду, і коли мені схочеться, то буду. А ти хоч трісни зо злості, то мені байдуже.

Фрузя, не тямлячи сама себе, кинулася на Ганку з кулаками, але ця лиш раз замахнула коновкою і обілляла її цілим валом води.

Зареготалися ріпники, що купою стояли на вулиці і слухали цеї голосної розмови двох супірниць.

— Добре, Ганко! Скупай її! Нехай не буде така гаряча!—кричали одні.

— Ану, Фрузько, хап її за коси! Як вона тобі сміє парубка відбивати?—піддратовували другі.

Фрузя сама себе не тямляла зо встиду і спересердя. Вона була вся мокра і тряслася з холоду, але проте пересердя взяло верх. Вона кинулася на Ганку і, вхопивши її за коси, почала торгати і бити. Ганка, все ще держачи коромисло з коновками на плечах, хвилю була безпомічна, не знала, чи держати коромисло, чи боронитися. Та швидко надумалася, пустила коромисло і вільною рукою вдарила Фрузю в груди так сильно, що ця відразу звалилася з ніг і пустила її коси.

— Га, га, га!—реготалися ріпники.—От дівка, як жовняр! От так її!

— Іване,—кричали інші на Івана, що власне йшов із шинку.—А ходи но сюди! Побачиш комедію.

— Та що там?—мовив Іван.

— Ходи, тут дві дівчини зза тебе мало собі віку не вкоротять. Ходи, хоч подивися! Ото щасливий парубок, що дівки за нього б'ються.

Іван наблизився і зараз порозумів, що діється.

— Ганко,—мовив він грізно,—що ти робиш?

— Ади,—закричала Ганка.—Оце опудало чогось мене

чіпається. На дорозі мене перейшла та й публіку з мене робить¹.

Фрузя, ледве дихаючи, піднялася з землі. У неї боліло в грудях, дух запирало.

— Іване,— промовила вона.

— А йди собі до дідька,— буркнув Іван.— Чого ти лізеш до мене, ще й на вулиці публіку виробляєш? От іди та переберися, ади, ти вся мокра.

— Це я її хлюїнула, щоб їй залляти оту широку хавку²,—насміхалася Ганка.— Нехай на другий раз знає, як мене зачіпати.

І, вхопивши коновки на коромисло, вона побігла геть. Так само Іван, плюнувши спересердя, відвернувся і пішов разом з іншими ріпниками до своєї роботи. Фрузя лишилася сама. Вона вся тремтіла, чула себе безсильною, нещасною, самою на всім світі. Пощо їй жити? Адже тепер їй усе ясно, тепер нема ніякого сумніву, ніякої надії. Не знаючи, як і коли, вона зайшла до своєї квартири, скинула з себе мокру одіж, передяглася, але, замість іти на роботу, лягла на своїм тапчані і лежала, злегка стогнучи. В будинку не було нікого. Вона чула страшенний біль голови, страшенну втому в цілім тілі. Її палила спрага, вона ледве-не-ледве зволіклася з постелі, принесла собі води, напилася й обвила голову мокрим рушником. Лягла потім і заснула.

IV

Вечором того дня Іван вступив до Кирницького на склянку пива. Ганка поставила перед ним замовлене пиво і пішла, не кажучи й слова. Іван також не зважав на неї і, п'ючи пиво, звільна сидів і не то дрімав, не то думав щось. Ганка кілька разів проходила повз нього, зиркала спід лоба, видно було, що хотіла би зачепити його, але не зачіпала. Аж коли Іван замовив другу склянку, вона, ставлячи її на столі, промовила їдко, знехотя:

— Ну, а де ж твоя тота?

— Яка тота?

— Ну, твоя наречена?

¹ Публіку робити — прилюдно соромити.

² Хавка — щелепи.

— Моя наречена? Не маю ніякої.

— Говори, бреш! А Фрузька що? Вона поводитьсья вже не як наречена, а як твоя жінка. „Не смій мені мого Івана баламутити!“

— Ха, ха, ха! — засміявся Іван, але силувано, як то кажуть, на кутні зуби.

— Скажи їй,— говорила Ганка швидко і гнівно,— нехай мене не зачіпає. Я не її помийниця! Я не її підвладна. А як мене ще раз зачепить, то я не буду дивитися на її пісну фігуру, але розпосочу, зуби виб'ю, нехай знає! Розумієш?

— Та відчепися ти від мене! — мовив Іван.— Говори їй сама, що їй маєш сказати. Це між вами рахунок, а мені дайте чисту годину.

Ганка відійшла. Іван сидів і пив пиво. Та ось до шинку прийшла ціла ватага ріпників. Побачивши Івана, вони почали жартувати з нього:

— А! Іване! Чуємо, що покидаєш Борислав.

— Я? Ані мені сниться.

— Що женишся з Фрузею і йдеш на її отцезію¹.

— Чи ви подуріли?

— Та ти сам, видно, вдурів, коли хочеш вільне бориславське життя проміняти на життя вола в ярмі.

— Хлопці! — скрикнув Іван, роздратований цими словами, і гримнув склянкою до стола.— Гунцвот², хто мені це говорить!

— Та ми не від себе говоримо. Нам так оповідали ті дівки, що ночують з твоєю Фрузею. А їм вона говорила, буцімто все вже між вами умовлено.

— Чи стеклась дівка? Що між нами умовлено? То правда, що вона кілька разів товкла мені, щоб я покинув Борислав, а я, щоб спекатися її, сказав їй раз: та добре, добре, ще пару тижнів заждімо, а потім якось то буде. Та й тільки всеї розмови було.

— Га, га, га! — реготалися ріпники.— Добре ти сказав їй! Пару тижнів заждімо, а потім якось то буде. От так, то й але! А за пару тижнів буде те саме святе, що й тепер є.

— Ну, та певно. Адже пан-біг не прийде та не

---

¹ *Отцезія* — батьківське господарство; йти в отцезію — пристати в прийми.

² *Гунцвот* — собачий син (лайка).

зробить чуда ані для мене, ані для неї. Адже знаєте, що у мене своїх статків-маєтків нема; що зароблю, те й маю.

— Ну, Іване, а було колись,— закинув хтось із купи, що ближче знав Іванові відносини.

— Е-е-е! Чи одне то було та й з водою поплило! — мовив Іван, махнувши рукою.— Що мені з того, що батько був багач на все село? Я з того нині що маю?

— Хіба оскомину! — крикнув хтось з гурту.

— Рація! Хіба оскомину. Але оскоміною ніхто ситий не буде. Ну, а Фрузя що має? Вона то ніби говорить, що вона задля мене покинула батька і прийшла сюди, але я те знаю ліпше. Покинула, бо мусила, бо дома тісно, у батька ще дві дівки, треба їх заміж віддавати, а тут нема зза чого. Всього маєтку два пруги¹ поля та й та хатчина. То ще з пругом поля дівку хтось візьме, у кого є свого трохи, та й ще коли дівка здорова і добра до роботи. А вже як на трьох ділити, то на таке ніхто й не подивиться. А ще коли дівка така, як гусяче повітря, ні до охоти, ні до роботи, як ота Фрузя! Ну, що з неї за робітниця! Десь при багатстві, якби тото вбрав, якби на тото хухав, як на дитину, то може би й було до людей подібне, а при бідності, на зарібні руки взяти та оженитися з таким, то ліпше прив'язати собі камінь до шиї, та в вир з берега.

— Та то правда, правда,— говорили ріпники, вже не жартуючи.

В тій хвилі зза великої печі, що стояла в куті шинкової кімнати, висунулася бліда, скулена постать, що сиділа там уже кілька хвиль, всунувшись до шинку затильними дверми з сіней і неспостережена ніким серед гамору й пиятики. Це була Фрузя. Вона тряслася в лихорадці, її очі блищали, уста були майже зовсім білі і потріскані від гарячки. Непевним кроком вона, протискаючися поміж ріпників, вийшла на середину шинку і, зупинившись перед Іваном, поклонила йому, досягаючи рукою землі. Всі затихли і ззиралися на неї.

— Дякую тобі, Іване,— промовила вона,— дякую за те, що ти хоч раз сказав щиро і по правді те, що думаєш. Тепер я знаю, яка передо мною дорога. Не

---

¹ Прут поля — вузенький клапоть поля.

бійся, я тобі більше не перейду дороги, не докучу тобі, ані не докорю. Жий собі як сам знаєш, і нехай тобі бог помагає.

І вона ще раз поклонилася йому. Іван сидів за столом, мов на терню.

— А те, що ти клявся та присягався мені, що візьмеш мене, відкупиш свій ґрунт, будеш знов господарем, нехай це бог забуде. Я тепер знаю, що ти брехав, але донині я вірила тобі. Тільки те ти неправду сказав, що мій тато сам нагнав мене до Борислава. Це ти брешеш, небоже. Тато навіть не знав, де я поділася. Ніхто не знав. Тільки я знала та й бог, що подав мені цю думку, певно, за якісь тяжкі гріхи. Але коли я почула, що ти тут хорий, що лежиш у пустій, холодній буді, що через день нема тобі кому раз води подати, тоді щось шибло мені в серце. „Аджеж ми любилися обоє. Аджеж то мій наречений перед богом, хоч не перед людьми“. І я зібралася і пішла сюди. Бог, видно, потребував на щось моєї муки, бо відмірив мені її повну мірку. А ти нині досипав з чубком, пересипав через край. Дякую тобі ще раз. Бувай здоров!

І вона втретє поклонилася йому і вийшла.

Ріпники мовчали хвилю після цієї несподіваної пригоди. Але швидко отряслися від зворушення. Посипалися грубі, цинічні жарти.

— Ади, оса, як жалить?

— Та то холера, не дівка.

— В роботі чоловікові не pomoже, а своїм язиком і своїми сльозами серце злочить.

— Ну, оженися з такою, то маєш готовий шпиталь дома.

Тільки Іван мовчав і сидів, понуривши голову.

V

Вийшовши від Кирницького, Фрузя, не зупиняючися, почалапукала вулицею, сама не знаючи, куди і пощо. Було холодно, темно, дрібний дощ сік їй просто в очі. Вулиця, розмокла й розталапана, була радше одною великою баурою, ніж вулицею. Фрузя йшла, насилу витягаючи чоботи з липкого болота, насилу переводячи дух. Її пекло щось у грудях, але на очах не було сліз, ані в голові думок. Тільки неясне та

непереможне почуття: геть відси! тікати! сховатися! — гнало її наперед. Сховатися, але де? Перед ким? Вона не розуміла того, що їй хотілось сховатися перед самою собою, перед власним болем.

Не пройшла й сто кроків, коли обік неї де не взялася Ганка. Відки вона взялася? Мабуть, чувши Фрузину бесіду і бачачи, як вона сама вийшла з шинку, Ганка зібралася незаметно і незаметно вибігла їй наздогін. Вона так несподівано вчинилася обік Фрузі, що ця, зирнувши вбік, аж злякалася, побачивши її, скрикнула і перехрестилася.

Ганка засміялася стиха.

— Злякалася? — мовила вона. — Не бійся, це я, Ганка.

— Чого хочеш від мене? — ледве промовила Фрузя.

— Нічого. Іду собі вулицею. Хіба не вільно йти обік тебе?

— Але тобі сюди не дорога?

— І тобі ні. Адже до своєї квартири ти повинна йти в протилежний бік.

— Мені все одно, — мовила Фрузя.

— Ну, а мені туди треба, — мовила Ганка.

Хвилю обі йшли мовчки. Кругом було пусто, тільки з шинків чути було крики і співи, та чорний веле-тень Діл шумів і стогнав під осінню негоду.

— А що, напштикав тобі під ніс твій Іван? — промовила злобно Ганка.

— А ти тому й рада!

— Я? Мені байдуже. Я це давно знала.

— Що знала?

— Те, що ти почула тепер. Що Іван не любить тебе. Що він дурить тебе і не думає женитися з тобою.

— Він сам тобі це говорив?

— Ну, а хто ж би інший?

— Значить, він любить тебе?

— Мене? Або я знаю. Мені байдуже.

— А пощо ж ти заскакуєш коло нього, чіпляєшся його, як реп'ях кожуха?

— Ха, ха, ха! Ані мені сниться. Він сам підлещується до мене, говорить мені всячину, але я розумію це все дуже добре.

— Обоє розумієтеся, як лисі коні, — з погордою мовила Фрузя.

— Це й найліпше. Я знаю, що коли він підлещується

до мене, то має в тім свій інтерес, а він знає, коли я до нього зуби сушу, то це не з великої любові, а також задля якогось інтересу.

— Тьфу! — з обуренням сплюнула Фрузя.

— Плюй, не плюй, а я кажу, що так ліпше. Ти з великої любові дійшла до того, що тепер ідеш кудись на зламану голову, а я собі сита, здорова і вдоволена. І йому також не зле з тим.

— Йому?

— Ну, певно. Адже ти сама бачиш, що зо мною він веселий, розмовляє, жартує, співає, а з тобою все кваситься і сердиться.

— Ти вчарувала його. Дала йому якесь дання.

— Ні, небого! Не я вчарувала його, але ти дурна та нерозумна. От що! Не вмієш обходитись з парубками... Ти причепилася до одного та й думаєш, що лиш стільки світа, що в вікні. Ха, ха, ха! Якби ти знала, як інші живуть! Як собі дають раду! Щоб я сохла та плакала за ним? О, не дїждав би він цього! Нехай він сохне за мною!

— Коли ж бо я не можу.

— А не можеш, то сама на себе нарікай, а не говори, що я вчарувала його. На що мені чарів? Він і без чарів цієї ночі буде ночувати в мене.

Фрузя при цих словах навіть не скрикнула, тільки вхопилася рукою за серце, захиталася і була би впала на землю, якби Ганка не була вхопила її в свої обійми.

— А тобі що? — скрикнула вона в першій хвилі. — Фрузю! Фрузю!

Але Фрузя не озивалася. Її голова звисала через Ганчину руку; вона була мов нежива.

— От тобі на! — пробуркотіла Ганка, держачи зомлілу дівчину на своїх руках мов сніпок соломи. — Чи зомліла, чи зовсім по ній?

Вона прихилила голову вниз і слухала.

— Не дихає бідочка! І що тут робити з нею? Чи кричати, може би хто прийшов та поміг отверезити її?

І Ганка кинула оком довкола себе. Було темно, хоч око виколи. Вони зайшли були в якусь бокову вуличку. Довкола не було ні хати, ні шинку, ні навіть кошар, тільки високі горби лепу по обох боках. Витріщивши добре очі, Ганка пізнала, де вони. Це було

місце, де колись почали були перший раз копати ями. Але вичерпавши кип'ячку, позакидували ті ями, робота перенеслася в інший кут, а тут полишалися лише купи лепу і пусті ями, одні позабивані дошкамиишп так таки й полишені, або наповнені водою.

— І який дідько почує мене тут при вітрі? — муркотіла Ганка, все ще держачи Фрузю на руках. — Та й що я вдуріла, щоби тверезити її? Кину біду ось тут на серед дороги, нехай сама тверезиться! Ади яка прудка! „Помийнице!“ — каже до мене. За коси чіпає! Ах ти, гусяче повітря! Я тобі покажу, з ким ти заходиш собі.

Скажена злість закипіла в Ганчинім серці. Вона ще раз озирнулася, надставила вуха, а не бачачи нікого, нараз мов собака скочила з дороги, вилізла на купу глини, все ще несучи наперед себе зомлілу Фрузю, потім ще раз озирнулася; обережно злізла вниз, у лійкувату долинку, котрої осередком була яма. Мацаючи ногами, вона дійшла до цямрини. Яма була забита двома дошками, але одну хтось відломив. Ганка налапала руками отвір, шарпнула сильно другу, давно перегнилу дошку, прибиту до цямрини двома цвяхами, віддерла її, а потім, уставившись добре ногами на краю цямрини, похилилася, спустила легенько зомлілу Фрузю зі своєї руки і коміть¹ головою впустила її в темну пащу ями. Яма була майже до самого верху повна води, так що Фрузя не дуже й бовтнулася, і тихо, без голосу, мов грудка глини, пішла на дно.

VI

— І де ти, Ганко, волочишся стілький час? — гримала пані Кирницька, коли Ганка за якої півгодини, вся мокра, затапана і бліда, як труп, прийшла до кухні.

— Та де волочуся? От ходила по воду.

— Та брешеш, бо коновки були в сінях.

Ганка не пробувала далі брехати, але вибігла з кухні, вхопила коновки і побігла по воду. Пані ще трохи поворкотіла, та й перестала сердитися. Що їй там до того, куди волочиться Ганка! Вона знала, що сяк чи так, а служниця в Бориславі не витримає, щоб не волочитися.

---

¹ *Коміть* — вниз.

Було вже геть по півночі, коли ріпники п'яні і веселі виходили від Кирницького. Вони йшли лавою посеред вулиці, регочучись, говорячи голосно, співаючи. Тільки Іван був якийсь не свій. Він мало пив цього вечора, все сидів насовившись, ніби думав щось, а властиво туманів. У його серці піднімалося щось мов жаль за змарнованими молодими літами, за страченою батьківщиною, котру він прогайнував, закоштувавши ледачого бориславського життя. Фрузині слова тремтіли в його серці важким докором і відобрали йому охоту до їди і до пиття, до жартів і до пісень.

— Іван стратив смак сьогодні,— жартували з нього товариші і відсторонились від нього.

І тепер він сам, мов без тями, йшов позаду інших, коли нараз Ганка захопила його за руку. Іван аж здригнувся, тим більше, що в пільмі не міг розпізнати, хто це присікався до нього.

— Агій! А це хто? — скрикнув він.

— Це я, Іване! — прошептала Ганка.

— Ти? А тобі чого треба?

— Ти гніваєшся на мене?

— Я на тебе? За що?

— Бігме, я нічого не винна,— швидко, з якимсь гарячковим поспіхом шептала Ганка, не випускаючи його руки зі своєї.— Та пощо би я зачіпала її? Вона сама зачепила мене, розпочала сварку, а далі кинулася на мене. Ну, кажи сам, що я мала робити?

— Та чи я тобі що говорю? — нерадо відповів Іван.

— Іваночку,— говорила далі Ганка скоро, задихавшись, — який ти добрий! Так ти не гніваєшся? А чого ж ти такий сумний? Такий у шинку сидів, як сам не свій? Ну, скажи мені.

Вона йшла обік нього, держачи його за руку, туплячись до нього, мов боялася самоти і пільми.

— Ет, що там балакати! — відповів Іван і хотів відняти від неї руку.

— Ні, ні! Почекай! Куди йдеш? — мовила Ганка.

— Та йду до себе, спати.

— Ходи до мене. У мене тобі буде ліпше.

— Не хочу.

— Та ходи! Не бійся, у мене безпечно.

— Не хочу.

Іван раз уже ночував у Ганки. Вона спала окремо, в присінку комори, що служила Кирницькому за склад товарів. Там серед пак і міхів стояв широкий тапчан; Ганка мала пару своїх подушок і теплу дергу, і хоча в присінку не топилося, та все таки там було тепліше, ніж у тій шопі, де ночував Іван з іншими ріпниками. Але тепер, сьогодні, йому чогось не хотілося йти до Ганки. Помарніле, бліде Фрузине обличчя немов стояло перед ним, її очі немов благали його, немов жалувалися на щось.

Але Ганка не випускала його руки, другою рукою обіймала його стан, тягла його, просила й благала, щоб ішов з нею

— Іваночку! Голубчику! Зроби мені це лиш сьогодні! Не знаю, що мені, але боюся, страшенно боюся бути сама! Та ні, я не пущу тебе, не лишуся сама! Ходи, ходи!

Вона тремтіла мов у пропасниці при самій згадці про самоту.

— Цу на тебе! — мовив Іван. — Та що ти, дитина, чи що. Боїшся сама ночувати? Отто!

— Ой, боюся! Ой, боюся! Нізащо в світі цієї ночі не лишуся сама. Хоч бий мене, хоч ріж мене, а я не лишуся тебе. Коли не хочеш до мене, то я піду з тобою, там, де ти ночуєш.

— Чи ти здуріла? Там купа хлопців.

— А що мене те обходить! Я їх не боюся, тільки самоти боюся... п'ятьми боюся... тої боюся...

— Кого?

— Тої... Твоєї... Як вона кланялася тобі! Ти бачив її лице, коли виходила з шинку?

Згадка про Фрузю в Ганчиних устах вразила Івана в саме серце, мов грубий дотик до наболілого місця.

— Дай спокій! Не згадуй мені про неї! — мовив він і, піддаючися її намовам, пішов з нею до її комірки. Ганка не то вела, не то тягла його, не випускаючи з рук, не перестаючи балакати і трястися.

— Та що тобі, дівко? — мовив, нарешті, Іван. — Чи ти промокла, чи простудилася? Чи тебе зимниця¹ б'є, чи ти й зовсім хора? Трясешся як риба, руки зимні як лід, а голова гаряча, і говориш як сама не своя.

---

¹ Зимниця — пропасниця, гарячка.

— То нічого, Іваночку, нічого! Ходи лише, ляжемо спати, проспимося, то все мине.

Але воно не минулося, бодай не так швидко, як хотілося Ганці. Даремно вона тулилася до Івана. Скоро тільки він засипляв, їй робилося страшно і вона будила його.

— Іваночку, не спи! Говори що до мене!— шептала вона, зажмурюючи очі, щоб не дивитися на грізну пільму.

— Чи ти сказилася? — лаявся Іван.— Я втомлений, хочу спати. Що я буду говорити тобі?

— Щобудь! Щобудь! Тільки не спи! Мені так страшно.

— Чого тобі страшно?

— Не знаю чого. Боюсь не знаю чого. Не можу заснути.

Вона розплакалась. Їй хотілось усе сказати Іванові, але щось спиняло її і вона закусувала зуби, до крові гризла свої уста і не сказала нічого. Аж над раном, коли надворі почало сіріти, вона заснула.

VII

Минуло кілька днів. Іван працював, пив, співав у шинку, ночував у Ганки, не думаючи про Фрузю. Ганка заспокоїлася і не боялася вже вночі, але не відважувалася спати сама і для того щовечора всякими способами підлещувалась до Івана, щоб затягти його до себе на ніч. Іван, котрий давніше сам не раз напрошувався до неї, тепер ішов нерадо, почував якесь обридження до неї. Він злостився, коли вона тулилася до нього, кляв, коли вона починала дрочитися з ним або пеститися, і з відразою відсувався від неї, коли вона спала обік нього. Та швидко ті нічліги ще гірше остогидли йому. Ганка засипляла швидко, але вночі починала стогнати, йойкати або скрикувати так страшно, що Іван прокидався зо сну і починав почувати якусь глуху тривогу.

— Що їй таке сниться? Чого вона так кричить? — думав він, прислухаючися до її важкого віддиху після такого окрику. Але вона далі спала тихо, аж коли Іван, перемучившись якої півгодини, знов починав дрімати, над ухом у нього знов розлягався страшний окрик і будив його наново.

— Ганко, що за дідько мучить тебе у сні, що ти так страшно кричиш?

— Я?— мовила, здригаючись, Ганка і закусувала зуби.— Я нічого не знаю.

— Ну, та нехай на другий раз пес у тебе ночує, не я,— бурчав він злісно.— Як крикнеш отак несвітським голосом, то зовсім виб'єш мене зо сну.

Ганка реготалася.

— Га, га, га! Несвітським голосом! Ну, ну, ну, Івануню, ну, скажи, як я кричу?

— Так, якби тебе зо шкури дерли.

— Ну, і що говорю?

— А хіба можна щось розібрати? Ричиш, як худобина.

— Та то я так ізроду.

— Ну, брешеш. Я давніше не чував у тебе такого крику.

— Та то так, часом знаходить таке на мене, а потім минає. Але ти не бійся, Іваночку, це мине.

— Нехай собі минає або не минає, але мене не завабиш більше на ніч до своєї проклятої комори.

— Ну, видиш, ти вже й гніваєшся. Фе, Іване!— говорила Ганка, а вечором знов підлещувалася до нього, просила, купувала йому пива і горілки, доки сп'яний Іван не згоджувався знов іти ночувати до неї. Коли був добре п'яний, він спав твердше і не будився при її окриках. От тим то Ганка взяла собі звичай щовечора обпоювати його добре і навіть із собою до комори брала пляшку горілки і клала її Іванові під подушку. Коли збудиться, нехай тільки сягне під подушку, нап'ється і нічого, засне знов. Правда, після такого нічлігу Іван уставав блідий, майже зелений, з болем голови, але Ганці це було байдуже, та й він сам не мав часу дивитися в дзеркало, але похнюпившись ішов до своєї роботи. Тільки одно видно було по нім: він зробився сумний, його веселість пропала, йому відхотілося співів і жартів.

— Ов, Іване, ти щось сам не свій,— говорили товариші.

— Та, щось так,— нерадо мовив Іван.

— Що тобі є? Чи не хорий ти?

— Здається, ні. Ранками голова болить, але то, мабуть, від горілки.

— Е ні, від самої горілки не буде боліти. А от як ти пиво мішаєш з горілкою, то це зле. Від цього найборше¹ біль голови береться.

— І справді, може воно й від того. Віднині не буду мішати.

VIII

Одного дня вполудне, коли Івана витягли з ями і він ледве живий від сопуху лежав у кошарі на купі лепу, важко дихав і час від часу тверезився чаркою горілки, до кошари увійшла баба Орина, та сама робітниця, що ночувала разом з Фрузею і за дня немов дрімала, а оживлювалася уночі, у сні. Вона знала Фрузину історію і знала Івана, і для того, поздоровившись з робітниками, пішла просто до нього.

— Слухай, Іване,— мовила вона.— Ти не знаєш, де обертається твоя Фрузя?

— Моя? — буркнув Іван.— Яка вона моя?

— Та вже, яка не яка. Певно, більше твоя, ніж моя. Але я хотіла запитати тебе, де вона є?

— Хіба я ходжу за нею назирцем?

— Е, який бо ти! Я тебе питаю, як доброго чоловіка... Та ти повинен бабі гречно відповісти, ще й горілкою бабу потракувати...

Іван, не мовлячи нічого, наляв чарку і подав бабі. Вона випила, скривила зів'ялі губи, обтерла їх брудним рукавом і, присідаючи ближче до Івана, мовила стиха.

— От за це, то спасибі! Аж у саму душу пішло. Але що я хотіла сказати... Ага, про Фрузю. Знаєш, уже два тижні, як вона не ночує в нас. То я гадала, може, ви вже спровадилися де разом, та й хотіла переказати їй, щоб забрала своє шмаття. Там у неї скринька зо шматтям, замкнена, не бійся. І ніхто їй нічого не рушив, ховай боже! То нехай прийде і забере собі.

Іван сидів мов приголомшений. Чи то нафтовий сопух у ямі так заглушив його, чи ранішній біль голови чи те, що він почув від баби, досить, він наразі не мов не розумів і слухав бабиного балакання мов якоїсь казки.

— Ага, ага! — буркнув він, хитаючи головою.— Та, певно, нехай би забрала собі. Але де ж вона є?

---

¹ *Найборше* — найскоріше.

— То ти не знаєш?

— Я не бачив її вже два тижні.

— І не знаєш, куди вона пішла?

— Куди пішла? Чекайте! То було вчором... у Кирницького... ми трохи перемовилися... вона пішла надвір, і я вже більше не бачив її.

— А котрого ж то дня було?

Іван не міг пригадати собі дня.

— Ну, коли ви перемовилися, то може вона вгнівалася і деінде стала на роботу, щоб тобі не показуватися на очі. І деінде ночує, щоб ти не знав, де вона. Але ти би, небоже, таки пошукав її, бо там сторож, що в нього ночуємо, допоминається плати за неї. А ми прецінь¹ за неї платити не будемо. То щоб він не схотів зафантувати² її шмаття.

— Добре, добре, я буду питати... Навідаюся там до вас.

Баба пішла, а Іван довгу хвилю ще сидів, не то міркуючи щось, не то так собі туманіючи. Потім узявся їсти, бо швидко треба було лізти знов до ями.

Вечором він запитав у Ганки, чи не знає, де поділася Фрузя. Ганка видивилася на нього своїми вибалушеними очима, поблідла страшенно і, немов давлячися тим словом, промимрила:

— Ні, не знаю.

Іван не допитував у неї дальше, допити в інших ріпників не довели також ні до чого. Від того дня, коли Фрузя побилася з Ганкою на вулиці, ніхто більше не бачив Фрузі. Ця згадка торкала Івана. Справді, того самого дня вчором він „перемовився“ з Фрузею в шинку. Він ще раз запитав Ганку.

— Чуєш, Ганко, ти сварилась з Фрузею на вулиці, тямиш?

— Ну, так. Вона перша чепилася мене.

— Вечором того дня вона була у Кирницького.

— Я не бачила її.

— Не бачила? Ей, скажи по правді!

Ганка знову поблідла, але живо перемогла себе.

— Чого ти чіпаєшся мене?

— Та бо бачиш, десь дівчинисько щезла від того вечора.

---

¹ Прецінь — однак.

² Зафантувати — продати чи забрати за борг.

— А ти без неї не можеш дихати?

— Та що мені до неї! Але...

— Ну, щезла, то й слава богу! Не бійся, дідько її не вхопив. Побачила, що тобі на шию не повіситься, та й пішла собі додому.

— Але всі свої речі полишила.

— Ну, та що! Скільки там тих речей? Усе варто півтора шістки.

— Е, ні, там її вбрання є.

— Ну, то, певно, зголоситься по своє.

Іван успокоївся трохи. Справді, дуже можлива річ, що Фрузя, розжалувана, того таки вечора, вийшовши від Кирницького, покинула Борислав і пішла додому. Він не допитував дальше за неї, а в неділю пішов до сторожа, де була її квартира, і заплативши, що йому належалося, взяв Фрузині речі до себе. Він постановив собі на різдвяні свята піти до рідного села і віднести їй ті речі. Він не то що бажав бачити її або поєднатися з нею, але тих кілька день, коли розпитував про неї, почував якийсь жаль і неспокій, немов би справді був у чомусь винуватий. Бориславське життя швидко заглушило цей хвилевий порив. Ані Ганка, ані ніхто інший не згадував ніколи про Фрузю і Іван також забув про неї. Але проте щось немов млоїло його. Він ходив якийсь сам не свій, стратив охоту до пиття, до гулятик, до пісень і — нечувана річ у ріпника — почав числитися з грішми. Зараз першого тижня він не видав лиш половину свого заробітку; ціла п'ятка лишилася йому в кишені. Вона, мов якийсь хробак, почала мулити та лоточити його уяву. Носячи ту п'ятку при собі, зав'язану в шматині, він почав снувати плани. Бориславське життя — правда, свобідне воно, але хіба ж це людське, господарське життя? Та й яке свобідне? Тільки твоєї свободи, що в неділю та в свято. А в будній день ти робучий віл — ні, гірше! Ти повний невільник властителя ями або його касієра. Під землею ти кожної хвилі небезпечний свого життя, а верх землі кожної хвилі лайка, поштуркування, понукування. І вічно той сморід, той бруд, та духота, та пиятика, той одур! Невже таке мало б бути його життя до смерті, до старості? У нього пробігала холодна дрож поза плечима при такій думці. Йому пригадалися зелені ниви, цвітисті луки, сиві воли, чисто побілені хатки і розкішні

садки його рідного села, почулося бляння овець, фівкання гусенят, скрип журавля, і він мало не заплакав з наглого зворушення. Невже він міг так легкодушно проміняти такий рай на оце пекло? І пішли в його уяві довгим рядом сцени з сільського життя: гейкають плугатарі, скриплять вози, навантажені снопами, блискають коси на сіножаті і з легким шумом стелеться росиста трава в перекуси: сім'я засідає до вечері на святий вечір на пахучому сіні; чути стріляння, веселі голоси: „Христос воскрес!“, церковні співи... „Пасха красная, пасха господня“ — це паски святять коло церкви, дітвора бавиться писанками, парубки скупчилися при тих, що стріляють з моздрів¹.

І безпосередньо від тих споминів душа його пере-скакувала до думки про Фрузю. Адже вона була також одною з принад і красот того його сільського життя. Коли скрип журавля над криницею так любо озивається тепер в його тямці, то для того, що під тим журавлем він з нею стояв вечорами, зразу жартуючи та дрочачись, а потім тихо, любо розмовляючи. А в часі косовиці, носячи батькові полуденок, хіба ж вона не вишукувала собі найдальнішої стежки, щоб тільки переходити через ту луку, де він косив, щоб сказати йому своїм любим голосом: „Боже помагай!“, щоб подати йому з сірого, глиняного збанка холодної води напитися! А в часі коляди... а в часі великодніх свят... а тоді... а тоді... Невгамовна уява насувала йому сотні, тисячі хвилин, коли Фрузя була невідлучною частиною радощів його сільського життя, і в його серці щеміло щось, ворушився жаль, піднімалася туга. Вона мала рацію. Я повинен якнайскоріше покинути Борислав і вертати назад на село! Правда, він у нещаснім засліпленні змарнував свою батьківщину, розтринькав свій тихий рай, відіпхнув від себе Фрузю. Але ж він молодий, сильний, здоровий і все ще може здобути назад. Ось тепер він за тиждень ошадив п'ятку. Адже міг ошадити вісім ринських! А це значить за рік цілі чотири сотки. А за чотири сотки можна купити чотири морги ґрунту! І він постановив собі, не кажучи нікому нічого, почати нове життя, не марнувати грошей, а складати зароблене до купи, а там — якось то буде.

---

¹ *Моздір* — щось на зразок гармати, з якої стріляють під час свят.

ІХ

В часі різдвяних свят Іван справді вибрався до рідного села. Він ніс у пазусі п'ятдесят ринських, зав'язаних у шматині, а в голові готовий план — відкупити хоч часть своєї батьківщини.

Зайшов просто до корчмаря, котрому продав був батьківську хату з огородом, садом і трьома моргами примезного поля. Корчмар закупив це добро не на те, щоб господарювати, але мав думку завести в хаті шинок і при тім зайнятися лихвою й іншим ремеслом. Але якось йому це не вдалося. В селі було вже чотири шинки і на п'ятий годі було дістати концесії. З лихвою також пішло кепсько, бо було вже кілька інших п'явок, що „псували інтерес“. В додаток корчмаря обікрали, так що він замість допомогтися, зовсім скапцанів на тім обійстю. „Нещасливе місце!“ — говорив він і носився з думкою відпродати це місце і перенестися на якесь інше. То й не диво, що Іван зі своїм планом — відкупити батьківщину, був йому дуже милим гостем, особливо коли прийшов не голіруч. Вони й згодилися, що Іван за ціле обійстя, продане корчмареві за триста ринських, заплатить чотиреста ринських протягом найдалі півтора року і доки не заплатить усього, корчмар буде сидіти на ґрунті. Іван другого дня поїхав з корчмарем до міста, зробили контракт у нотаря і Іван дав корчмареві зараз першу рату, п'ятдесят ринських, і аж тоді відітхнув свободніше. Він мав тепер ціль перед собою і чув у собі охоту до праці, почував якусь нову силу.

Про Фрузю він цими днями мало думав. Від корчмаря він довідався, що її в селі нема й не було і що її батько, довідавшись недавно, що її нема і в Бориславі, ходив до жандармерії, щоб шукала за нею, але досі не має ніякої відповіді. Іванові було прикро, він не мав охоти стрічатися з старим і, не вертаючи до свого села, він таки з міста просто рушив назад до Борислава, передавши старому Фрузине шмаття.

Х

Ішли дні за днями, тижні за тижнями. Жандарі розпитували про Фрузю — і Івана, і Ганку, і інших робітників і робітниць, вивідали все, що було аж до пам'ятного вечора, але далі не могли дізнатися нічого, і по

кількох днях усе затихло. Не знати, хто пустив погоску, що Фрузя пішла десь на службу: одні бачили її у місті, інші чули, що вона десь у горах у якійсь швабській¹ колонії, ще інші говорили, що виїхала з якимсь панством до Стрия чи до Станіславова. На тім якось і заспокоїлося.

З Ганкою Іван розійшовся ще перед різдвом. Не то, щоб посварилися, але так якось вона обридла, знелюбилася йому і він не міг дивитися на неї. Вона зразу й байдуже собі. Овва, не хоче її Іван, невелике свято! Менше клопоту на мою голову. Сама жила і заходилася досі, то й відтак потрафлю. Але по кількох тижнях вона поблідла, пожовкла, змарніла. Її знов учепилися страхи, вона не могла сама спати, зривалася вночі та кричала. В кінці одного разу вона попросила бабу Орину, ту саму, що жила разом з Фрузею, щоб віділляла їй переляк. Стара славилась ворожкою і знахаркою. Вона згодилася зробити це і почала обережно випитувати Ганку, відколи у неї той переляк, від чого, як? Ганка зразу призналася, що від Покрови (в тім часі пропала Фрузя), але далі не хотіла сказати нічого. Стара почала шептати над водою, розтопила кавалок олива і вилляла його над Ганчиною головою в миску з водою, а потім, заглянувши в миску, скрикнула:

— Ой, дівонько! Нещаслива ти, сирото! Ніхто тобі не допоможе!

Ганка одеревіла зо страху.

— Або що таке?

— Ади, небого! Оливо розскочилося в воді на дрібний пісок.

— А що ж то значить?

— Ет, що то говорити! Най ся преч каже², не годиться і згадувати при хаті.

Ганка не допитувалася дальше, а стара не йшла, а все придивлялася мисці з водою і розприсканим оливом, похитувала головою та рухала зів'ялими губами, немов розмовляючи з кимсь без голосу. Дивлячись на неї, Ганка почула в серці холодний переляк; їй здавалося, що стара розмовляє з якоюсь марою, що зазирає їй у душу своїми напівпогаслими очима і читає там

---

¹ Швабська — німецька.

² Най ся преч каже — краще не говорити.

її страшну тайну. Вона вхопила сперед баби миску з водою і викинула її через вікно геть на смітник. Баба спокійно дивилася на неї і всміхалася так само без голосу.

— Недобре з тобою, дівонько, недобре! — мовила вона. — То в тебе не переляк, небого, ой, ні.

— А що ж таке?

— Щось у тебе на серці лежить, дівонько. Ой, так. Я це знаю. І не буде тобі легше, поки не признаєшся.

Ганка спалахнула.

— Що ви, бабо, говорите? До чого мені признаватися? Що я, вбила кого, чи обікрала, чи що?

— Або я знаю, — мовила баба, здвигаючи плечима. — Не моя річ, сирото, не моя річ. Я тобі не з свого розуму говорю, а з того, що водиця свята показує. А ти собі як знаєш, так і роби.

Баба почала збиратись до відходу. Ганка чула, що тепер, після тої ворожби, її неспокій ще побільшав і що тепер вона нізащо не засне сама. І вона надумалася попросити бабу, щоб перебралася до неї (вона мала вже свою окрему комірку з печею і тапчаном) і ночувала з нею разом. Стара почала дорожитися, але Ганка не попускалася їй і вкінці стара згодилась ще того самого дня перебраться до неї.

ХІ

Не інакше, як тільки чари хтось наслав на Івана. І не пізнати хлопа. Ні з нього мови, ні розмови. Жие, як той медвідь у норі, до шинку не ходить, пити не п'є, все щось думає, щось муркоче, а скупий такий! Сам собі жалує. Жие, як собака, не товаришує ні з ким, сам у собі засклепився¹, мов слимак у шкаралущі. Що був уперед охочий до гулянок, до пісень, до дівчат, то тепер ані знаку! Не інакше, як тільки чари якісь.

Так гуторили раз між собою ріпники. Вже вони всіляко підступали до Івана, і щирістю, і насміхами, і жартами, і, на правду, нічого не помагало.

— Ет, дайте мені спокій! Що ви знаєте! Вам своє в голові, а мені своє, — тільки й усієї було відповіді, яку чули вони від нього.

---

¹ Засклепитися — замкнутися, замуруватися.

І відходили, здвигаючи плечима. Одні казали, що він задумав женитися, другі говорили, що записав був душу нечистому, а тепер катається, але Іванові це все було байдуже.

Врешті відкись дізналися, що він задумав відкупити свою батьківщину. Сам Іван нікому не говорив про це, але хтось із його сторін приніс цю вість до Борислава.

— Ага, ось на що він гроші складає! Чекай же ти! А перед вами ховається, мов не знати з яким секретом!

За кілька день з Іваном „пожартували“: у нього вночі вкрали гроші. Небагато там тих грошей було, щось із вісім ринських, а проте шкода. Іван наробив крику, але гроші пропали.

— Івануню, чую, що вас обікрали, — мовив до нього касієр.

— Ет, — буркнув Іван.

— Чую, що ви складаєте гроші, хочете купувати ґрунтець, — говорив касієр далі.

— Та хочу.

— То дуже добре! Хай вам бог помагає. Я то виджу, що ви порядний чоловік. Гроші то велика річ. Заробити їх тяжко, а пустити легко. А заробляти на те, щоби пускати на вітер, то дуже дурна робота. То так, якби хто своє життя, свою силу пускав на вітер. Пощо то? Адже потім прийде старість, прийде слабість, гроші все придадуться.

Розумно говорив касієр, щирий був чоловік, і Іван вкінці звірився йому зо своїх думок. Касієр хвалив його дуже, а далі мовив:

— Я вам щось скажу, Івануню. Нащо вам носити гроші при собі, щоб у вас п'яниці викрадали. Ви їх лишайте в мене. Зладьте собі книжечку. При кожній виплаті я вам дам скільки вам треба, а решту лишайте в касі: я запишу в себе, а ви в себе, щоби не було обмилки, а коли вам треба буде платити за ґрунт, скажіть мені, то я вам зараз дам. Маєте безпечно, ніхто вам не вкраде.

Іван трохи надумувався. Хоч то касієр розумно говорить, але вірити йому не можна. Але, з другого боку, нема іншої ради. Вкрали раз гроші, вкрадуть і другий раз. Ліпше зробити так, як радив касієр. І Іван пристав.

Ховай боже, не мав чого жалуватися. Скоро назбиралося п'ятдесят ринських, він зараз узяв їх, ще й

касієр нарадив йому післати гроші почтовим переказом на руки нотаря, у котрого робили контракт.

Іван був задоволений з себе і з касієра, був майже певний, що все піде йому добре. Адже ще тільки пущення, а він уже сплатив четверту часть ціни!

Він жив тепер думками майже виключно в своїм селі. Чи то крутячи корбою, чи копаючи землю в глибокій ямі або в темній штольні, він у думці купався в яснім, сонячнім світлі, орав, косив, звозив снопи, молотив на тоці, чув себе господарем. Бориславське життя, це було щось мов темні сіни, з котрих ось-ось вийдеться на широке ясне подвір'я, де зеленіє пахуча мурава, цвітуть яблінки, фівкають гусята і блеють ягнята.

XII

На першій тижні великого посту приїхав до Борислава Фрузин батько. Він довідався, де працює Іван, і пішов до нього.

— Іване, де є моя донька? — з такими словами він обернувся до нього. Він дуже подався від того часу, як Іван бачив його, змарнів, посивів. Іванові зробилося дуже жаль старого.

— Не знаю, — відмовив він.

— Не знаєш? Мусиш знати. Ти підмовив її, щоб пішла за тобою до Борислава, ти мусиш знати, де вона є.

— Поки була в Бориславі, то я й знав, а відколи пішла, то не знаю.

— Куди пішла?

— Не знаю, куди пішла. Я гадав, що пішла до вас. А може де стала на службу?

— Ніде не стала. Я вже розпитував. Жандарі шукали, таліграфували¹ і до Стрия і до Станіславова. У Дрогобичі я давав витрублювати. Ніде нема її. Тепер приходжу до тебе: віддай мені мою дитину.

— Я її не сховав, — відповів спокійно Іван.

— Не сховав, але поховав, — грізно крикнув батько. — Ти вбив її. Вона, кажуть, була при надії від тебе. Ти хотів її позбутися. Ти вбив її!

— Бог мені свідок, що ні, — мовив Іван і поблід, як стіна.

— Хоч ти й стома чортами свідчися, то я тобі не повірю.

¹ *Таліграфувати* — телеграфувати.

— Га, то робіть, що хочете. Хоч мене й вішайте, а я вам усе одно скажу: не знаю, де вона поділася.

Старий помалу зм'як, почав плакати і торгати на собі волосся. Посходилися ріпники, касієри, почали вговорювати його.

Йому оповідали про той вечір у Кирницького, коли то останній раз бачили Фрузю, про її розмову з Іваном, про те, як вона просто з шинку пішла кудись і як Іван довго ще, до самої півночі сидів у шинку. Касієр хвалив Івана, як порядного робітника, що не п'є, не гайнує, і старий вкінці сам не знав, що має думати. Він у Дрогобичі домагався у жандарів, щоб зараз арештували Івана, але тепер почав міркувати інакше. Не штука арештувати парубка, але чи то буде по правді? Ану ж Фрузя розсерджена справді пішла десь у гори, стала на службу, не дає про себе чутки навмисне, бо встидається? Все це може бути, і самі жандарі говорили йому, щоб не тратив надії. Кидати на когось підб'зріння за вбивство, то не жарт. Інша річ, коли би знайшовся який найменший слід, що Фрузю справді вбито. Але такого сліду досі не було.

З тим Фрузин батько і поїхав додому, здаючи цілу справу на бога.

XIII

Минули великодні свята. Потепліло. На долах цвіла й пахла і пишалася весна, хоча з Діла ще подихало холодом. Борислав виглядав як одна бездонна баюра розмоклої глини, розталабованого болота, змішаного з ропою, як озеро бруду і смороду серед зеленого Підгір'я.

Була субота. Сонце сміялося серед чистого, безхмарного неба. По сухій, безлюдній толоці, що між Бориславом і Котівською Банею, ходили стежкою два касієри в шабасових бекешах і куницьових шапках на головах і балакали.

— Клопіт маю, Мендель, такий клопіт, що аж мозок сохне в голові,—мовив один касієр.

— Ізза того чоловіка, що впав у яму?

— І це також. Дідько його поніс п'яного до кошари! Дідько йому велів сідати над ямою! І дідько його пхнув до середини!

— Була комісія?

— Була.

— Ну, і що ж?

— Зазначили мені двадцять ринських карі.

— За що, Хаїм, за що?

— За неосторожність. Я неосторожний! Я не допильнував! Чи чував ти таке? Я мав пильнувати його, як малу дитину. Та ще щастя, що так сталося. Щастя, що інші присвідчили, що він сам поліз до ями і сам упав. Якби не було свідків, готов би був ад'юнкт¹ сказати, що то хтось навмисне кинув його до ями.

— Гострий ад'юнкт?

— Там такий пурець² гострий, що крий боже! Вже мав охоту замикати яму і арештувати когось.

— Це той новий пурець?

— Новий. Я вже тремтів, Менделю, так тремтів! І богу молився, щоб відвернув від мене напасть!

— Ох, ох! Бог ласкав, Хаїм! За що мав би наводити таку напасть на невинного чоловіка?

— Ох, не кажи так, Менделю! Бога не зміркуєш. А за що наслав на мене таку шкоду? Ти чув? У мене в магазині, адже це п'ятдесят ринських щонайменше! А хто винен? Не знати. А хто мусить заплатити? Хаїм!

— Ні, я не чув нічого. Що сталося?

— А фрас на його бебехи³, мойого балабусти!⁴ Купив дві нові линви і передав мені до магазину разом з іншими речами. Ну, я поклав їх на місце. І чорт його бачив, що там на тій самій полиці стояла бутля з вітріолем⁵. Знаєш, він до дестилярні потребує вітріолю... То більшу часть із бутлі дав там, а решта була в магазині. Небагато його було, може дві кватирки, а може й то ні. Стоїть собі бутля, заткана скляною затичкою, дідько її бачив. Колись то треба було линви до ями. Я йду до магазину, беру линву з полиці і, якось не довидівши, зачепив рукавом ту бутлю. Вона і перевернулася. Ой, як я перелякався! Хопив бутлю голою рукою—ади, два пальці попик! Але поки я поставив її, затичка відскочила і дрібка того дідьчого квасу, може дві-три краплини, бризнули на линву. Підняв я затичку, заткав бутлю і поставив у куті. Тут мене пальці

¹ *Ад'юнкт* — помічник судді.

² *Пурець* — пан.

³ *А фрас на його бебехи* — щоб йому пірвало кишки.

⁴ *Балабуста* — хазяїн, хазяйка.

⁵ *Вітріоль* — сульфатна кислота.

печуть мов огонь. Я зараз обложив їх мокрою глиною, завинув хусткою. Виношу ливну надвір, дивлюся, а в тім місці, де бризнув квас, мою ливну мов ножем перекроїв. Таки в пальцях мені цілий звій розламався на два кусні.

— Ай, ай! — скрикнув Мендель.

— Щоби я так жив! Уже нікому й не кажу нічого. Прийдеться самому заплатити за ливну, та й по всьому.

Мендель цмокав і охав, показуючи Хаїмові своє співчуття. Коли зайшли до Борислава, він умисне пішов з Хаїмом до магазину, щоб оглянути перепалену вітріолем ливну. Він довго придивлявся їй, цмокав і крутив головою, а коли Хаїм десь відвернувся, він у маленьку пляшечку взяв собі з бутлі пару крапель вітріолі — не багато, от так з наперсток. Хаїм не бачив цього. Вони вийшли з магазину. Хаїм замкнув двері на колодку і оба приятелі, побажавши собі щасливого шабасу, розійшлися.

XIV

Минуло ще пару місяців. На світі довкола Борислава вже почалися жнива. Стояла літня спека. Іван жив весь час мов у гарячці. З кожним днем йому робилося тяжче в Бориславі. Земля горіла під ним. Його душило щось, перло, гнало геть із Борислава. Він ні про що не думав, тільки про те, щоб якнайшвидше вирватися звідтіля. Думка, що йому треба ще працювати в ямах до осені або й до зими, щоб виплатити корчмареві всі гроші, наповняла його якимсь диким страхом. „Ні, я не витримаю!“ — повторяв він не раз і числив дні й години. У нього було вже зложених нових двісті ринських; вони лежали у касієра і він думав на Іллі взяти їх і навідатися „додому“ та віддати їх корчмареві. Але чим ближче було до Іллі, тим частіше він зупинявся на іншій думці, хапався за неї, мов потопаючий за колоду. „Сто ринських уже заплачено, — думав він. — Двісті заплачу тепер, і покину Борислав. Піду і не вернуся більше сюди. Четверту сотку на сплату корчмареві якбудь зароблю, або визичу, а тут не буду довше!“ Ця думка, зразу далека мрія, приймала в його душі чимраз виразніші форми. Він закидає на різні боки: „Оженюся. Вже щоби з якою бід-

ною, то сотку віна¹ буде мати. А може, ще й ґрунту дещо дістану". Іншим разом він думав купити пару коней і пуститися на фірманку або наймитися у дворі, або йти до камерального² ліса рубати дерево. Дебудь і якбудь, аби тільки заробити гроші, сплатити решту корчмареві і стати господарем, хоч бідним, хоч останнім, а все таки своїм господарем. у своїй хаті, на своїй п'яді землі! Іван нікому не ззірювався з своїми думками. Тільки на тиждень перед Іллею він вечором мовив касієрові:

— Слухайте, Менделю, чи можете мені за тиждень виплатити всі мої гроші!

— Чому ні? — мовив Мендель. — А що, хочете вислати?

— Ні, хочу на Іллі піти сам.

— Чого вам ходити самому? Можна вислати.

— Яюсь тягне побачити своє село. Не знаю, може й зовсім лишуся там.

— Як то, хочете покинути нас?

— Хотів би, та не знає... якби там де трапився який заробок, щоби сплатити тамтому корчмареві...

— Ну, як собі знаєте, — мовив Мендель, перериваючи цю розмову. — Я вам гроші виплачу у п'ятницю. Коли вашого Іллі?

— В неділю.

— Ну, то й добре. В суботу можете собі йти по роботі.

На тім і стало. Більше розмови між Іваном і Менделем про цю справу не було.

XV

В п'ятницю вечором Іван мав робити нічну шихту³. Це мала бути його остання гостина під землею, в царстві замороки. У нього було легко, радісно на душі, але один несподіваний випадок мусив попсувати його радість.

Він власне йшов до кошари, випивши кватирку горілки і закушуючи булкою, коли до нього наблизилася баба Орина, та сама, що колись перша принесла йому відомість про те, що нема Фрузі. Вона йшла яюсь немов скрадаючися, а коли Іван не пізнав її, вона

¹ Віно — посаг, придане.

² Камеральний — цісарський, удільний.

³ Шихта — зміна.

ззаду простягла свою суху, чорну руку і вхопила його за плече.

— Агій, а то що! — стрепенувся Іван, що йшов у задумі і тепер прокинувся з неї мов зо сну. Озирнувшись, він побачив проти себе страшне, жовте, поморщене бабине лице, що якимось холодно всміхалося до нього, широко розтягнувши сині вуста і вишкіривши беззубі ясна. Іван перехрестився. Його перша мимовільна думка була: „Це смерть заглядає мені в очі“. І його пройняла холодна, забобонна тривога.

— О, ти хрестишся! — обрушилася баба, і з її лиця щез усміх, а натомість на ньому завис якийсь понурий, гнівний вираз. — Що ж то я мара яка, чи що? Нехрещена душа, чи що? Ну, дивіться на нього! Хреститься, мов від злого! Немов ніколи й не бачив мене!

Іван пізнав бабу і почав перепрошати її.

— Та вибачайте, бабо! Я не пізнав вас. Іду такий задуманий, а тут ви нараз... Та й щоби ви хоч слово сказали...

— Ага! А видиш! А щоб самому на бабу оком скинути та вклонитися, та бабі порцію горілки купити, де тобі! Хай баба здихає, як сама не має за що купити собі.

— Ну, ну, та ще не здихаєте! — всміхнувшись, мовив Іван. — Ну, але ви, здається, мали якесь діло до мене?

— Та маю, небоже, маю! Та й не діло, а так... Або я знаю, як тобі це сказати. Але міркую собі, ти з одного села з нею, то може тобі буде найліпше знати це.

— З одного села з ким?

— Та з Ганкою. Знаєш, я у Ганки ночую, а тепер вона й зовсім розхорувалася, то вже й днюю й ночую коло неї.

— Розхорувалася? Що ж їй таке?

— Або я знаю, синочку, Я гадала зразу, чи то не яка жіноча слабкість, але ж бо ні. То щось інше. Я й сама не знаю що то таке, якесь покаяння.

— Що за покаяння? Кричить по ночах?

— Е, тепер уже кричить не тільки по ночах, але й удень. Скоро тільки трохи засне, щось таке їй привиджується, як не верескне, аж крізь уха прохагається. І зараз зривається з постелі, десь кудись біжить, утікає, аж по стінах дереться. Я вже гадала, що то нечистий, дух святий при нас, приступив до дівки.

— Ну, і не пробували ви дечим лічити її?

— Ще би не пробувала! Пробувала, синку! Все, що знаю, все я робила їй, коли бо нічого не помагає. Ну, та й не могло допомогти, бо у неї зовсім щось інше на душі. Я те зараз спочатку догадувалася, тільки, по правді кажучи, я в інший бік стріляла. Гадаю собі: дівка в Бориславі, найпростіша річ, мала дитину й втратила, а тепер їй дитяча душа на сон набиває, спокую не дає. Вона божилася, дух-тіло кляла, що ні. Ну, то я вже й не знала, що думати. Не раз я пробувала вночі прислухуватися, що вона таке кричить, коли ж бо годі розібрати. Отак одно-друге слово зрозумієш: „Он там у ямі! У воді! У калюжі! Лізе, лізе, лізе!“ — а хто, де, відки, нічого не знати. Вже я допитувала її, затята душа! Не хоче нічого сказати. Зсохла, як скіпа, почорніла, як головня, тільки пушка ду́ху в ній, а яка дівка була ще в зимі, як гармата! І видить сама, що їй недовго жити, що ніщо з неї не буде, а мовчить.

— То ви гадаєте, що у неї справді щось таке є на душі, що вона криється з чимось?

— Ну, гадаю! Тепер уже не потребую гадати. Тепер уже знаю напевно.

— Ну, що ж ви знаєте?

— Та що, небоже, то вона вбила твою Фрузю.

— Фрузю? Вона? Господи! Та коли? Як! За що?

— А говори, за що! Не що, лиш дідько до неї приступив. Уже він, бодай моці не мав, видно давно на неї нагострив зуби. Слухай же, як то було.

Стара пішла обік Івана вулицею, але тут уже не могла додержати йому кроку і, захопивши його рукою за полу, зупинила на місці.

— Та постій же! Видиш, що я задихалася. Не квапся до роботи! Не багато втратиш. Стань отут, та й послухай.

— Коли ж бо мені час до роботи! Адить, уже в кошарах дзвонять на нічну шихту.

— Наплюй на цю нічну шихту! Не йди сьогодні до роботи, а ходи зо мною до Ганки. Тут справа важніша.

Іван вагувався хвилину.

— Ні, бабо! Тепер уже пізній вечір. Чого мені до Ганки? А завтра я скоро по роботі прийду і помір-

куємо, що робити далі. Ну, але скажіть, як і що ви дізналися від неї?

— Та що,—мовила баба,—вчорашньої ночі вона не могла заснути ані на волосок. Мучилася так, що не дай господи. А нині рано дивлюся на неї, лежить як із хреста знята, тільки очі світяться.

— Ганко,—говорю їй,—може, тобі покликати попа? Вона аж підкинулася, мов би що вкусило її.

— Попа? Пощо?

— Та пощо, небого. Адже бачиш сама, що тобі недовго на світі гуляти. Треба душу очистити.

— Ні, не хочу,—мовила вона.—Мені буде ліпше, я вийду з того.

— Ей, дівонько, не жартуй з богом! Не говори так і не дури себе. Я бачу, що недовго вже твого на світі. Піду покличу єгомостя.

— Ні, не треба,—відповіла вона.—Як буде треба, то я сама скажу. Не виходьте нікуди, я засну трохи.

Тількищо вона задрімала—як не заверещить, як не кинеться!

— Ой, лізе, лізе. Ой, простягає руку! Ой, ловить мене! Держить! Не пускає! Ой, ой, ой! Рятуйте! Бабо, рятуйте!

І вискочила з постелі, причепилася до мене, вся тремтить, як трепетів лист¹, а все озирається поза себе і кричить, вищить, мов перепуджена дитина.

— Та дух святий з тобою!—кажу їй та хрещу,—та хто там лізе? Хто тебе держить?

— Та вона, вона! Хіба не бачите? Адить, рука зовсім обігнила з м'яса, сама кість, а держить мов у кліщах!

— Бог з тобою, Ганко! Що тобі? Кого ти бачиш?

— Та вона, вона! Фрузька!

— Що за Фрузька?

Але вона вже затялася. Тремтить уся, тулиться до мене, але слова більше з неї не видобудеш. Якось я успокоїла її, положила на постіль, розговорюю, балакаю, а тут у мене в голові починають мов якісь нитки нав'язуватися, починає робитися ясно. Вже я їй і сюди й туди приговорюю. Зварила їй трохи м'яса, нагодувала. Лежить вона і не пускає мене від себе.

---

¹ *Трепетів лист* — осиковий лист.

— Сидіть! Не покидайте мене! Говоріть, щоб я не заснула, бо боюся, що скоро засну, то знов вона тут буде.

— Та чим вона тобі така страшна? — питаю її. — Що вона може зробити тобі?

— Ой, бабочко! Ой, голубочко! Якби ви знали, яка вона страшна! Вся кров у мені ледом стинається! Не можу дивитися на неї, а мушу. Щось мов приковує мої очі до неї.

— Значить, ти її маєш на душі, Ганко?

Мовчить.

— Признайся, небого! — кажу гостро. — Видиш, ти гадала, що втаїш усе. І що тобі з того, що втаїла перед людьми, коли ж бо бог усе знає. Бачиш, він діткнув тебе своїм пальцем, і що з тебе нині! Аджеж хоч би тебе були повісили на шибениці, то не було би й десятої часті тої муки, що ти перетерпіла досі!

Вона слухала, слухала, і далі як не розплачеться. Як мала дитина ридала.

— Ой, бабонько, правда ваша! Ой я окаянна! Ой я проклята! Я її збавила віку. Вона ослабла, впала на мої руки, а я її безпам'ятну кинула в яму. Я думала, що ніхто не буде знати про це, що Іван візьме мене за жінку... Ой, бабусенько, радьте що мені робити!

У Івана мороз пішов поза шкурою при цих бабiniх словах. Він був мов розбитий. У його тямці живо ставали події того вечора, розстання з Фрузею, ніч, проведена з Ганкою в коморі, її тодішній неспокій. Він пригадав собі навіть Ганчині слова, що вона „боїться її“, і тільки тепер йому зробилося ясно. Пригноблений важкими почуттями, він зітхав і шептав раз-по-раз: „боже, боже!“

А баба оповідала далі Ганчині признання, в котрім місці вона вкинула Фрузю в яму, як потім щось гонило її на це місце затирати сліди і як при тім мало не доглянув її хтось із ріпників, як її Фрузя почала на сон набиватися, як ти, Іване, зробився їй немилим і ненависним.

— Ну, і що ж вона робить тепер? — перервав Іван бабине оповідання.

— Виплакавшись, заснула. І вже не зірвалася зо сну, спить спокійно. Я посиділа коло неї, а тепер подумала, що добре буде сказати тобі це все. Порадь мене, небоже, що робити далі.

Іван слухав мов остовпілий. У його нутрі переверталася щось, рвалося щось, кричало щось, мов жаль, мов тяжкі докори, мов почуття якоїсь вини.

— Або я знаю, що робити,— промовив він глухо. — Треба би комусь дати знати. Адже то страшна річ!

— То може би піти до в'їта? ¹

— Підіть, підіть! — мовив Іван живо, хапаючися за бабині слова.

— Та може би ти пішов зо мною? Я чогось боюся.

— А чого ж мені з вами йти? Ще на мене підозріння кинуть. Ні, йдіть самі. Я там навідаюся завтра, скоро тільки вийду з роботи. Ідіть, ідіть!

Баба не мовила нічого більше, перехрестилася і пішла.

XVI

Наближаючися до кошари, в котрій робив, Іван здибав касієра Менделя. Цей ішов кудись, розмовляючи з якимсь ріпником із чужої кошари:

— Добрий вечір, Іване! — мовив Мендель. — Ідете до роботи?

— Іду, — мовив Іван, ледве тямлячи, хто і що говорить до нього.

— А завтра відходите?

— Відходжу.

— Ну, ну, як собі знаєте. Гроші маєте готові.

Іван, не мовлячи нічого більше, пішов до кошари. Мендель розмовляв далі з ріпником, що він завтра мав стати до роботи в тій самій ямі замість Івана.

— Тут вам буде добре! — говорив Мендель. — Я не такий, щоб хотів чиеїсь кривди. Спитайте от цього самого Івана. Він пару разів навіть грошей при виплатах не брав від мене, а складав, поки не набереться чи п'ятдесят чи сто ринських, а потім брав разом. Ади, він завтра відходить. Знаєте куди? На своє власне господарство!

— На своє власне? — дивувався ріпник. — Та де у нього господарство? Давно пропустив!

— Давно пропустив, а тепер відкупив. Власне, вчора взяв сотку, щоб заплатити останню рату корчмареві, а завтра вертає до свого села, покидає нас назавсіди. А хто його нарадив на це! Спитайте його самого! Мендель, не хто інший!

¹ *Війт* — сільський староста.

У тій хвилі з кошари почувся крик, потім гупання кроків. Робітник, що був при корбі, надбіг вуличкою і кричав задихавшись:

— Пане касієр! Пане касієр!

— Що там таке? — окликнувся Мендель.

— Ходім до кошари! Борше! Борше!

— Та що там таке? — ледве промовив Мендель і, не чекаючи відповіди, почав бігти до кошари. Свіжоанятий ямар побіг за ним.

— Ну, що сталося? — не то шептом, не то захриплим голосом запитав Мендель робітника, коли порівнявся з ним.

— Якесь нещастя!

— Що за нещастя?

— Ой, сам не знаю! Ходім до кошари, самі подивіться! Ой, господи, душі в мені нема! Ще такого й не чував і не видав.

Не розпитуючи далі, всі три побігли до кошари. Там було зовсім темно, тільки одна дротяна лампа слабо освічувала нутро дощаної буди. Робітник від млинка стояв над ямою і торгав линву, що зовсім в льно звисала з валу.

— Ну, що таке сталося? Говори, — промовив Мендель, озираючися довкола, немов шукаючи того, що так перестрашило робітників.

— Линва урвалася.

— Що? Як то може бути?

— Або я знаю? Дивіть самі!

Робітник, що стояв над ямою, знов поторгав за линву, замахав нею, і вона, мов батіг, билася о дощані стіни ями.

— Ну, а Іван? Де Іван?

— У ямі.

— Як то в ямі? Спустився на місце?

— Ну, та певно, що на місці, але неживий. Адить, ледзе десять метрів линви розкрутилося.

— Та як же то було? Що? Куди? Говори за порядком! — говорив Мендель, усе ще не можучи зрозуміти, що сталося.

— Ой, господи! Та хіба ж я знаю і розумію, як це сталося? Іван прийшов, прив'язався і я почав пускати його в долину. Кручу, кручу, аж нараз на десятім метрі чую, оттак якби в пальці тріс, і на корбі

зробилося легко. І в тій самій хвилині в ямі тільки гур-гур-гур! І один страшний крик, і тихо. Ось і все. Урвалася линва, а Іван гримнув аж на дно, на сорок сажень.

Мендель, не мовлячи нічого, почав рвати на собі волосся і бігати по кошарі, мов божевільний.

— Ой! Ой! От клопіт! От нещастя! Але цить! Може він ще живий! Слухайте, Митруню,— він обернувся до новонайнятого ріпника,— як гадаєте, може він ще живий?

— Та то може бути. Аджеж на дні каменя нема?

— Ні, глина.

— Ну, коли не впав на дзюбак або не розбив собі голови по дорозі, то ще може бути живий.

— Але чути би було крик, стогнання,— закинув робітник від корби.

— Міг зомліти, заглушитися,— мовив Митро.

— Лізьте, Митруню! Бодай ви здорові були! Лізьте, може ще вирятуйте його.

— Та я би поліз,— мовив Митро,— але що ж та за линва у вас, що урвалася під ним?

Він наблизився до ями, взяв за линву, котрої кінець звисав на які два метри вниз у ямі, підняв його й почав оглядати при світлі лампи. Це був старий ріпник і розумівся на роботі, але тут став мов теля перед новими воротами. Такої штуки він ще не бачив! Він довго озирає линву в тім місці, де вона перервалася, мацає пальцями, призирає їй до світла і все хитав головою, немов не міг зрозуміти чогось. Мендель тривожними очима, весь блідий і з замерлим серцем слідив за кожним його рухом.

— Не розумію! Ніяк не розумію, що сталося тій линві. Як могла вона перерватися?

— Може, проржавіла?— несміло мовив Мендель.

— Та на це воно мусить вийти, бо якби навмисне була протята, то було би видно, був би гладкий пере-крій. Мусила проржавіти.

— Ой! Стара линва. Треба було переіменити,— сквапливо підхопив Мендель.— Ой, господи! Так мене щось нині рано мов за плече торкало: „Мендель, переімени цю линву!“ Та потім я подумав собі: „Ну, в п'ятницю не буду переіменяти. Прийде неділя, то переіменимо!“ А тут на тобі! Ну, хто ж його знав, що вона не видержить!

Але Митро все ще оглядав линву і хитав головою.

— Слухайте, Мендель! То не може бути! Вона якось не спроста перержавіла. Дідько їй перержавіє. У мене в селі оборіг¹ он уже п'ять літ на такій линві держиться. І дощ її мочить, і сніг на неї йде, і ржавіє не так, як тут, а проте держить досі. Та й то оборіг, не те, що один хлоп.

— Ну, Митруню, але там вона стоїть собі спокійно, а тут день і ніч то скручується, то розкручується. А від того дрiт найборше тріскає.

— Та це правда,— мовив, подумавши, Митро.— Але була би тріскала потрохи, один скрутець, другий, третій... А тут усі нараз. Не гладко, а так мов би, прости господи, миш перегризла. Агій! Ще чоловік як жиє, не видав такого.

Тим часом Мендель приніс із магазину свіжу линву; її навинули на вал і Митро, прилагодившись до спуску, пішов до ями. За якої півгодини витягли обох — Митра і Івана. Іван мав поламані обі ноги і голову, розбиту на цямрину. Він, мабуть, і не долетів живий на дно.

XVII

Другого дня вдосвіта бориславський вiйт — тоді ще вiйтом був селянин — з присяжним і двома жандарями прийшли до тої комiрки, де жила Ганка. Вона ще спала,— по довгих безсонних днях і ночах перший раз спала глибоким, майже мертвецьким сном. Баба відчинила двері, всі увійшли, та, зирнувши на труп'яче, висохле Ганчине лице, виссане страшною внутрішньою мукою, не мали серця будити її.

— Ну, ну, нехай спить,— мовив стиха вiйт.— Ми подождемо надворі.

— Ну, їй не багато належитьсья від людей,— мовив один жандар.

— Пан-біг не ждав на людський суд. Сам осудив і сам покарав її,— додав другий.

Скоро вони вийшли, Ганка збудилася.

— Ви тут, бабо?— мовила вона.

---

¹ *Оборіг* — солом'яна покрівля на чотирьох стовпах для сіна, збіжжя тощо.

- Тут, небого, тут.
- Чи мені снилося, чи тут був хтось?
- Та хто би мав бути?
- Мені здавалося, що якісь хлопці... жандарі!..
- Та були, сирото.
- За мною? — мовила Ганка, піднімаючися.
- За тобою.
- Знають усе?
- Знають.

Ганка довгим поглядом зирнула на бабу, а потім простягла до неї свою суху руку.

— Дякую вам, бабо, — мовила вона. — Я вже сто раз, не раз, хотіла зібратися, піти і признатися до всього, та ніколи не могла здобутися на відвагу. А тепер уже по всьому. Тепер я спокійна.

І вона з тяжкою бідою зволіклася з постелі. Баба допомогла їй убраться.

— Ну, а тепер покличте їх.

Увійшов війт з присяжним, увійшли жандарі.

— Ну, що ти, небого? — мовив війт. — Хора?

— Хора.

— Маєш сказати нам щось?

— Маю.

І вона спокійно оповіла події того вечора. Один жандар записував. Потім її повели на місце злочину. При помочі гаків витягли з ями по куснику розгниле тіло нещасної Фрузі і перенесли його до трупарні, а Ганку посадили на віз і відвезли до Дрогобича, до судового арешту. Там вона не дождалася навіть першого протоколу.

А жандарі по тім однім випадку мали зараз другий. Їм донесли, що в недалекій кошарі урвалася линва під робітником, цей упав в яму і забився.

Треба було оглянути місце, оглянути трупа, переслухати свідків...

— Щось мені не подобається цей випадок, — мовив один жандар, молодий, до старшого, постенфірера¹.

— Хазяйська необережність. Линва перержавіла.

— Чи нема тут чогось гіршого? Це, що говорить Митро про ті гроші...

---

¹ *Постенфірер* — начальник поста.

— То що ж, думаєш, що тут якийсь злочин? Що це навмисне хтось перервав ливву?

— Дуже може бути. Ті гроші, це може бути причина. Касієр каже, що він узяв від нього гроші, а їх при нім нема.

— Пошукаємо в його помешканні.

Але в помешканні, тобто у тім шинку, де ночував Іван разом з кількома іншими ріпниками, ніхто про ніякі гроші не знав і не чув. З допитів дізналися жандарі, що раз давніше в Івана вкрадено гроші, і відтоді він не носив їх при собі і ховав так, щоб ніхто не знав де. З другого боку, Менделеві зізнання про те, що Іван посилав гроші за куплений ґрунт нотареві до Дрогобича, потвердив нотар телеграфічно, а друге зізнання, що останніх сто ринських Іван узяв ще день перед тим, потвердив Митро на стільки, що чув, як Мендель мовив Іванові: „Гроші маєте готові“, і Іван на це потакнув головою. Значить, узявши гроші, Іван мусив сховати їх десь, щоб забрати з собою. А коли так, то яку хто мав причину дибати на його життя.

На тім справу й закінчено, тільки Менделя за недогляд і вживання перержавілої ливви покарано двадцятьма гульденами грошової кари.

Івана поховали в одній ямі з останками тіла його Фрузі.

1877 рік.

НАВЕРНЕНИЙ ГРІШНИК

I

Василь Півторак був свого часу один із найзаможніших газдів¹ на весь Борислав. Поля в нього було достатком, худоби і хліба і шмаття, ба й грошенят готових дещо трохи найшлося. Працьовитий, ощадний, любив порядок,— тож і все йшло в нього порядком і статком.

Було у Василя три сини,—парубки, що маків цвіт. Здорові, кріпкі, обичаєм та вдачею капля в каплю в батька вдалися. Батька-матір любили, старших поважали, а до роботи, аби й до якої, рук не полінували. І коли б життя людське могло обійтися без припадків, коли б обставини навкруги нас не змінювалися, був би жив Василь Півторак і донині щасливо, сумирно, внуків у запічку колишучи.

Та не так воно на світі йде. Те, що давніше не змінювалося й у сто літ, тепер через десять мов переродилося. Тепер не те, що вдавнину. Життя прудко тече, зміни швидко настають. Треба пильно слідкувати, куди бистря несе,— треба й собі туди пробиратися. А не спостережешся, застоїшся на місці, то того й гляди, що перша-ліпша хвиля наскочить, перша-ліпша зміна настане — звалить тебе, зіб'є з ніг — і ти погиб. Тепер жити тяжко. Життя — боротьба вічна, безупинна. Ворог із усіх боків чигає. Не пристережи одного боку, з другого наскочить — і ти пропав.

Таке сталося й з Василем Півтораком.

Було це саме в ту пору, як у Бориславі почали ко-

¹ *Газда* — господар, хазяїн.

пати кип'ячку. Охочі на поживу перлися в Борислав, мов мухи до меду. Роями цілими вони глотилися по селу, швендяли по полю, по хатах. До кожного газди приставали, мов реп'яхи до кожуха. „Продавай грунт, газдо, та продавай! Ось я тобі за частку стільки... а я стільки... а я ще більше!.. Не треба нам усього — частки з нас буде!“ Виймають гроші, кладуть на руку, горілку ставлять і підмови не жалують. І не одного підмовили, не одного бідолаху заманули. Та не дався на підмову Василь Півторак. Він любив свою землю, що його родина з діда-прадіда зливала своїм потом. А ще до того думав собі: „Та що? Гроші візьму, а вони круглі, розкотяться. То на це, то на те, та й нема. А земля свята останеться!“

Ну, — скажете, — добре зробив Василь. Розумно гадкував.

Добре, та не найліпше! Розумно, та не зовсім!

Почали зайди робітників наймати, почали копати ями. Кип'ячка показується, гроші пливуть в зайдівські кишені. Дедалі більше їх напливає, дедалі більша глотатіснота в Бориславі. Продають газди частку за часткою, день-у-день видимо бідніють. Далі якомсь раз у неділю стали раду радити. Що робити, що діяти? Каже Василь Півторак:

— А що, панове газди! Копають зайди, копаймо й ми! Тиснуть вони гроші за кип'ячку, будемо й ми тиснути!

Ну, — скажете, — хіба не розумно радив Василь? Розумно, та не зовсім!

Почали наші бориславці рити-копати свої питомі ґрунти. Та не було в них готового гроша, щоб найняти робітників. Приходилося самим копати. Не скоро йшла робота, не живо зиск напливав. А газдівство за той час підупадало; поле перерите не родило. Не ставало хліба. А кип'ячки як нема, так нема. Що було робити? Продавати знов частку за часткою, щоб з голоду не згинуть — от що!

Сто їх взялося відразу до копання. Лиш шість-сам доробилося до чогось. А другі? Другі опісля копали знов на своїх ґрунтах ями, видобували кип'ячку й віск — для зайдів.

Чому ж воно так пішло? Чому щастило зайдам, а не щастило газдам? Вгадайте, коли мудрі.

Василь Півторак, як дав таку мудру раду громадянам, почав і собі міркувати. „А що, думає, в мене три сини. Я четвертий. Тепер у полі роботи такої пильної нема. Зачнімо й ми копати. До одної ями більше двох не треба: один копає, другий при корбі. У мене он на загумінку частка скошена: зачнемо там два закопи¹ разом. Не буде в однім, то буде в другім!..

Як виміркував, так і зробив. Лишив стару на газдівстві, а сам із синами гайда на загумінок. Позабірали рискалі, цебра дваушні та вужища², наладили корби та й гайда копати. Ну, нічого. Копають день, копають і другий. Коло закопів горбки глини ростуть угору, та й ростуть. Найменший син, Михайло, в однім закопі, а батько при корбі. Найстарший Сень у другім закопі, а середущий Іван при другій корбі. Прокопали сажень, ба й другий, ба й третій, і далі. Натрапив Сень на піскувату верству, почала вода показуватися. Ну, черпай воду цебром та й черпай, а води все більше та й більше.

— Тату, — каже Сень, — покину я цей закіп: вода підходить.

— Ет, то що? — каже Василь, — прочерпай воду та й копай!

Мучиться Сень тиждень, мучиться й другий. Все воду вичерпує, нори забиває й далі копає. Та й копати ж то не тяжко. Звичайно — пісок.

Аж якось одного дня Іван над ямою наробив страшного крику. Прибіг батько, позбігалися й деякі сторонні: „Що таке? Що таке?“...

— Пісок засунувся, привалив Сеня!..

Василь Півторак стояв, мов громом прибитий, почувши ті страшні слова.

— Зараз в яму, хлопці, пробирати пісок! — крикнув не своїм голосом.

Метнулися, пробрали пісок, та не духом. Видобули Сеня, та вже неживого.

Господи, що та бідна мати не назаводила, не навбибалася! І плаче, й батька проклинає, що, мовляв, по-

¹ *Закіп* — яма, шахта.

² *Вужища* — шнури, мотузки.

губив її дитину. А батько бідний стоїть, мов осуджений, блідий-блідий, не заплаче, ні слівця не промовить ні до кого.

Похорон надійшов. Треба було справляти „як бог приказав“. А панотець сказали: „У вас, Василю, ще й поля й діточок зарібних і статку, що бог післав, дасте двадцять золотих за погріб. Це діло богу миле, не пожалуйте за упокій душеньки усопшого!“ Що було робити? Відмовити — годі. Торгуватися, як за худобину, коли сум тяженький на серце наліг — ще гірше годі. А гроша готового біг має. Продавай частку, а то півчастки,—оту половину, на котрій той закіп нещасливий. Купець швидко найшовся, гроші швидко виплатив, мир християнський немало наохкався й нагостився на похороні, а панотець сумно та жалібно приспівували з дяком: „господи, помилуй“ та „слава тобі, господи“.

Розійшлися добрі люди, минулися гроші. Василь остався без Сеня, як без правої руки. Стара гризеться, плаче; сини ходять, як потроєні. Та не час бідному хліборобові довго в смуток-тугу вбиватися. Робота жде,—десять робіт жде на нього. За роботою й туга забувається, й горе з серця щезає.

Поволі, невесело сходили жнива; літо пройшло. Настала осінь,—урожай був плохенький. Ну, а все ж що було, то було,—і коло того треба походити, помотикатися. Звіз Василь із синами збіжжя на тік.

Ну, тепер пора трошки й спочити. При вільнішій годині й минуле горе в серці відживає. Знов сумно стало в хаті в Василя. Стара мати ще не всі сльози проплакала за своїм синочком любим.

III

Лиха доля не спить. Треба було Василеві ходити повз той кусник луки, що продав під закопи? Ні, не треба! А таки пішов,—не знати, чи от так собі, не маючи що ліпшого робити, чи, може, з цікавості, що то там купець робить? Досить, що пішов.

А купець не дармував через літо. Найняв двох робітників, таки бориславських парубків, що з бідності вже пустилися на заробок,—та й ну копати. Та ще яку, собака, штуку видумав! Каже: „о, тут піскова верства; там того пісок засипав. А я от що: скажу виго-

родити кіш із хворосту, колики файні¹, обставдю тим плотом стінки, ніби цямриною, то чорта з'їсть пісок, що обсунеться!" Ну, що? Розумно придумано? Якби в мене розум не дурний та грошей більшенько (а то ні за що купити хворосту й кілля!), я б і собі спробував. Дивіться — воно безпечно, чого й хотіти! Не обсунеться! А тепер отой злодій піскову верству прорив, докопався до глинки, та й кип'ячку добув!

Так міркував Василь, стоячи над ямою. Заздрим оком придивлявся неборак до роботи.

— Ех, ех, господи ласкавий! Мій питомий ґрунтець, а тепер нехристові тисячі в кишеню вганяє! Он як, поганець, заскакує, як радіє, як руки засукує з утіхи! Що то маєток! Кібель за кіблем тягнуть із ями, аж руки собі вривають, а все для нього! Якби не такий випадок тяженький доля на мене спустила, хто знає, може б і я був тепер грошики брав та долоні засукував!

Довго стояв Василь над ямою, придивлявся до роботи, глядів та завидував. Далі пішов і свій закіп дивитись. Від весни ніхто в нім не робив. Стовпки від корби стреміли над ним; корбу знято. Для безпечності казав Василь ще влітку заложити яму дошками, щоб ніхто в неї не впав поночі. Якось дивно забилося в нім серце, коли оглянув горбок викопаної глини, обстукав дошки, покладені на отвір ями.

— Хто знає, — гадкував собі, — може, тут маєток жде на мене! Може б, як от сажник, другий покопав, то й нафта б показалася! Хто знає! Господь карає, господь і милує!

— А хто знає, — шепотів йому другий якийсь голос, — може, тут ще більше нещастя жде на тебе! Може, бог прогнівався на тебе, що сам псуєш та воружиш святу земельку, та ще тяжче буде карати, коли не опам'ятаєшся після першої карі?..

День за днем збігав, тиждень за тижнем минав. Василь все ходив, все думав. Міркував бідолаха, гризся сам у собі, не знав, на яку ступити й що почати. Видимо марнів на лиці, а боявся чи вагався сказати, що йому в голові. „От, зараз і стара почне плакати, споминати небіжчика, відраджувати“, — думав собі. Але

---

¹ Файний (з нім.) — гарний.

спокуса все стояла йому перед очима. „От пан-біг не зародив хлібця, нічим дихати. Сіно вигнило, нічим худібку прогородувати до весни. Що вдієш? Грошики б здалися, і то так як умирати... І податок не заплачений! А може, воно лише трошки прорити, та й зараз і кип'ячка жбухне? Хто знає!.. Он той закіп не багато глибший! Ех, дійся божа воля, спробую... Ігій, най жінка й поплаче трохи! На те вона й жінка. А мені голови не зірве. А я вже тепер добре візьмуся на розум; всю яму плотом обгороджу для безпеки!“

Так придумавши, Василь рішився нарешті приступити до діла. Насамперед обговорив, що треба, з синами. Михайло не відмовлявся від роботи в закові. „А що,— каже,— тату! Я й сам бачу, що нам цю зиму з самого господарства не перезимувати. Попробуймо! Чень дасть біг, нам тепер пощастить! А для безпеки зробимо так, як ось кажете: городім коші!“

Що за добра душа той Михайлик! Ніколи він не перечив батькам ні в чім! Дай йому боже талан-долю золоту і вік довгий!

Але тут же насунулося друге питання: відки взяти грошей на линви, на хворост та на інші потреби? Батько з синами рада в раду. „Нічого робити,— кажуть,— заставлю частку поля,— не продаваймо, заставмо до часу,— а прийде гріш, то й віддамо, викупимо поле назад!“

Як урадили, так і зробили. Стара мати аж тоді про все дізналася, як розпочали роботу. Нещаслива не мала серця ні клясти, ні виговорювати батькові. Заплакала важенько. Її серце стислося, немов лихо якесь віщувало, коли заглянула в темну пащеку, в яку спускав на линві батько рідну дитину.

— Ей, Василю, Василю,— сказала вона кілька днів опісля.— Пішов ти на непевну дорогу, шукаєш ти зисків по гробах. Гляди, небоже, щоб не закопав своє щастя й свою душу в оті ями!

— Ей, яка ж бо ти дивна, стара! — сказав Василь, махнувши рукою. Тільки й усеї бесіди було меж ними.

Тим часом робота йшла нескоро. Хворосту годі було й докупитися. Що навезуть із сусідніх сіл, то духом розкуплять. Удвох взялися далі копати, а що викопають, то зараз і кошем обгородять.

Тягнеться робота тиждень, ба й два. Михайло вже докопався до твердої, піскуватої глинки. Поскорити годі було. Рискаль тут не придасться, треба дзюбака. Іван тим часом то збіжжя в stodолі молотить, то коші городить, а мати пряде в хаті, сама-самісінька, і не раз тяженько сплаче, визираючи в віконце, чи не йдуть сини обідати.

IV

Поволі йде робота в ямі. Що глибше Михайло прокопує, то якось йому не вигідніше, якось ніби душно в ямі. „Але це нічого“—думає він. А Василь жде та й жде: от-от покажеться кип'ячка, може нині, може завтра. Хоч корба руки уриває, хоч надворі дедалі холодніше стає, хоч грошей за заставлену нивку щодень меншає—він не турбується нічим. Ось-ось кип'ячка наплине, всій біді кінець буде!

І дійсно наплила!

Одного дня почув Василь з ями якийсь крик. Крик був дивний,—зразу веселий, далі тривожний. Вкінці урвався глибоким, глухим зойком розпуки. Все тривало не довше двох хвилин. Василь заглянув до ями. Морозом пройняло його наскрізь, він затремтів, як у пропасниці, від дождання й непевності. В ямі було темно, як у комині.

— Що там, Михайле, що там?—крикнув батько до ями.

Замість відповіді, Михайло зашарпав ливною, але дуже слабо.

Батько не знав, що сталося, чого треба Михайлові й чому не відповідає.

Шарпання почулося вдруге. Батько догадався, що може це син дає знак, щоб його витягати.

„Але чому він затих, чому не каже, що сталося?“—думав собі батько, працюючи з усієї сили при корбі.

Ух, як тяжко корба йде! Тяжче чомусь, як звичайно. Чи то його руки старі знемогли від довгої роботи, чи від непевного й тривожного дождання? Поволі підходить тягар догори, поволі виринає з непроглядної п'тьми, що залягла в споду. Крутячи, Василь нахилився над яму... Господи! Це що? Густий, нафтовий сопух ударив його, мов обухом! „Дав бог! Дав бог!“—скрикнув Василь. Тієї хвилини почув таку радість,

таку силу!.. Його око поглянуло в глибіню... А це знов що?.. У кіблі сидить його Михайло, не оперезаний ливною, як звичайно, а лиш одною рукою за неї держиться. Друга звисла донизу. Голова безсило спадає на груди, якісь корчі підкидають її догори... Але корчі щоразу слабші, рідші... Ось уже голова зовсім додолу звисла... хвиля страшної непевності... Друга рука пустила ливну, кібель похитнувся — й Михайло зі страшним глухим зойком повалився в безодню й щез у густій пільмі. Із глибини чути лиш, як бовтнув, мов колода, в кип'ячку. А там не чути нічого більше... І все це сталося так прудко, так несподівано, що Василь довгий час стовпів, нахилений над ямою, не знаючи, що воно значиться. Стояв, мов у якомусь запамороженню, не випускаючи із рук держална корби. Нічого не думав, нічого не тямив, не чув, не бачив... Аж ось протверезив його густий нафтовий сопух, що садив із ями, мов із комина. Тямка поволі верталася, а за нею і страшна певність.

„Пропає хлопець! Ото щастя!“ — були перші його слова.

Але коли зовсім опам'ятався, напала його пропасниця. Бачилося йому, що якась сильна, невидима рука пхає його в глибіню, що якийсь голос кричить йому над ухом: „Скачи й ти і гинь з ним разом! Як твоє життя буде тепер? Скачи, скачи!“ І нещасний батько чув у собі скажену охоту скочити в ту темну, пекельну безодню й загинути враз із сином. Аж коли вже зовсім був нахилився над ямою, відіпхнула його від неї друга якась сила — рука природи, що раз-у-раз і всюди береже свого життя.

Нарешті нещасний батько надумався. „Що владжу сам?“ Це одне питання прояснило йому все. Мов божевільний кинувся городом до хати, гукаючи щосили: „Рятуйте! Рятуйте!“

Збіглися на крик і свої, і сусіди. Ніхто не знав, що сталося, кого рятувати. Лиш материне серце прочуло зараз, що воно є. Нещасна мати заломила руки над головою, йойкнула і впала без пам'яті там, де стояла.

Що було робити? Як рятувати нещасного? Спочатку ніхто не хотів лізти в яму. Боялися задухи. Лиш батько напирився: „Пустіть мене та й пустіть! Вирятую його, вирятую, а ні, то най же й сам із ним пропаду!“ Ледве задержали бідного Василя.

— Тату, татунцю! — говорив Іван. — Де вам лізти? І йому не допоможете, й самі задушитесь! Волю я. У мене голова міцніша, швидше витримаю!

На тім і стало. Двох найсильніших пристало до корби. Івана оперезали добре ливною й спустили додолу. Задуха в ямі була велика, але хлопці пильно справлялися, й незабаром Іван крикнув зі споду, — знак, що найшов брата. Вони тепер взялися ще швидше підтягати кібель угору.

А поки це діялось, другі тверезили матір. Згодом-перегодом вона прийшла до пам'яті.

— Мій сину, мій Михайлику! Що з ним? Де він? — були перші її слова.

Бідна мати! Волиш не допитуватись! Лежить твій син страшний-страшний, весь облитий відразливим густим пливом, мов смолою. А те лице, що перед хвилиною таке хороше та привітне й любе, тепер поси-ніло й надулося в страшних смертельних муках! Бідна мати! Тікай від того проклятого місця, не озираючись! Не поглядай на того, що ще перед годиною звався твоїм сином! Його, сердешна, не порятуєш, — лиш серцю жалю завдаси!..

V

Якось-якось обмили бідного Михайлика та й положили на лаву під вікном у старій хаті батьківській. Лежить бідний парубок, — пишний та рослий, як явір широколистий. Лиш приязне личко, синє-синє, мов буз, свідчить про страшну муку, яку терпів умираючи.

А де ж ненька старенька? Чому не заводить, не голосить по покійнику, слізюньками обмиваючи поморщене добре лице своє? Чи вона ж його менше ніж других любила? Чи жалю по нім не чує? Ой, не менше від других любила вона свого Михайлика, — і жаль її, лиш бог знає, який тяженький. Лежить стара ненька в коморі на постелі, не може й голови звести, не може й рукою повернути! Останнє нещастя добило її. Як побачила свого синочка неживого, та й ще такого, яким його з ями видобули, впала без зойку, без голосу, як билина підкошена. А Василь Півторак, глядячи на неї, як лежала, мов нежива, коло неживого Михайлика, вишептав лиш оці слова: „От нещастя! Ще доведеться два похорони враз ісправляти!“

Відтерли Василиху й занесли до комори. Лежить нещасна мати, як дерева колода,—худа, нужденна, безсила. Пожовкле й поморщене лице без усякого виразу; очі мутні й запалі, мов каганець, що догорає, світяться; сині вуста легко ворухнуться... „Михайлику мій!“—шепоче бідна мати та й захлипає, як дитина. А більш нічого...

А її Михайлик лежить у світлиці — спокійний, незагурбований. Байдуже йому тяжка гризота батька, яку той, мов змію, в серці криє; байдуже йому й неміч та розпука мати; дарма сумні шепти й молитви людей, що товпляться в сінях, головами похитують, руками помахують та словами стиха перемовляються.

— Ну, й хто б того був сподівався! Добре то той казав: грим щастя об хату, та й хата розпадеться! Та й що за парубок! Господи, твоя воля над нами, грішними!

А Василь Півторақ, мов приголомшений, поволікся до панотця.

— Слава Ісусу, панотчику!

— Слава навіки! А що там, Василю? Чув я, що нафту добув?

— Та так, єгомостуню!.. Але нещастя... Сина мені задушило...

— Ага, так, так! Ну, бачиш, який ти необережний... Чому ж ти млинка де не роздобув, та свіжого повітря не намлинкував до ями? Бачиш!

— А бачу, панотче, бачу на своє лихо!

— Ну, й що ж у тебе чувати?

— Та нічого, єгомостуню... Я прийшов, щоб грішне тіло землянці віддали.

— А, так, так! Святий обов'язок, слухняна дитина була... Знаю, знаю! Ну, Василю, але ти тепер багач!..

— Та який, єгомость?

— А, який? От, кип'ячка добулася... бачиш, господь благословив.

— Ой, єгомость, не говоріть, благословив! Волів би мене був так ніколи не благословити! Що мені з тої ропи поганої, коли мій синочок у ній смертоньку найшов?

— Так, так, ая! Добре ти говориш! Ну, небоже, ти тепер можеш і церковці божій чимось допомогти. Бо ті гроші однак тобі не милі. Правду я кажу?

- Та правду, панотчику
- А бачиш, небоже! А мені за похорон п'ятдесят золотих. Ну, га, що? Це тобі тепер ніщо!
- Ей, єгомость, то забагато! Бійтеся бога, в мене тепер така гризота, де мені ще торгуватися?
- То байка, небоже! Але що треба, то треба! Не поможе!
- А ще он і моя стара, бідна, догорає, ледве-ледве! Хто знає, чи ще тиждень продихає. Знов видаток, а готового, панотчику, нема!
- Га, то згодимося за обидва похорони разом. Даси вісімдесят золотих, небоже!
- А пек-за-пек, єгомость! А ви що говорите! — скрикнув бідолаха Василь, вражений до глибини серця такою бесідою.—Щоб я для живого християнина наперед похорон торгував?
- Він не міг далі говорити. Щось буцім здавило його в горлі, і він схилився й підняв капелюх, що лежав на підлозі.
- Ну, ну, то я жартував,— сказав усміхаючись панотець.— Нема в тім нічого злого. Ну, ну, йди, небоже, а я вже там завтра надійду. Бач, треба з честю тіло поховати, треба ще з Попелів панотця запросити. Уваж же й ти мене. А тобі п'ятдесят золотих тепер, то так ніби в пальці тріснути, небоже!
- В ласці божій зоставайтеся здорові! — ледве промовив Василь, виходячи.
- Ходи здоров, небоже! Гм, гм, ая!..

VI

- Куме Василю! Бог дав, бог і взяв, його воля свята!
- Свята воля божа, кумцю солодкий, нащо в тугу вбиватися?
- Нібито щось поможе! Сталося, то вже не відстанеться!
- Журбою поля не перейдеш, говорили мої татуньо небіжчик!
- Дай, боже, душенькам змерлим рай світлий, блаженний, а нам грішним прожиток щасливий.
- Не сумуйте, куме Василю! От дивіть, ваша стара небога також уже догорає! Що буде з газдівства, з усього? Змагайтеся на силу! На ваше здоров'я!
- Так потішали сусіди, щирі душі, Василя Півторака,

сидячи за столом при горілці. Василь нічого не говорив, лиш сидів, підперши важку від гризоти голову руками

— Ей, кумцю солодкий! Дайте бо спокій, не сумуйте! Та ж нам усім туди дорога, чи скоріше, чи пізніше. Адить, незадовго єгомость надійдуть з парастасом¹. Годі ж вам туманіти, треба лад у хаті робити.

— Гей, гей, потний боже! Чому ти мені віку не вкоротив, як мав його взяти? Нащо тепер я на світі здався,— промовив глухим, прибитим голосом Василь.

— Ей, кумцю, не грішіть! Най господь все зле відвертає! Чай ось на тім сганеться! На що вовка з ліса викликати? Лиха доля не спить!

— Ой, не спить, не спить! — простогнав Василь.— І мені не давала спати. Все мені шепотіла: „А йди ж, копай, а побачиш, що там буде!“ Я, дурний, послухав, пішов, та й от до якого припадочку докопався! Михайлику мій милий, синочку мій солодкий! Чи на те ж я тебе кохав, годував як соколика, щоб тебе нині до тако о шлюбу виряджати?..

Грубі сльози покотилися долі Василевим лицем і звисли на шпакуватих, стрижених вусах. Сусіди, приятелі знов почали потішати його, приговорювати, приохувати... Василь поволі трохи розговорився в їх кружку, випив одну порційку² грітої з медом горілки, далі й другу, третю... Кров непомітно живіше закружила в жилах, гадки непомітно плуталися, товпилися, одна другу витискала й морочила, а на серці якомсь тепло робилося, біль менше докучав, жаль швидше розпливався в сльозах, гризота розтавала від того тепла, моз сніг від весняного сонця.

— Ей, Михайлику мій, синочку мій! — приговорював з натиском, мов шпотаючись³, бідолаха батько, спорожняючи одну порцію за другою Сльози дедалі частіше капали на дубовий стіл. Сусіди розмовляли все стиха, повагом, а в ухах Василевих їх розмова дедалі, то невиразніше віддавалась, мов плескіт води на броді, мов шелест листя восени. Його рука мимовільно наливала черзоний, гарячий напій і вливала

¹ *Парастас* — заупокійна церковна відправа.

² *Порційка* — чарка

³ *Шпотатись* — спотикатись.

Його з порції в горло, мов розжарене вугілля, що все дужче збурювало в нім кров, ззорушувало гадки.

— Ей, Михайлику мій, синочку мій! — лепетав він, мов у нестямі, втираючи сльози рукавом.

— Куме Василю, встаньте, перестаньте плакати! — загомоніли сусіди. — От, глядіть, єгомость прийшли парастас правити! Ходіть до хати!

— Вічний упокой його душеньці! Ходім! Михайлику, синочку!.. — лепече Василь, шкандибляючи до хати.

В хаті світло палає круг покійника, і миру повно й два попи парастас правлять, і два дяки хриплять та бегечуть свячені пісні. А Василь став край одвірка та дивиться та прислухається, а якось не може розібрати, що воно це й до чого? Світло якось непевно мигтить йому поперед очі, посиніле лице покійника щохвилі міниться, скоро хоче до нього батько придивитися довше, а на серці йому якось легко, мов справді виряджає сина до шлюбу, а не на „вічну дорогу“. Лиш чує добре, що сльози ще й досі не перестали катати, а люди сумно на нього ззираються та шепочуть: „Бідний батько! Серце йому крається! Де ж бо то, двох синів, як соколів, до року поховати! Ще добре, що третій лишився, а то бідолаха б зовсім пропав!“

Василь чув оті слова, але сам знав, що йому якось не так дуже жаль, як уперед було, що його гадки, блукаючи манівцями, дедалі все рідше нагадують про Михайла. Але сльози самі пливли й пливли з його очей, хоч гадки не знать куди блукали.

Скінчився парастас, і панотець велів принести домовину та зложити в неї мерця. Василь придивлявся зачудований до двох парубків, що придвигали тяжку труну, збиту з грубих дощок, і заметушились коло покійника. Свічки повідставляли, хрест, що стояв у головах умерлого, взяли набік, зняли полотно, котрим був накрити, а далі здвигнули тіло та вложили у деревище. Василь, що досі стояв тихо й непритомно, почув тепер, що ніби його щось уколало глибоко в серце, і скрикнув голосно:

— Михайлику мій! Синочку мій!

Голос той вирзався так несподівано різко й серед загальної понурої тиші, що в одній хвилі цілий тиск людей, жінок і чоловіків, скупчився круг нього, потішаючи та розважаючи його смуток. Парубки тим часом

закрили віко труни, взяли свого товариша й понесли з хати, вдаривши на обох порогах труною по три поклони. Труна глухо задудніла, немов говорила:

— Бувайте здорові! Забудьте про мене, най моя пам'ять не трує вам сумом щасливих хвиль життя! Бувайте здорові, щасливі, веселі..

Аж на цзинтар тісна громада людей проводила Василя, потішаючи та розважаючи його смуток. Але Василь не млів, не плакав, не говорив нічого, а йшов, мов дерев'яний, мов нічого не тямив. Лиш часом уста його ворушилися трошки, щось перелітало по його лиці, що одначе більше скидалося на сміх, як на жаль. А коли по похороні добрі люди назад привели його додому, він усе ще рушався, мов дерев'яний, не говорив, не плакав, не зітхав, тільки очі його нерухомо дивилися перед себе. А коли дома сказали йому, що й його жінка віддала богу духа в тій самій хвилі, коли виносили з хати її сердешного Михайлика, він стояв мов дерев'яний, не говорив, не плакав, не зітхав, тільки очі його нерухомо дивилися перед себе.

Сусідки й сусіди знов потішають, знов розмовляють, знов частуються. Василь сидить межи ними, — порція, кружачи, не минає і його, — а що більше п'є, то помітніше оживає. Вже й говорить, і плаче, й очима навкруги поводить... Ніч настала. Василь, хлипаючи, впав на постіль і твердо заснув. На другий день прокинувся, мов потовчений, і немало зачудувався, побачивши знов труну на лаві. А йому ж мерещилося в голові мов крізь сито, що вчора в нього був похорон. Навіть той біль гострий почув знов у серці, що пройняв його був учора, як брали трупа з лави. Чи то, може, сон був? Відки ж цей мрець?

VII

І знов у Василевій хаті тиск народу, гомін та охкання й шепти кумочок. І знов до нього, бідного, тиснуться з усіх боків жадані й нежадані приятелі, потішаючи, жалуючи та приговорюючи. І знов чарка кружляє і співи попів та дяків розлягаються в хаті, в сінях, на оборі; клуби диму сунуть із кадилниць і в'ються попід стелею над людськими головами. Василь не тямив добре, як увесь той тиск і гомін провалив мимо нього,

а, на другий день по похороні, коли прокинувся й, оглянувшись по хаті, побачив, що він сам один, мов серед вимерлої пустки, то подумав на хвилю, що це все був сон поганий. Аж згодом, продрухавшись добре й оглядаючи по всіх закутках сліди вчорашньої оказії, переконався, що це правда достотна, що він — сирота, круглий сирота на світі.

Сирота? А в нього ще один син зостався, Іван. Де він, що з ним? Чому батько, своє сирітство згадуючи, не згадав про нього, про свою єдину тепер потіху?

Дивно не раз буває між людьми. От, лучиться в батьків діточок кілька — й добрі всі, слухняні, робучі, покірливі. Казав би, чого й бажати? Любов батьківська, як сонце, всім рівно світить. Та ні, не так воно. От поглянь, то побачиш. Батько найліпше полюбить найстаршого, мати найменшого, або як там, а середусе mezi ними жие й робить все, і ані тата ні мама його не помічають, ні полестять, ні похвалять ні за що. І росте воно в хаті, мов чуже, привичне до самоти й мовчання; а батьки дивляться на нього, коли переходить мимо них, а їх гадки бачать другу, більше люблену дитину перед собою.

Таке було й з Іваном. Отак, колинебудь спитати було Василя про Івана: — „Іван, — каже Василь, — мій Іван? А, він у мене дитина тиха. Але подивіться, що воно з того Михайлика за дужий парубійка! Золото — не хлопець!“ А спитати було небіжки Василихи: „А що, Василихо, ваш Іван поробляє?“ — „Та що б мав поробляти? Десь, певно, щось у стодолі пипнає¹. А Михайлик он пішов до сіна, та й не знаю, чи верне, біднятко, до обіду? Ей, то-то хлопець з нього зробився, як квітка! То моя потіха, то мій синонок!..“ І так усюди й усе бувало. Чи батька, чи матір спитати про Івана — все на Михайлика звернуть. Іван був середусий mezi їх дітьми, й хоч слухняний, тихий, батькам покірний, — все проходив мимо них майже непомічений. І брати хоч увесь вік у злагоді й приязні жили, та все таки за прикладом батьків і собі почали мимоволі згори дивитися на Івана, вважати його за слугу дома, за щось нижче від себе. Іванові не раз гірко приходилося слухати наказів молодшого брата й не раз за-

---

¹ Пипнає — шпортається в чомусь.

для того доходило в них і до маленьких передирок. Але ніколи не приходило й на думку бідному хлопцеві оглядатися за глибшою причиною того, ніколи він не брався розтрясати те, як і чому так із ним поводяться родичі.

Та втім, не можна сказати, щоб вони його не любили! Хрань боже! Аджеж Івась був їх дитина не менше других, аджеж ніколи їм не сприкрився ні непослухом, ні прикрим словом. Але все таки його любили не так, як найстаршого та наймолодшого. Ось, наприклад, раз везли вони сіно крутим переїздом понад річку. Михайло воли поганяв, а Іван і батько віз придержували, щоб не звернувся. Десь, не треба, якась вибоїна попалась, віз перехитнувся на Іванів бік, саме на найстрашнішу западню. Старий батько й не дожидався Іванового крику, а блискавицею кинувся до нього. І бачите, якби був на волосинку пізніше встиг, був би віз доразу перевалився і бідолаха Іван був би смерті пожив під вагою. А то вдвох причепилися до васага¹, а на Михайлика крикнули, щоб живо волів нагнав, і духом перемчали понад западню в брід. А коли стали в броді волів поїти, і Іван зняв сорочку й промивав закривавлене плече, яке в тій страшній хвилі передер сукуватий щабель, старий Василь сплюнув від себе, відсапнув разів два або три й, міряючи очима перебуте небезпеченство, проворкотів якомсь сердито: „Пек тобі, маро, щезай! Та вже чорт бери віз і сіно, а було б мені хлопця збавило! Ігій!“

Ну, що ж? Хіба, значить, Василь не любив Івана?

Але тепер, коли не стало обох його коханчиків-синів, коли не стало старої, що все, пильно вештаючися по всіх усюдах, буцім оживляла й наповняла хату, яким же круглим сиротою почув себе Василь! Тяжким мертвецьким сном проспав він ніч по тяжких похоронах. А коли збудився, вже сонечко піднялося високо на небі. Оглянувся круг себе: в хаті ні живої душі. Іван ще вчора згодив двох парубків і вже давно пішов до роботи. Треба було поратися коло видобутої кип'ячки, щоб грошей роздобути та посплачувати за заставлену нивку й за похорони панотцеві. Іван, при звичаєний змалечку до невсипущої праці, не ждав татового

---

¹ *Васаг* — віз.

наказу й не хотів перебивати йому сну. Сам полагодив із спекулянтами, що один перед другим перлися закупувати у нього кип'ячку.

Торгу доби́ли живо, а старий Василь, уставши, мав лиш піти підписати контракт. Іван за той час, узявши завда́ток на руку, як стій поспішив до „механіка“ (був це простий столяр із Дрогобича, що під тою шумною назвою думав тут доробитися грошей) і закупив млинок до переві́трювання закопу. Далі накупив іще бо́чівок, в котрих, як умовлено було, мав доставити кип'ячку до свіжозбудованої дестилярні (до „лютрунку“, як говорили робітники), і прийнявся черпати й видобувати з глибини земний скарб.

Живо йшла робота. Найняті робітники балакали, жартували, а Іван все мовчки робив. А за той час Василь ледве-ледве звівся з постелі, став серед хати й, оглянувши пустку та нелад кругом себе, важенько заплакав, немов на погорілищу. Довго сидів неборака під вікном на лаві, на тім самім місці, де так часто видав свою небіжку, чи з мотовилом, чи з якоюбудь другою роботою в руках.

Сумно, поволі, важко волікся час у посиротілій хаті. Не було кому ложку страви зварити. Василь неначе зовсім стратив голову, ходив по всіх закамарках, мов загорілий, не робив нічого, не говорив нічого, — все лиш у думках та в думках. Іван знов уже при роботі, — все господарство взяв на себе. Не мав бідний хлєпець серця, ні відваги закликати й батька до якоїбудь роботи, бо бачив його сум тяжкий. Не знав він, що робота — то лік на сердечний біль і тугу, і давав тому болеві дедалі більше рости в серці в старого батька. Але частенько, вертаючись увечері до хати, заставав Василя незвичайно плачливим та говірким, — знак, що старий сирота з нуди та туги почав напиватися, щоб залити „хробака в серці“. Не мав Іван смілості вимовляти за те батькові, лиш повечерявши, що там було, лягав спати й засипляв скоро твердим сном, не слухаючи, як Василь не раз до півночі пендичив¹: то плакав, то знов говорив.

І сусідки та своячки частенько навідувалися до Василя, без уваги на його нехіть, надокучаючи йому

---

¹ Пендичив — балакав, розмовляв.

розважанням та порадами, непокоячи його своїм теркотливим гамором, хоч іноді дещо й допомагали в хатній роботі. Але не раз не заставали Василя в хаті і йшли шукати його до комори. Тут стояла ще незаймана смертельна постіль його небіжки, в другім знов куті, в засіці, стояла звичайно баклажка з горілкою, що нею бідолаха Василь силкувався приглушувати свій біль та свою нудоту. І не раз сусідки чули, як ходив він по коморі тяжкими кроками, хлипав мов дитина або голосно говорив щось, обертаючись до кутка, хоч слів його крізь стіни не можна було розібрати. І сусідки кивали головами та перешіптувалися межи собою, що, мовляв, „це, певно, небіжка ходить“. І небаром, мов у дзвони вдарив, на весь Борислав стала чутка, що Василюха ночами навідується до свого чоловіка за кару, що сам самохіть згубив марно своїх двох синів із білого світу.

Але Василь не чув і не догадувався нічого, що про нього в селі говорили.

VIII

Іван, роблячи контракт із спекулянтами, скільки мусить постачити до певного часу кип'ячки, помилився, надто щодо багатства ями. Не мало спричинилися до того й самі ті, що з ними він годився. Вони йому говорили, що яма багата, що кип'ячка буде раз-у-раз підпливати, так що за день ледве встигне вичерпати те, що за ніч підійде. А тим часом не минуло й тижня, а кип'ячки не стало в ямі, а нова не хотіла підпливати. До контракту ще треба було немало, а тут годі було добути більше. Іван ждав день, ба й другий і третій — кип'ячка не підпливала. Треба було або копати глибше, або що; а ні, то біда, бо спекулянти день-у-день налягають, чому не довозить решти. Бідному Іванові прийшлося круто, хоч гинь. Грошей батько взяв половину з того, за що згода була; поплатив довги, — ну, й не лишилося при душі й стільки, щоб можна було копати далі. Знав Іван це добре, тому й не заходив із батьком ніколи в розмову про ті діла, а ждав нетерпеливо, поки кип'ячка таки підійде.

Але кип'ячки годі було дождатися. А тим часом швидко надходив час, коли Іван мусив додержати кон-

тракту. Мало не до розпуки доведений тим, що надії вічно дурили його, зважився нарешті парубок таки поговорити з батьком про все. Одного вечора, коли надворі вітер вив і сік у вічі дрібним холодним дощем, Іван, увійшовши з стодоли, повісив шапку на кілок, розложив огонь у печі й наладив миску бульби, щоб пекти її в грані¹ на вечерю батькові й собі.

Василь, якому ноги від надмірного вживання горілки не статкували, а лице горіло, сів на припічок і, не кажучи й слова, наставив руки до вогню.

— Тату,— почав Іван несміло,— от, знаєте, лихо з нами...

— Ой, чи не ще! Певно, що лихо, мати вмерла!— лепетав Василь, підносячи рукав до очей.

— Не те, татуню! Вмерли мама, ну, дай їм, господи, душеньці легко! Що врадить чоловік проти божої волі? Але тут ще інша біда. Купці кип'ячки допоминаються, а тут у ямі ні краплі.

— Дай їм! Дай їм усю, що є! І яму й усе най собі беруть! То кров мого Михайлика бідного.

— Ну, а що ж нам робити? З чого будемо дихати?

— Що робити? Бога хвалити,— сказав Василь твердо й замовк. Дарма Іван пробував договоритись з ним до чогось та порадитися. Василь мовчав і мовчав, лиш хвиля від хвилі хлипав, мов дитина, хоч сліз не було видно на його лиці.

Надворі почулося чалапкання, немов хто пробирався по глибокім, глинястім болоті; сінечні двері рипнули, і в хату ввійшов височенний, худий, каправоокий Шміло. Довга його бекеша, прогнила здолу в болоті, виторочилася сподом і висіла як довге дрантя та билась об худі, заталапані литки. Руде волосся ледве декуди виказувалося спід пом'ятого капелюха, а червона, як жар, борода стриміла долі, гостра, мов огнений клин.

— Дай, боже! — сказав він коротко, входячи до хати й доторкаючись своєю сухою, заропленою рукою капелюха.

— Дай, боже, здоров'я! — відказав понуро Іван.

Василь стрепенувся, побачивши Шміла; обернувши проти нього помарніле лице, блукаючи поглядом, він

---

¹ Грань — жар.

вдивлявся в нього з виразом якогось несвідомого, дитинячого переляку.

— Ну, що? — спитав той, підступаючи до Івана.

— А що ж би? Лихо!

— Як лихо? Чому лихо?

— А не підпливає кип'ячка, та й годі. Що владжу? Я гадав копати далі, та от, грошей нема.

— Ну, а що ж буде з нами? Ви знаєте, контракт позавтра виходить...

— Га, знаю, але що ж я можу зробити? От, хіба так... Ви дали татові половину грошей, то ніби за п'ятсот кіблів... так, чи ні?

— Ну, так, — сказав Шміло і кивнув головою, а його довга шия витягнулась, мов у kota, що простягається вздовж, готуючись упасти несподіваним скоком на мишу.

— А я вам доставив уже вісімсот кіблів, то ніби до контракту ще лиш двісті бракує. Знаєте що, заплатіть ви мені за тих триста кіблів, я з тими грошми розпочну далі роботу й доставчу вам решту.

Шміло лукаво усміхнувся.

— Ге, ге, ге, які ви, Івануню, мудрі, дай вам, боже, здоров'я! — сказав він і поклепав Івана по плечі. — Але воно так не піде! У нас не таке право. Позавтра ваші триста кіблів пропало, бо ви не додержали згоди. А я ще з міста зведу панів і пошукаю собі на вас решти. Знаєте ви таке? Га?

— Жартуйте здорові! — сказав Іван, усміхаючись через силу, хоч справді ці слова вкололи його глибоко в серце, і якийсь непевний холод пробіг йому поза спиною, мов від дотику гадюки.

— Я не жартую, бігме, що ні! Пощо мені жартувати? Мої гроші пропадають, мені не до жартів! — говорив Шміло, а бідний парубок вдивлювався тим часом в його сухе, костисте й вижовкле лице, неначе не міг зрозуміти тих слів або сподівався, що ось-ось лагідніше чуття заблісне на тім пожовклім виді, що так немилостиво всміхався.

Але вид Шміла не змінявся. Іван одвернувся від нього й поглянув на батька, що за час їх розмови сперся був чолом об комин, зложив руки на підігнутих колінах і задрімав.

— Тату! — мовив Іван, торкаючи його злегка рукою

за плече,— тату!.. Чи ви чуєте? Ось Шміло прийшов, допоминається кип'ячки. Що робити? Порадьте мене.

— Все йому віддай, все, най собі бере! — пробурмотів напівсонний Василь.— То проклята робота! Два сини мені згибли при ній, стара вмерла!.. Проклята робота! Щастя не принесе...

Лице Шміла заясніло блідою іскрою радості.

— О, бачите, Івануню, що ваші татуньо не такі дуже вперті, як ви! Знаєте що? Нащо вам клопіт на голову? Продайте мені закіп! Він вам і так тепер не несе пожитку, а станете копати, гроші підуть, а хто знає чи що буде! А так ліпше. Я вам ще доплачу сто ринських! Ну, що вам треба?

— Ні, того не буде,— промовив твердо Іван.— Роби, що хочеш, а продати частки не продам.

— Ні, то я собі сам куплю, без вас... Гадаєте, що як панів звезду, то ваша правда буде? Побачите, що й кип'ячку стратите й закіп мій буде. А так волите взяти сто ринських і позбутися клопоту. Ні?

Іван не знав, що робити. Він тямив добре, що Шміло не дуже то й багато перехваляється, говорячи про панів і про їх правду; він здавна, змалечку, звичаєм усіх селян, чув великий страх перед тими страшними людьми, що мають право (й біг знає, відки вони набрали того права!) кожного разу прийти, відсудити або присудити, що їм кому злюбиться, і проти того бідний селянин ніяк нічого не вдіє, хоч би й яку кривду потерпів. Але ж, з другого боку, бачив Іван, що й Шміло кривдить його немилостиво, що частка з закопом варта вдсятеро стільки, що він дає. Що було робити? Іван почав знов роздрухувати батька, і той ледве-ледве зрозумів, яка справа заходить. І Шміло не зоставався збоку, а час від часу докидав своє словечко, виставляючи Василеві то страшні суди панські, то знов свої корисні умови. Довго вони сперечалися. Іван твердо стояв, щоб не продавати частки, але Василь раз-у-раз псував діло і вкінці хитрий Шміло таки на своїм поставив.

— Ну, Василю! — кінчив Шміло розмову,— ви добрий чоловік, а ваш син, то такий твердий, що й не приставай до нього! Але що мені до нього? Ви ще тут газда, вам вільно порядок робити. Ви завтра прийдіть

до писаря, та й там напишемо всю згоду. А я зараз виплачу, що там прийде. Чи так?

— Та так, так!— сказав ліниво й неохоче Василь.

— Ну, то бувайте здорові! Добраніч!

— Здорові ночуйте!— сказав Василь, і Шміло ви-йшов, рипнувши дверми, та й щез у п'їтьмі. Лиш глухе чалапкання по болоті свідчило, що він пішов.

Огонь ледве-ледве меркотів іще межі челюстями, кидаючи кривавий відблиск на припїчок. Іван стояв німо, опершись лїктями на комин, а Василь почав те-ребити печену бульбу, не проговоривши й слова до сина. Тяжка задума насїла, мабуть, на Іванову душу, та не легше, бачилось, було й Василеві. Але покищо обоє мовчали, і в хаті було так тихо, так сумно, так мертво, немов саме тепер була хвиля, коли померші душі обходили невидимо кругом хати, й від них мовкло все, тихло, глухло, завмирало...

ІХ

Довго сидїли батько з сином, не говорячи й слова. Нарештї Іван перший перервав мовчанку.

— Тату, — сказав він, — ви дуже зле зробили, що так легко далися на підмову.

Василь мовчав, понуривши голову й дивлячись нерухомим поглядом у полум'я.

— Не треба було продавати частки, хто знає, може б...

— Чи не стулиш ти свою хавку? — крикнув нараз Василь. — Чи ще й ти мене будеш доїдати? Мало мені свого лиха?

Це було перший після подвійних похорон раз, що якесь живїше чуття заворушилося в його душі. Але на цей раз воно тривало лиш хвилину, і Василь як стій знов спер чоло на крису¹ комина і німо вдивлявся в грань, що мигкотїла й згасала потрохи. Та не так було з Іваном. Йому справді досадно було на батька, що так легкодушно пускає від себе своє добро, й він, помовчавши хвилю, почав знов спокійним, рівним голосом:

— Не гнівайтеся на мене, тату! Я правду кажу. Що те ховати? Всякий вам те скаже. Частка з закопом

---

¹ *Криса* — край.

варта найменше вісімсот ринських, а ви пустили її за сто двадцять.

— О, який мені тут таксатор! А чому ти з того за-копу не начерпав стільки кип'ячки, щоб не потрібно було нічого продавати?

— Або то моя вина? Що я в тому винен?—відказав Іван.

— Мовчи, дурню! — крикнув розлютований Василь. — Доки я ще жию, не смієш мені під ніс тикати: те так роби, а це так. По моїй голові, про мене, давися всім, а тепер ще стулюй слухи!

— Я те знаю,— відказав Іван твердо, — як так будете й далі порядкувати, то чорт який, а не що лишиться по вашій голові.

— Не будеш ти тихо, щенюку поганий? Не досить мені своєї гризоти, ще ти мені будеш дорікати?..

Василь грізно оглянувся кругом себе, немов шукаючи чогось, чим би приручно було вилити свій гнів на Іванову спину. Але нічого не було під руками. А Іван стояв при комині незляканий, з жалібним видом, і буцім не бачив батькової погрози.

— Я змовчу, тату, я знаю своє право. Але вважайте, що все на вашім сумлінні лежить, що з кожного шматка батьківської земельки, яку віддасте в погані руки, прийдеться вам перед богом тяжкий рахунок складати!

Сказавши те, Іван вийшов із хати й пішов ночувати до стайні.

Василь остався сам і довгий час, як уперед, вдивлявся нерухомим поглядом у грань. Лиш кров живіше ходила по жилах, а очі грали гнівом, що згасав так само звільна, як грань межи челюстями.

Дивна була Василева натура. Доки обставини життя неначе обминали його й лишали в самоті, доти туманів він сам один, гризся й забував про світ та людей. А коли гадка про давнє щастя й теперішнє сирітство та страшну погибіль двох любих синів занадто глибоко шпигала його серце, він заливав того невмолимого хробака-гризуна єдиним ліком наших бідних хліборобів — горілкою. Але тепер життя зачало знов його чіпати, й саме нині вразило його в болючу сторону серця, діткнулось пам'ятки по Михайлі, нагадало його загибіль. Годячися з Шмілом, бідний Василь тяжко терпів сам у собі й часто сам не знав, що говорив.

А тут ще тверді, спокійні та жалібні і, як сам те

почував, доразу правдиві слова Івана вразили його ще глибше й розжарили полум'я гніву. Він сам не знав, на кого був дужче злий, чи на Шмілу, чи на себе, чи на Івана. І чого вони взагалі хотять від нього? Чому не лишать його в супокою? Чи він їм набивається, чи жадає чого від них?.. Такі гадки ходили по Василевій голові й не відступали, немов унадливі мухи, доки сон його не зміг і цілковита пільма густим стовбуром не залягла хатя.

А в голові Івановій чи не снувалися ніякі гадки?

Василь, певно, сидючи на припічку і вдивлюючися в грань, і не подумав, що, може, його синові прикро приходилось цієї ночі, що, може, бабуся-гризота і йому засіла в головах. А так воно й було. Неспокійно перевертався Іван на соломі в стодолі. Він цілим тілом тремтів од холоду й не міг ogrітися. А гадки його гуляли по цілім „татовім“ газдівстві, по обійстю, по полю. І всюди бачив він нелад та занедбання, що скрізь закрадалися. Обірнику¹ на ниви й не зачинано возити, а тут вже зима настає. Одна нивка всього спокладжена під яру пшеницю й лиш усього-на-всього шкреток² засіяний озимим житом. Ну, що ж тут на рік починати? А в стодолі порожньо, в коморі порожньо; торішнього року не дородило. А ще до того тато частку продає! А ще до того з закопом! Хто знає, може, якби було ще зна сажень прокопати, була б знов кип'ячка пустилася? Хто знає, якого скарбу збувся батько за сто двадцять ринських... „Ех, голово стара, нерозумна!..“ — пробурмотів Іван крізь зуби.

Довго ще перевертався, не знаючи, що почати, щоб бодай решту поля зберегти. Далі рішився піти завтра при святій неділі до панотця розповісти, як що є, і просити поради. На тім і заснув.

Х

Була свята неділя. Невеличка, стара бориславська церковця стояла сумно на пагірку за селом. Не отінювали її вікові, розлогі липи, як звичайно буває по

¹ Обірник — гній.

² Шкретками звать підгір'яни клапті поля, відірвані від цілого масиву, як де між прилісками або на горбочку між вогкими сіножатями.

інших селах. Кладовище з позападалими могилками стояло голе й виднілося далеко на село, мов бездушне, в'яле лице смерті, погрозливої на все, що лиш побачить. Напіврозвалена трупарня опиралася об стару, головату вербу, котрої гілля стриміло над нею замість стріхи. З другого боку стирчала гостроверха дзвіниця, що вся тряслася, коли на ній дзвонено. Та й дзвони ж то гули якось так сумно та недоладно, мов справді тільки в них і діла, що голосити по покійниках. Саме тепер вони продзвонили на хвалу богу, а з села йдуть перевулками та півперечками жінки й чоловіки до церкви. Єгомость іще не надійшов, тож і церкву не відмикано. Громадяни скупчилися на кладовищі, балакають, регочуться та зітхають важко — як кому до чого...

Аж ось згори горбком надійшли панотець із паламарем, та й ще з якимось третім чоловіком.

— Ов, а то що, що Півтораків Іван до ксьондза ходив? — сказав хтось у гурті.

— Певно, старий потовк його сп'яна, — сказав другий.

— А чи чули, кумунцю, що небіжка Півторачка ходить щоночі до чоловіка?

— О, говоріть, т'адже Микитишин Петро на свої очі бачив якось, як ішла. Та й он, Калинчина Гапа розповідала, що, каже, йду я в берег глину копати, от так мене мама ввечері виправили, дивлюся...

Гідна поважна газдиня не докінчила свого оповідання, бо в тій хвилі надбіг паламар, випереджаючи панотця, протовпився до дверей і, відмикаючи їх, крикнув:

— Тихо, баби! Тут не корчма, а дім божий!

Надійшов єгомость, і парафіяни поставали перед дверми в два ряди, з котрих кожний брав одну руку поважного пастиря, й всі цілували її по черзі, „як бог приказав“.

Почалася хвала божа. Іван стояв у кутку й бив поклони, голосно стукаючи чолом об землю, немов хотів тим заглушити якусь сердечну гризоту. Неподовзі надійшов і Василь і став позаду криласа. Його очі позападали глибоко й дивилися сонно й мутно споза підпухлих повік. Глибокі зморшки на чолі свідчили ясно, що нещастя надломило того колись сильного й смілого чоловіка. Згорблений, мовчазний, він видавався багато старшим, як був по правді.

Перехрестившись разів з п'ять і вдаривши три земні поклони, Василь почав кланятися на всі боки. Здивувало його трохи те, що дяк і паламар немов не примічали його, а останній ще час від часу позирав на нього якось чудно зза бокових віттарних дверець, помахуючи в руці лісковим гасильником. Аж ось і євангелія. Паламар виносить оберемок свічок, що братство церковне під час читання держить засвічені в руках. Як котрий із братів не одержав у церкві свічки, то була це для нього велика ганьба і кожний міркував, що мусив у чимось немалім провинитися, коли „єгомость не казали йому свічки дати“. Василя щось ніби торкнуло: ану, чи дадуть мені свічку. Дивиться — паламар зачинає з другого боку, роздає одному по другім, кому просто тичучи в руки, кому другим передаючи, кому через голови й плечі пересягаючи. Вже скінчив одну половину, другу почав; уже ось-ось коло нього... дав Сеньові Гавранюкові, Микиті Благому, Олексі Вітишиному... тепер на нього черга — аж ні, паламар повернувся й ткнув свічку в руку дякові, що саме виводив носовим пискливим голосом: „Слава тобі, господи, слава тобі“.

Кров напруго закипіла в Василевих грудях. „Що я таке,— погадав він собі,— чим я провинився, кого забив або запалив, щоб мене перед цілою громадою виставляли на публіку?“ Вчорашнє роздратовання ожило з більшою силою, почало снувати йому перед очима бог знає які дивовижні догади.

„Е, кривда їм, що не можуть мене з усього обі-брати, як липу з лика обдерти! О, гадають, най хоч напублічимо¹ його!“ І бачилось Василеві, що всі, хто є в церкві, ззираються на нього й кивають головами та шепчуть: „Е, мусив Півторак щось немале зробити, коли його паламар із свічкою обминув“. За тими гадками Василь і не чув „євангелія“. Доперва тоді отямився, як його почали штуркати й одпихати назад деякі громадяни, що звичайно на казання виходили з церкви побалакати з сусідом під дзвіницею. Василь пропам'ятався, підвів очі до віттаря й зустрів погляд панотця, що, бачилось йому, пильно стежив за ним. Він перехрестився покvapно й почав слухати проповіді.

---

¹ Публіцити — прилюдно ганьбити.

Панотець, як кожну проповідь, так і нинішню зачав ось якими словами: „Да воскреснет бог, і разидуться всі вразі його... Слова суть записані в святого євангелісти... гм, гм, гм...“ На тім місці панотець звичайно закашлювався, і зараз після такого вступу дивним ходом думок сходив на інше й зачав про пияцтво й легкодушність батьків, що не вважають на своїх дітей, на їх дочасне й вічне життя, а віддаються гидкому налогові¹ лише для того, щоб своєму череву догодити. Панотець довго говорив, голос його не раз піднімався й гудів, мов би хто на церковний дах раптом висипав великий міх каміння, що торохтить, до низу котячись. Особливо при словах: „Горе вам, п'яниці-недбалиці! Під вашими ногами пекло горить, бо в своїм поганім гидкім налогові ви не тямите навіть про християнські обов'язки. Недосить, що ваше господарство йде ніворотом, діти ходять самопас, без боязні божої, ви, навіть ви самі, заллявшись до непам'яті трунком, лягаєте не перехрестившись, встаєте й, насамперед, замість зробити хрест святий на собі, сягаєте по келішок. Скажіть же мені, чи годен такий чоловік (панотець, розгарячившись, показав пальцем на Василя, і всіх очі звернулися на нього, немов перший раз у життю їм довелось його бачити), чи годен, кажу, такий чоловік називатися чоловіком? Ні, він худобина, гірш як худобина, бо й та ж таки, встане рано, то вперед здихне до бога, а потім аж береться до їди!..“

Під час цілої проповіді бідний Василь стояв як на терню. Які гадки снувалися по його нещастями й встидом приголомшеній голові, то лиш бог один знає. Але те бачили всі виразно, що бідолаха аж мінився на лиці й сам не знав, що з собою почати, коли бчі всієї громади немилосердно звернулися на нього. Надійшов великий вхід. У Василя була своя трійця, котру звичайно ніс при великім вході. Нині його трійцю ніс Трохим Паруха, старий, сивий дідусь, а Василь, аж блідий, стояв на своїм місці. Ось і служба скінчилася. Василь аж легше відітхнув, узяв шапку й хотів виходити, коли втім паламар узяв його за плече й прошепотів:

---

¹ Налог — звичка.

— Куме Василю, ходім но, чогось вас єгомость кличуть.

Що робити? Скулився Василище і йде за паламарем, ждучи ще більшої ганьби на себе.

В його душі дивним способом застряла приповідка: „Піду я, мамо, до церкви, але чорта з'їси, що тобі буду богу молитися!“ Василь не знає, відки вона тепер упала йому на гадку, і несвідомо проказує її собі в дусі раз, і другий, і третій, сам не знає, на що й на яке?

Панотець сидів на кріслі в ризниці й пив каву, котру йому приношено до церкви по хвалі божій.

Василь уклонився до колін і став при дверях, ждучи, аж поки панотець не скінчить снідати.

— Що ти, Василю,— почав панотець гостро,— щось лихо справуєшся!

Василь мовчить.

— Був тут у мене нині твій син, жалувався, що поле продаєш, нічого не доглянеш, лиш усе горілкою заливаєшся!

Василь ані слова.

— Іди ж, іди, та вважай, щоб то останній раз за тебе чув. Фе, стидався би! Такий поважний газда, що повинен би всьому селу приклад давати, а він от що робить! Встид, ганьба!

Панотець кивнув рукою, а Василь вийшов, не сказавши й слова.

— Скотина якась, гадина, не дитина! — думав собі бідолаха, йдучи на низ селом додому.— А, він до попа з язиком, та й ну на свого рідного тата! Пожди но, щенюку якийсь, я тебе навчу!

Не знати, чи щоб забути про свій винішній сором, чи щоб набрати більше сили на вирідного сина, чи з якої іншої причини (хто знає, може погані й гидкі нахильності вже вроджені людям такого низького стану), досить, що Василь по дорозі вступив до Шмілової корчми, де вже на лаві сиділо кількох людей і кружив по черзі келішок.

ХІ

— А, паничу,— почав увечері Василь, добре підпивши, до сина,— то ти мені нині такої ганьби наробив перед цілою громадою?

— Якої ганьби? — запитав Іван знехочу. Йому прикро було нагадувати все, що сталось за останні два дні.

— А, якої ганьби? Щенюк поганий! Допитується мене, ніби не знає! Ти бігав до попа з язиком брехати на мене?

— Не знати, що я такого набрехав! — відворкнув півголосом Іван.

— Ах ти, погана скотино, негіднику якийсь... та на свого тата, що тебе згодував і виховав! То ти мені тепер на старості літ так відплачуеш, що мені через тебе тепер ніяк межи людьми показатися... що всі тепер на мене пальцями показують. Адить, говорять, пияк, розвійник, марнотратник!.. То ти мені вже тепер таке строїш?

Василь, говорячи ті слова, впадав дедалі в більшу лютість. Його невеличкі очі загоралися живішим, певнішим блиском, на лиця виступав гарячковий рум'янець, жили на чолі набігали кров'ю, а зуби стискалися від лютості. Мовчанка Івана, що за той час не то спокійно, не то несміло сидів у закутку, ще збільшала його гнів.

— А, отож собі виховав гадину сорокату за пазухою, о! То синочок, що рад би, щоб всі батька відцуралися, щоб всі на нього плювали, пальцями показували, як на диво яке! То мені синочок, о!

— Тату, — обізвався твердо, але трохи тремтячим голосом Іван, — тату, ляжте нині, проспійтеся, а завтра розмова буде по-тверезому. Правда — правдою, я винен у тім, але ви ще більше.

— Що ти, виродку гадючий, ти мені, своєму батькові, смієш розказувати, мене винуватити?

Роздрочення Василеве, що так нагло вибухло й зміцніло в останні дві доби, шукало без упину, на кого б вилятися з цілою силою. І ось нагода трапилася: перед очима був Іван-бідолаха. Василь в запалі прискочив до нього й з цілого розмаху вдарив його кулаком поза вуха.

— Тату, — скрикнув Іван, схалпуючись, — а ви що робите?

— Мовчи, виродку поганий! Знай, як батька шанувати!

Він знову вдарив, кров пустилась Іванові з рота.

— Тату, дайте спокій!—крикнув він, виходячи нарешті з свого ніби байдужного спокою.—Дайте спокій, бо зле буде з нами!

— Що? Ще мені грозити? На, ось тобі наука!

І знову вдарив. Лице Іванове посиніло. Йому також не стало терпцю і він п'ястуком штовхнув батька в груди так сильно, що той звалився з ніг і грепнув насеред хати.

— Га, поганине!— ревів п'яний, розлютований Василь, силкуючись підвестися з землі й хапаючись за сокиру.— То ти вже й на мене руку здіймаєш? Рад би мене швидше в труну покласти, щоб самому всім подавитися!.. О, не діждеш, страччуку¹ проклятий, не діждеш, мерзеннику, ні! Ади!

Василь силувався видобути сокиру зза лави.

— Тату!—проговорив за той час Іван тремтячим, але твердим голосом,—най вам бог того не тямить, що ви про мене говорите та що зо мною робите! Але щоб не гадали, що я напосівся так дуже на ваше добро та жду вашої смерті, то бувайте здорові! Я відрікаюся всього. Жийте собі, най бог помагає, доки вам судилося, робіть собі з своїм добром що хочете, записуйте його по своїй смерті кому вам уподобається, але мене вже не побачите в своїй хаті! Волю з голоду згинути, волю свої руки по кичеренки² проробити, аніж маю слухати, що мій рідний тато таке гадає про свою дитину! Бувайте здорові!

Двері рипнули, і постать Іванова лиш мигнула по під вікна й щезла. Василь стояв за той час серед хати з сокирою в руці й не знав довгу хвилю, що таке сталось. Його лютість, спочатку скажена й сліпа, по волі пройшла, він почав спокійніше розглядати все діло.

„Ігі, а я що зробив? Рідну дитину від хати відігнав! Та й за що? За те, що мені піп не казав у церкві свічку дати? Тьху на тебе, помано! І що то таке велике? Гей, гей, як бог хоче чоловіка покарати, то насамперед розум у нього відбере! Мені б то нині було розумцю більше здалося, мені!..“ Василь довго роздумував і під ніч дійшов навіть до того, що почав плакати,

¹ *Страччук* — занедбана, безпритульна дитина.

² *Кичеренки* — шиколотки.

сидячи поночі та сперши голову на криси глиняного комина, під яким не горів нині вогонь, бо не було його кому розложити,—не було Івана.

Василь думав зразу, що Іван, вимовившись із тою погрозою у першій запалі, вернеться зараз на другий день. Ніч минула для нього дуже неспокійно: погані сні морочили його аж до рана.

То раз бачив усіх своїх синів, що тонули в глибоченній ямі в смердячій кип'ячці й дарма кликали його рятувати. Другий раз йому привиджувався Іван, як напивається в корчмі з чорними, брудними, замащеними людьми, що на них аж дивитися гидко.

Бачить Василь, що й Іван поволі стає такий, як вони, кричить, співає і ганьбить усіх, як вони, п'є й валяється по болоті, а далі наливає порцію горілки, досипає якогось порошку й підносить йому: „Пий, каже, старий, на здоров'я“. Але Василь ніби знає, що це горілка затроєна, що Іван хоче його швидше упхати в могилу, щоб вдавитися його добром. „Геть пішов, негіднику! — кричить він крізь сон і кидає келішком до землі.— Чорта з'їси, що дістанеш із мого добра хоч рубець! Ні, ти й шнура не варт, щоби тебе на нім повісити!“

Такі сні плуталися в Василевій голові цілу ніч. Нарешті розвиднілося. Настав один із тих сірих, захмарених зимових днів, коли надворі сніг ліпить, аж дерева тріщать під його вагою, а в селянській хаті й холодно і понуро, темряво й сумно-сумно, мов у домовині, та ще самому. Василь зранку загорнувся в кожухах, назув чоботи й пішов подавати худобі. Потім увійшов до хати, воркотячи з досади, і прийнявся розкладати під челюстями вогонь, щоб хоч трохи обігріти хату та порозморожувати вікна.

— І де той хлопчище повіявся?— говорив Василь сам до себе.— Т'адже чень ще не здурів хлопець, не шубовснув собою де в яку діру. Ігій, щезай, маро, з такою роботою!

А то вже звісна річ, що коли чоловік, та ще до того недосвідчений і маркітний, яким тоді був Василь, візьметься до топлива, то ніяким способом не може дійти до ладу. Нічого не йде йому під руки; куди повернеться, все йому заважає. Вогкі дрова не хочуть горіти, лиш сичать і куряться. Тут води треба, а ко-

ромисла годі найти, там знов цеє, а там тее, й дійде до того, що чоловікові світ закрутиться, і як котрий нетерплячий, то кине все, ще й плюне й ногою затре. От таке саме зробив і Василь. Злий на весь світ і на себе, він сів на лаві, поскидавши поліна під припічок. Хата була повна диму, холод проймав його крізь одежу. В кінці бідолашний не видержав — сплюнув, загорнувся кожухом та й пішов до корчми, воркотячи: „Най тебе тут грім трісне з такою роботою!“

Довгий рудобородий Шміло ще вчора докінчив торгу з Василем і дав йому на руки половину умовленої суми. Нині Василь не застав Шміла, як звичайно, за шинквасом¹, але, йдучи вигоном, задрів його, як той сновигався в лисім хутрі коло його закопу, — і сніговійниця йому байдуже! — і, махаючи рукою, давав накази найнятим уже робітникам. Ніяке слово не годно розказати, як прикро стало Василеві на серці, коли побачив Шміла на своїм батьківськiм полі, та ще й погадав собі, що через те поле він вчора так покривдив свого сина. Затрепетало старе, зболіле серце, мимоволі навернулися на гадку Іванові слова: „Тату, най вам бог того не тямить, що ви робите!..“

XII

Сумне життя пішло тепер у Василя. Іван не вертавсь, і нікому було доглянути старого, зробити сякий-такий лад дома, потішити, порадити, розговорити. А зимові деньки понурі, зимові вечори й досвітки довженні, як море... Корчма тільки тягла його до себе, бо тут бодай хоч з яким ріпником побалакає, а то в горілці бодай на часинку втопить свою тяжку невсипущу гризоту. Мучила його дуже гадка про Івана. Що з ним сталося? Чи втопився, чи як інакше собі смерть заподіяв, що не вергається?.. Але Василь вірив і був майже певний, що Іван надто твердий, надто розумний, щоб зараз смерть собі робити. Значить, став десь на службу. „Ну,— погадав собі Василь, доміркувавшись до того,— най собі трохи побуде на чужих людях. Припре його біда добре, вернеться як непришний“. І заспокоєний тим, Василь навіть не допитувався

---

¹ Шинквас — прилавок.

за сина. Горілка дедалі все більше морочила його пам'ять, все рідше він міг розумно думати, а звичайно сидів у корчмі та блукав по селу, мов сновида, бродячи та падаючи по глибокім снігу.

Шміло вмів притягати його до себе, відколи сина не було дома. Хитрий корчмар бачив, що в Василя газдівство велике, хоч занедбане, й припадав коло нього, радив, потішав, живив, і поволі-поволі виссав з нього все, що далось виссати. Василь скоро розпустив гроші, що йому Шміло дав за продану частку, попродав худобу й збіжжя, сам навіть не знаючи, що таке робить. Шміло торгувався з ним при людях, писав і підписував контракти, бо все боявся, що ось-ось Іван вернеться і не то, що не дасть батькові далі тратити, а й продане задумає відібрати. Шміло, правда, й те знав, що Іван не за далекі гори відбіг, а перележавши в одного газди в Попелях тяжку слабість, найнявся таки в нього на службу, вражений до живого тим, що батько ані разу навіть не навідався до нього в недузі, ані слівця йому не переказав, щоб вертався абощо...

— Відреклися мене, ну, то як собі хочуть! Най собі там газдують, як хотять, а я й тут поживу, побачу.

Минула зима. Василева хата стояла пустою, бо сам Василь більше перебував у Шміла, там і днюючи й ночуючи. Зате в Шміла було людно й весело, чи то в неділі, чи й у будні дні. Немало все було бориславських газдів, що зійшли на таке, як і Василь, бо й такі лучалися, особливо хто був бездітний, що не мали вже поля, крім якого там городця та того, на чім хата стояла. Не зважаючи на гамір, сум якийсь наліг на весь Борислав тої весни. По полях рідко-рідко де виднілися плуги та борони, зате, мов мурашки чорні, снувалися спекулянти, стирчали корби, купи хворосту на коші, млинки, рискалі та оскарби. І поміж хатами гамір не вгавав. Тут трачі¹, ріжуть тертиці² на високій кобильниці³, там теслі цюпають, мов жовни⁴, обтісуючи та ріжучи дерево — це будують новий магазин, широ-

---

¹ Трач — пильщик.

² Тертиця — дошка.

³ Кобильниця — прилад, де пиляють дошки.

⁴ Жовна — дятел (птах).

чезний низький будинок на склад кип'ячки. Там знов бондарі під голим небом стружуть клепки на бочки. Всюди рух, гамір, крики, гаркіт пилки, стукання сокир, але це не та жива, свіжа рухливість сільського, весняного життя, це зловісні голоси, передвісники нового життя, тяжкого, брудного, нерадісного життя, на яке з цього часу засуджений бідний Борислав. І Шміло розпочав тепер копати „на великий камінь“. Ще зимою він найняв робітників і взявся був до свіжозакупленого Василевого закопу. Догади Іванові справдилися щодо волоска. Прокопавши два сажні, Шміло натрапив на нафтове джерело, що протягом тижня дало більше як сто двадцять ринських чистого зиску. Але з весною Шміло почав на закупленій частці копати три нові ями, а покищо крутився й запопадав коло Василя, не даючи йому й на хвилю протверезитися, ні пропам'ятатися; бач, хитрий корчмар хотів видурити в нього решту поля. Та й, правду сказати, була пора якраз до того. Василь все дужче підупадав: гризота й горілка підкопували швидко його розум і здоров'я.

Хто ще знає, що було б сталося, якби бідолаха Василь був найшов між людьми щирішу пораду, теплі, привітні й зичливі серця. Але так не сталося,— не тому, щоб Василь уперед не мав багато приятелів, і не тому, щоб це були приятелі зрадливі або невірні. Ні, наш селянин ще не знає, а бодай тоді бориславці ще не знали, що то значить покинути сусіда в біді.

Але з тою самою щирістю, з якою рятували сусіда в пригоді, вірили вони, небораки, „в усе те, що говорено їм в церкві з казальниці, та й то не так в саме казання про чуда та догми, а більше в те, що говорилося по казанню. Такої приватної бесіди до громадян звичайно кожний панотець не залишає, чуючи конечно потребу, окрім речей „божественних“, згадати й про близькі всім земні справи. Отжеж то в таких бесідах панотець не проминув ні одної неділі, щоб виразно не натякнути про Василя, про його грішне й безбожне життя, про пекло, що його жде по смерті, про встид, який робить усій громаді той газда, що недавно ще числився до найпорядніших. Легко зміркувати, як прикро було бідному Василеві слухати таких бесід, знаючи, що очі всіх у церкві звернені на нього, що шепти, які залітають з бабинця, йдуть не про кого,

як про нього. Далі-далі, коли панотець не кидав своїх натякань, Василь перестав зовсім ходити до церкви, щоб не слухати кожнісінького разу ганьби на себе. Тоді пішли ще гірші бесіди, а на остаток дійшло до того, що панотець явно назвав Василя „плямою на все село“ і наказав вірним парафіянам зближатися до того непоправного грішника.

А бідний Василь не раз, сидячи у Шміла в кутку, несміло поглядав на своїх сусідів, що пили й розмовляли за столом, а до нього й не оберталися.

Він бачив, що всі поглядають на нього косо й бокують від нього, мов від заповітряного, а хоча хто й заговорить, то якимось холодно, сквапно, без тої щирості та теплоти, що ними відзначається розмова добрих знайомих, коли зустрінуться за чаркою. Василь ставав дедалі, то більшим відлюдком, просиджував цілими днями без слова в корчмі й не міг ніколи зібратися з гадками, котрі в неладі і в якійсь сірій віддалі шибалися по його голові.

Поволі-поволі й на лице його осідав той сумний, невважливий вираз, що відзначає всіх ідіотів, у яких помалу щезає все людське, а лишаються чисто звірячі вегетативні інстинкти.

XIII

Вечір. Маєва, ясна ніч, мов легке покривало пахощів, свіжості, теплої пари та холодної роси, налягає на землю. У Шміловій корчмі блимає дві нафтівки, освічуючи блідим промінням цілу громаду людей.

Деякі в обтертих, зароплених сорочках із такими ж лицями їдять хліб, держачи його в таких замашених та неохайних руках, аж гидко на них дивитися. Це ріпники, що цілий день копали та видобували з ям кип'ячку. Вони позабирали тепер тижневу зарплату, і кожний гадає собі на думці: „Ех, дам собі нині духа! Досить увесь тиждень гриз хліб та воду хлептав!“

Але покищо всі сидять ще тихо, казали собі дати хліба, м'яса та пива і їдять швидко, хапаючись, неначе за один раз хотять надолужити за весь тиждень.

Круг головного стола засіла друга громада людей. Вони виглядають далеко показніше й порядніше, розмовляють поважно, сміються голосно, поводяться мов у себе дома. Це бориславські громадяни, що прийшли

до Шміла покріпитися та побалакати. Не один в душі аж потерпає, нагадуючи, який то там жінка почне йому парастас вчитувати за те, що останній крейцар пускає марно, а діти в хаті їсти пищать, бо ж то тепер передновинок! Ворушаться бідоласі мурашки за плечима, та годі: про людське око треба і розмовляти весело, і сміятися, і жартувати!

А там за шинквасом сидить довженний, рудобородий Шміло. Він саме вернувся з ванькіра¹ від вечері в камизельці з тороками та в сабашковій шапці. Він не може спокійно всидіти на лавці під стіною і, мов злодій, раз-у-раз поводить очима кругом. Через бориславських громадян він швидко перемигнув: це „капцани“, від них багато не вторгуєш.

Довше й радніше поглядав у той кут, де сиділи ріпники, доїдаючи вечерю. Між ними почали вже кружляти чарки, розмова стояла голосніша, реготи частіші, а жарти раз-у-раз грубші. Це звичайна пригравка до „танцю“ Шміло знає добре, що небавом кров молода розіграється під тими латаними, замащеними сорочками, а тоді все з дороги! Чорт бери гроші, чорт бери здоров'я, чорт бери спання! Жити, вживати світа, доки служать літа!.. Шміло знає, що воно й нині до того прийде, бо без того ж не обходиться ні одна субота, й він із радості засукує руки.

Але ось його очі надибали Василя, що сидів коло груби на лавці, скулений, мов би вижидав якогось важкого удару, що от-от спаде згори на його плечі. Він дивився в один чорний сук на помості й поволі смоктав люльку на короткім цибусі.

— Василю, Василю! А ходіть но сюди! — закликав Шміло.

Василь, почувши корчмарів голос, встав поволі й підійшов до шинквасу.

— Ну, чогови так сидите, чому не кажете собі що дати? Вип'єте порцію?

— Т-та! — відказав Василь, здвигнувши плечима. Корчмар наляв порцію горілки, і він випив духом.

— Ну, ходіть сюди, сідайте коло мене... чого будете самі сидіти? Може, ще порційку?

---

¹ *Ванькір* — невеличке приміщення, відокремлене від великої кімнати перегородкою.

І, не ждучи відповіді, Шміло наляв і подав Василеві, а по тому ще кілька раз, доки Шміло не був переконаний, що тепер можна з Василем починати й про „гешефт“.

— Слухайте, Василю, щось я вам хотів казати,— зачав Шміло півголосом, що губився в загальнім гаморі.

Василь спер голову на лікоть і німо почав вдивлюватися в порожню порцію. Шміло наповнив її, а Василь, мов бездушна машина, підніс до вуст...

— Видите, я вам хотів сказати, що... хто знає, як, що й куди, а може б для вас було ліпше, якби ви продали мені половину свого ґрунту. До чого вам його тепер, коли не маєте з ким його обробляти? А я вам гроші дам стільки, що будете мати, поки віку вашого. Ну, що, будем могорич пити?

Шміло за тим словом узяв Василя за плече й потелипав ним добре, немов хотів збудити його з просоння. І справді, бог знає, чи Василь чув Шмілові слова; тільки слово ґрунт вразило його притуплену пам'ять і збудило в нім якусь темву, непевну й неозначену тривогу. Він позирнув на корчмаря, немов би перший раз його бачив, і, захитавши головою, проговорив:

— Ні, ні! Того не буде! Не хочу, чуєш? Не хочу!

Так не раз, буває, дитина мала упреться, сама не знає чому: не хочу того, та й не хочу! А чому не хоче й чого не хоче — і питати дарма.

— Ну, як собі схочете, я вас не силую! Про мене, най вам пустою лежить, а що мені до того? — відговорювався хитрий Шміло, наливаючи Василеві ще одну чарку. В його голові вже зробився другий план, безпечніший і певніший. Але саме тоді, коли ладився ще щось заговорити до Василя, піднявся за тим столом, де сиділи ріпники, такий галас та гвалт, що Шміло мов на спружинах підскочив і побіг гамувати крик.

— Що тут таке? Що тут таке? — розлягався його пискливий голос серед загального гомону. Ріпникам уже зачинало „підступати до голови“. Вони повставали з лавок, почали розмахувати руками та говорити голосно; жарти викликували спірки і власне от-от доходило до бійки, коли Шміло вмшався, розбороняючи напівп'яних парубків.

— Ну, що ви робите? Дайте спокій, чи не можете

забавлятися спокійно, як бог приказав. На що вам битися та волосатися?

— А ти, спекулянтська мордо, чого межи нас пхашся? — гукнуло йому кілька грубих голосів.

Шміло зачав говорити далі, а ті гудіти ще дужче, далі й п'ястуки загримали об стіл, ба й пляшки зазеленькотіли об підлогу. Гамір зчинився несказаний. Шміло ніби кричав і репетував, що це „розбій“, але на думці сміявся й тішився з того, знаючи, що тепер видере від п'яних усе, що мають.

А Василь під час того галасу та гуркоту сперся на брудний стіл головою й заснув твердо, мов дитина.

XIV

Поволі, одностайно волоклися дні в Бориславі. Спокійний лад селянського життя замутився. Грюкання, стукоти, крики, свари та співи не вгавали як день, так ніч. Поля не зеленіли широкими ланами, як уперед, хвилюючи та шелестячи від теплого вітру. А на місце свіжої пахучої зелені повставало щоразу більше горбків сірої глини, під котрими в темній задушній глибині за кварту горілки працювали цілими днями парубки та чоловіки, обмащені та заталапані, працювали гірко, видобуваючи незліченні скарби своїм гнобителям.

Минуло літо, минули жнива, та небагато обжиночних пісень розлягалось по Бориславі. За горбами в Тустановичах, Попелях та других сусідніх селах стояло по полю полукіпків, що зірок на небі, а на бориславських частках лиш де-не-де кладенички¹ видніються. Вже другий рік — кара від господи, та й годі!

Василеве поле засівав Шміло, бо Василь ні до чого й не брався. Але хитрий шинкар доглядав його, мов дитину, пантрував, годував, а найбільше поїв та пильно зважав, щоб Василь як можна менше виходив у село. Та й Василь, правду сказати, не дуже квапився, бо до кого ж мав удатися? В селі всі його цуралися, хоч багато було нічим не ліпших від нього.

Десь коло Покрови це діялось. Василь сидів у корчмі під грубою, чогось засумований. Правда, його лице не виявляло ніякого смутку, бо воно взагалі нічого не виявляло; але його уста говорили, мов крізь сон:

---

¹ Кладенички — купки снопів.

„Михайлику мій, синочку любий, де ти? Чому ти до мене не навідаєшся? Ади, мене тут кривдять, виганяють із хати, ганьблять, а я ж таки газда, багач на все село! Видиш, синочку, видиш!“

Страшно дивитися на чоловіка, в якого разом із за-непадом організму пішли в розлад усі духові сили. Страшно слухати, як такий нещасливий в якімнебудь зворушенню несвідомо вимовляє свої враження словами, з котрих сам не може собі здати справи, а котрі все ж таки не що інше, як відголоски всіх найсильніших вражень його попереднього життя, що якийсь слід лишили в його пам'яті. Слова ллються з уст, але по очах такого чоловіка видно, що його дух, його увага захоплена зовсім чимсь іншим, непевним, невловимим. І мимоволі насунеться гадка, що це говорить не той чоловік, що перед нами, а що це з нього говорить щось друге, чуже, незнане досі, якась друга душа.

Але Василеві слова мали зв'язки з дійсним життям. Від якогось часу Шміло, видимо осягнувши свій план, помітно охолоднів до нього, почав обходитися з ним як із слугою, далі-далі як з непотребом, що дарма в хаті являється. Василь-бідолаха довго не зазначав нічого. Для нього все було добре, коли тільки була йому порція-друга горілки та лавка під грубою для нічлігу. Але шинкар, певний своєї здобичі, не гадав далі пильнувати й доглядати Василя й постановив собі якнайшвидше позбутися його з хати. Ось нині рано, коли Василь устав і, не кажучи й слова, як це робив звичайно, підійшов до шинквасу та протягнув руку, Шміло показав йому дулю. Але Василь видивився на нього, мов дитина, що ще не розуміє, як до неї що заговорити, і рука стриміла й далі над шинквасом.

— Ну, чого хочеш, пияк? — гаркнув шинкар, одвертаючись до стіни.

— А горілки! — сказав Василь, киваючи головою.

— Не дам! Іди собі до чорта! Досить мені дармоїда держати.

— Ну, давай, давай! — договорював Василь, не слухаючи, що йому говорено.

— Чи ти собі не підеш від мене, ти, пся-віра, пияк якийсь! Я не маю горілки дурно! Заплати мені за все, що проїв у мене та пропив! Давай гроші.

Василь широко витріщив очі на Шміла й стояв ні в дві, ні в три. Шмілові не стало терпцю: він вихопився зза шинквасу й щосили пхнув Василя до груби. Ударився сердешний Василице ліктем об стінку й без сили сів на лавці, понуривши голову. І нараз, коли шинкар воркотів під носом на нього всякі наруги та погрози, він промовив наведені слова до Михайлика. Його голос тремтячий розлігся в порожній, широкій корчмі, мов голос мерця, а самі слова були так несподівані, що аж Шмілові мурашки поза плечима заходили.

— Ну, що? Вже божевільний заплакав,— прошепотів він сам до себе.

В тій хвилі відчинилися двері і на порозі став гарно одягнений стрункий парубок із кошиком за плечима.

— Дай, боже, доб...— зачав він, здіймаючи капелюха та оглядаючись кругом, але урвав на півслові, побачивши Василя на лавці.

Він встромив очі в його помарніле набрескле лице, стежив непевні, мимовільні рухи його рук і голови і стояв довгу хвилю, немов силувався в тій страшній руїні чоловіка розпізнати недавнього ще Василя Півторака.

А Шміло й собі ж вліпив котячий хитрий погляд у парубка. Зразу на його лиці намалювався якийсь неспокій, але зараз же його зеленкуваті очі запалали втіхою. Він пізнав Івана й догадався, що той, вислуживши три чверті року, прийшов назад до тата, щоб його рятувати, та zarazом був певний, що Іван прийшов уже запізно.

XV

Іван повів батька мовчки до старої, запустілої хати. Господи, що діялося в душі у бідолашного парубка, коли побачив усе газдівство занедбане, запущене, зруйноване, коли побачив, що тут, де недавно ще плило тихе, спокійне, достатнє життя, тепер ні волосинки худоби, ні стеблинки збіжжя,— що все припало порохом, приросло осетом та кропивою!.. Він аж за голову взявся, оглядаючи руїни своєї батьківщини, але татові не говорив уже нічого. Василь за той час сидів на своїм давнім місці на припечку, хоч між

челюстями не горів огонь, а по хаті провівав той прикрий, що до кості пробирає, холод, яким одгонить усяка пустка.

Вечоріло. Сонце закотилося за тяжкі сірі хмари; від заходу потягнув холодний вітер; збиралося на негоду; ціла хмара густого, удушливого нафтового сопуху лягла на Борислав, немов убозтво й недоля придавили його своїми широкими грудьми. Іван, оглянувши обійстя, посумувавши та подумавши, що діяти, пішов до Кирницького купити хліба й теплої ковбаси на вечерю для себе і тата. Вернувшись з закупленою стравою, застав Василя на тім самім місці, де був лишив його; він сидів і тремтів од холоду. Іван затопив у печі й поставив перед татом хліб та ковбасу.

— Перекусіть, татуню, ви нині виголоднились не абияк.

Василь сягнув по хліб та ковбасу, та якось так незручно, мов не своїми руками. Відрізав крайчик і довго держав його в тремтячій руці, все скося поглядаючи на сина.

— Що вам, татуню? Чому не їсте? — спитав Іван, доідаючи свою частку. Василь нічого не відказав, оглянувся якось чудно по хаті, зазирнув під лаву, підніс крайчик до рота й знов ізбоку поглипнув на сина, крадькома, несміливо, неначе хотів що йому сказати, та й сам того стидався. Іван з властивою всім бідним догадливістю покмітив зараз, чого татові бракує. Його лице посумніло, і, мов чоловік, що бере на себе якийсь великий тягар, він устав, не кажучи й слова, і почав збиратися до відходу.

— Ні, ні... не йди, не треба... не буду вже, бігме, не буду! — пролепетав Василь, і собі ж догадавшись, що син задумав, але Іван був уже в сінях, а за хвилю рипнув дверми і вийшов на вулицю.

— Ну, от мені й щастя! — гадав собі Іван, ідучи вулицею до шинку.— Гадав, застану тата при роботі дома, на господарстві, здорового, як бог приказав, а воно от що вийшло! І що з ним тепер робити? Як його доглядати, як пантрувати? Вже видно, що від трунку так легко не відвикне, коли без тої парухи й кусник хліба йому в горло не йде! А тут ще й господарство прахом пропало, хоч розщібнися на голотечі! І що тут на світі робитоньки?..

Іван зовсім справедливо гадкував, що ніяк татові так швидко відвикнути від горілки. Його старий, гризотою надломаний організм, перепалений надмірним уживанням алкоголю, тим тільки й держався, що поганий трунок додавав йому сили. Василеві довелося б пропасти, якби хто раптом схотів відзвичаїти його від смертельного, палючого трунку.

Швидко вернувся Іван з квартою горілки й засів знову з татом кінчати перервану вечерю. Після двох чарок оживилося трохи Василеве лице, в очах заблискотіли слабенькі іскорки, але розмова якось не йшла, та й їсти Василь їв дуже мало, як не налягав на нього Іван.

— Ну, татуню, що ж ми тепер будемо поробляти? Як тут собі світа зайти? — почав Іван, поприбиравши останки вечері та поставивши пляшку з горілкою у кут на полицю. Василь за той час усе ще сидів на припічку й видимо силувався не глядіти на пляшку, відвертався, зітхав і не знав, де подіти свої руки. А коли Іван взяв її з припічка, він лиш раз крадькома поглянув на полицю, де була схована горілка, і знов боязко відвернувся. Іван не заважав того. Його мучили гадки про те, як поправити газдівство.

— Та от, адіть, моя заслуженина невелика, всього тридцять ринських, ну, але на перший раз то й те до чогось здасться. Ну, а через зиму треба буде тут таки стати де на роботу.

— Та так, синку, так, — сказав Василь.

Довго ще розговорював Іван, силкуючись не дотикатися й одним словом того, що батько звів господарство на ніщо, а Василь усе притакував, часом дрімав, а часом поглядав крадькома догори, на стелю, а там на полицю, де стояла в куті пляшка з горілкою.

— Та що, може б ми вже спати пішли? — сказав наслідок Іван, бо побачив, що від тата годі добитися живого слова.

— Та так, так, ходімо спати, — підхопив живо Василь, — ти змучився, небоже, правда?

Іван, не відповідаючи нічого, почав вечірню молитву, разом і роздягаючися та вишукуючи всяке курмання на постіль для батька.

Іван довго не міг спати, чи тому, що лежав на голім запічку, лиш одною сірячиною вкритий, чи тому,

що по хаті продувало різким холодом, чи, може, й спати йому не давала тяжка гризота, що мучила його невідступно весь нинішній день, відколи побачив батька й батьківщину в такому нужденнім стані. Бідний парубок і не догадувався, що стан той далеко-далеко гірший, як це йому на перший погляд видалося! Василь лежав спокійно, бачилося, спав. Аж десь коло півночі, коли на Івана почалаходити перша дрімота, пробуркав його якийсь незвичайний шелест на батьковій постелі. Дрімота пропала зразу. Іван скулився, запер дух у собі й насторожив уха щосили. Ось він чує шаркотання, наче хто ступає по хаті босими ногами, далі глухий стукіт, мов хтось мацає по стінах та прилавках. З першого разу прийшли Іванові на гадку глухі вісті про небіжку маму, нібито вона ночами ходить по хаті, і волосся звелось йому вгору на голові від забобонного мимовільного переляку. Але от чує — дренькнула миска на полиці, лава задудніла від тяжкого ступання, і Іван, витріщивши щосили очі в пітьму, побачив темну, невиразну постать батькову, що стояла на лаві й одною рукою придержувалась за горішню полицю, а другою видимо мацала по закамарках. „Що це таке? Чого він поночі там шукає? — була перша його гадка, але по хвилі якесь булькання нарозуміло його й посвідчило яено, чого шукав старий Василь. Гнів та огида опанували Івана зразу. „Старий пиячище!“, — воркнув він сам до себе, але зараз же почув глибокий, сердечний жаль до батька, що не з власної ж волі таким став і що, може, в тім і його, Іванової, вини немало. Бо нащо ж він покинув батька в такий час, коли той, згризений, надламаний та лихом прибитий, не міг не прогніватися за такий його вчинок і такі слова? Чому не змовчав, не простив татові хвилю забуття? „І що з ним тепер` робити? На кого лишити, як прийдеться мені йти цілими днями на роботу? Ох, господи небесний, за що ти мене так тяженько караєш?“

Такі гадки сунулися, мов тяжкі хмари осінні, через Іванову голову. А пляшка довго-довго булькала, поки вкінці, видко, не спорожнилася до дна; Василь непевною рукою положив її на полицю, а сам знову, стиха мацаючи та ступаючи по хаті, поліз на постіль, з тяжким, глибоким зітханням упав на неї і в одній хвилі

заснув, мов забитий. Так переспав цілу ніч, і не поворухнувшись, тільки з його грудей чутно було час від часу зловісний дихавичний хрип, який наші селяни означають сумно-гумористичним виразом: „Христос у грудях грає“.

XVI

Годі оповісти, як прикро й соромно було другого дня рано Іванові зустрічатися поглядом з батьком. І Василь, прокинувшись, видно дуже встидався своєї вчорашньої слабості, а коли син перший поглянув на нього, скільки міг спокійним поглядом, йому видалося, що це гнів і погроза, і бідолашний батько почав тремтіти всім тілом, мов мала дитина перед прутом, і ледве чутно пролепетав:

— Іваночку, то останній... не буду більше, бігме, ні...

Але ледве Іван встиг якнебудь оговтатись та дещо в хаті поприбирати, аж тут прибігає до хати паламар, чоловік низенький, сухий, з посивілим волоссям над вилицями, але на свій вік дуже живий і рухливий.

— Слава Ісусу!

— Слава навіки,— відказав Іван.

— Іване, Іване,— задріботав старий,— от добре, сину, що в хаті тебе застав, а то біжу та й гадаю собі: ануж но він уже пішов куди! А воно ні! Добре, синку, що тебе бачу: мене єгомость прислали, щоб як стій ішов до них, щось тобі мають казати.

— Мені?

— Ага, ага. Та от кума Василя просили. Куме Василю, зберіться, чогось вас єгомость просять. Учора, як дізналися, що Іван вернувся, та й кажуть: ну, добре, треба буде з ним поговорити. Ходіть та швиденько.

Говорячи ті слова прудко, мов горох розсипаючи, паламар вертівся й скакав по хаті то до Івана, то до Василя, розмахуючи лісковим костуром, мов гасильником. Іван немало зачудувався, чуючи несподіваний заклик. „Що він мені має сказати? Може, знов яку таку раду, як торік? — подумалося йому. А Василь сидів, не говорячи й слова, та покигував головою, мов сонний, але його помарніле, нужденне й зостаріле лице не виявляло ні цікавості, ні зачудовання, ні взагалі якогось почування.

— Ну, що, тату,— сказав Іван по відході паламаря,—

треба б нам таки піти до ксьондза; хто зна, що йому там такого треба.

— Ая¹, синку, ая,— сказав Василь, рушаючи з місця.

Якось натяг Іван на нього кожух, загорнув на себе гуню, і вдвох пішли по болоті після вчорашнього дощу.

Бориславський панотець був чоловік середнього віку, середнього росту і взагалі середня звичайна людина, яких багато зустріти можна. Лице його не виявляло ні одної різкої типічної риси, вдача ні одної виразної, смілої признаки, ні одної сильної пристрасті. Такі люди в нас лучаються дуже часто в так званій освіченій верстві нашого народу. Їх холодна, спокійна кров ніколи, або рідко коли, бунтується против їх розуму, тож і розум їх, не маючи сильного противника, звичайно не сягає поза межі щоденного спокійного життя, а сягнувши поза них, чує себе зовсім не дома. Таким людям легко стати чесними й порядними людьми в звичайнім, буденнім значенні, а будь вони якими там небудь начальниками, пастирями, проводирями, їх підвладні бувають з них задоволені, та й по всьому. І бориславський панотець був чесний чоловік, щиро бажав добра своїм громадянам, але за хатніми справами, за одностайним рухом щоденного життя ніколи йому було й подумати, чи можна досягти того добра і як це зробити. Він обмежився на тім, що приписував ритуал, чому його вивчено в семінарії, цебто на моралістичних проповідях, і поза абстрактну моральну науку він не виступав. Гріхом було б сказати, щоб колинебудь його слова були спеціально націлені на певну особу, щоб його вчинки виявляли коли бажання несправедливого зиску, злість або щось інше таке. Як коли лучалося, що він вимагав у якого багатшого вищу, як звичайно, ціну за яку там „божу потребу“, то виходило це більше з засади: „маєш багато — багато й давай“, а не з якої там зажерливості та здирства.

Але від якогось часу панотець побачив, що парафіяни бідніють, що спекулянтів напливає в село дедалі, то більш, і що через те навіть його здобутки значно поменшилися. Ось він почав більше вважати на громаду, кликав не раз цього або того до себе

---

¹ Ая — авжеж.

вільним часом, чого давніше ніколи не бувало, і навчав, розуміється, не з практичного, а все більше з морального, церковного погляду. Така наука ждала нині Василя та Івана.

Тремтячий, зляканий став Василь перед панотцем, мов сільське хлоп'я, що, перший раз прийшовши до школи, побачить вусатого професора¹ з тростиною паличкою в руці. Його хиткі й непевні думки до решти переплуталися, капелюх випав із рук і впав на підлогу, а він довго поглядав на нього, схилився, почав хапати рукою, буцім хотів підняти, але саме тоді заговорив панотець, і Василь мимоволі обернув на нього очі й довго стояв схилений та хапав рукою по підлозі, не можучи вхопити випущеного капелюха.

Панотець з першого разу заговорив до Івана.

Не знати чому, але спершу він удав, що не помітив Василя: може, хотів ще більше спокорити й пристидати „непоправного грішника“, даючи перед молодому перед старим, синові перед батьком.

— Ну, що там, Іване? Ти вже вислужив? — спитав він, оглянувши поважно парубка від ніг до голови.

Іванові самому було не менш прикро, як і батькові: він уклонився ще раз і відступив кроком назад, щоб панотець зважив на Василя.

— Та вислужив, прошу ласки єгомостевої. А от нині рано паламар приходив та казав, що єгомость мають щось з татом поговорити; а вони щось трохи на ноги нездужають, так і я вже з ними сюди прийшов.

— А, правда, і ви тут, Василю! — скрикнув панотець, нібито аж тепер побачивши старого та чудуючись. — А як же, а як же... давно ми бачилися, правда? Щось ви на нас дуже загнувалися! А, а! Ні до церкви не ласкаві загостити, ні де! Ну, видко, прогнівили ми вас!.. А може, й те правда, що кажуть: у церкві нічого не дають, а у Шміла то можна бодай за гарнець жита порцію горілки дістати! Га, і то може бути!..

Василь стояв і тепер, як перше, витріщив мутні очі на панотця і дарма силувався надібати на підлозі свій капелюх. Тупий і безтямний вираз його лица свідчив, що він не порозумів зовсім, чого хоче від нього панотець.

---

¹ Професор — в даному разі — учитель.

— Ну, що, Василю, розкажіть, як вам жилося-поводилося за ті часи?— говорив далі панотець глумливим тоном, але, побачивши, що Василь і не збирається відповідати, швидко відвернувся від нього й знов заговорив до Івана.

— Ага, ага, я й забув спитати тебе, як там у вас, що! Господарство в порядку, чи ні? Бо то, знаєш, мені вже вїйт говорив, і другі люди, що як тебе не було, то щось там Шміло дуже газдував: усе, що міг захопити, носив із обійстя.

Іван на такий несподіваний зворот розмови не знав, що й казати. Панотець торкнувся найтяжчого питання, і Іван довго вагувався, чи говорити панотцеві по правді, чи ні? Далі погадав собі: що ж робити, ховатися тут ні з чим, коли біда за плечима, і ще до того тато в такім стані, що ні їх самих у хаті лишати, ні до ніякої роботи ставити. Їм тепер найліпший був би супокій та догляд добрий, а я відки на те стягнуся... От, може б єгомость...

Дивна гадка блиснула Іванові в голові. Він попросив панотця, щоб дозволив татові сісти, а сам пішов із ним до другої світлиці. Тут розповів панотцеві про свою гризоту, про спустошене газдівство та батьків нещасливий недуг, що пожер усі його сили. Оповівши, Іван просив у панотця поради.

— Гм, гм...— сказав панотець, хитаючи кілька разів головою,— а бачиш, небоже, а бачиш, до чого воно доводить! Стережися порції, небоже, як огню пекельного! А поради? Яку ж я тобі дам раду? Що ж я тут можу зробити? Скажи сам, що я можу зробити?

— От, знаєте, єгомость, що? Візьміть ви тепер тата до себе... най побудуть трохи у вас: тут під вашим оком вони будуть все, так... знаєте... ніби на пристяжі, вже собі так не дозволять... того... Ну, а там же за ложку тої страви та за нічліг, то вже ми вам того дурно не схочемо. Та коли б тільки вони бодай трохи поправилися, то я за той час бодай сяк-так господарство на ноги поставлю та й, може то господь милосердий дасть, що якимось зможу чогось дохрпатися!

Панотець, почувши дивну бесіду, тепер і собі ж роззявив рота й витріщив очі, як те робить і наш брат, простий чоловік. У нього була вражлива натура,

а такі слова зачудували його. Далі-далі почав гадати та міркувати, що воно таке, і чи воно що пособить, і хто знає, як воно може статися, і що з такого чоловіка ні вигоди в хаті, ні нічого. Але Іван і сам певен був, що це найліпший спосіб і найпевніші руки, на які можна батька звірити, та почав просити і благати так, що панотець нарешті таки пристав.

Іван радий, що так сталося, пішов сказати батькові, на чім сталося.

— Ну що ж, татуню,— кінчив він,— як же ви?.. Єгомось хочуть, щоб ви тут лишилися і прожили до весни під їх доглядом. Пристаєте на це?

Василь ледве-ледве зміркував, про що ходять.

— Єгомось хочуть? — спитав по хвилі.

— Та вже ж,— відповів Іван.— Ну, що ж, лишитесь?

— Ні,— сказав Василь і сильно похитав головою.

— Та чому ні?

— А ти що будеш робити? — спитав Василь.

— Я? О, за мене не бійтеся. Мені навіть ліпше буде, як ви будете тут.

Василь на диво та на чудо, неждано-негадано відразу порозумів ті слова. Глибокий, пекучий біль вхопив його за серце; то щеміли останні іскри, що дотлівали вже, почування щиро батьківського. Він не сказав ані слова, але так сумно, так жалібно скривив уста, мов дитина, яку безвинно вдарили; його змарніле, пожовкле лице буцім говорило: от до чого я дожився,— власна дитина від мене відрікається. Іван спостеріг це й швидко додав:

— Ні, татуню, не думайте, щоб я те казав так, що ви ніби мені не любі, або що! Борони господи! Ото б з мене була дитина добра! Я це лиш проти того кажу, що от тепер треба мені буде день-у-день то на роботу, то сюди, то туди, а ви що? І слабі, й недужі, що ж би ви самі робили в хаті? Та я от тому і єгомостя просив... Т'адже знаєте, тут вас швидше хтось і догляне і все...

— То це ти єгомостя просив?

— Та я... або що?

— Нічого, нічого... Га, та вже коли так...

— То що, коли так?

— То вже хіба я лишуся!

— Лишіться, татунцю, лишіться. Лиш до весни... Я за

той час припоряджу дещо, ви поздоровієте, та й будемо знову жити разом, ладно, любо, як бог приказав...

Багато ще такого говорив Іван, але все дарма. Василь не слухав його: зражене серце не так швидко гоїться у старих та ще хорих людей. І всяка рана, хоч би й найслабіша, у них болить удесятеро дужче, ніж у кріпшого та здоровішого. І розставання їх було сумне та невеселе. А панотець за той час проходжувався вздовж і впоперек по сусідній світлиці, роздумуючи, що тут починати з Василем і яким способом швидко й певно поправити непоправного грішника. Бо треба ще й те запримітити, що панотець недужний ідіотизм Василя прийняв за впертість і закам'янілість, властиву всім тяжким і непоправним грішникам, і тому то рішився тепер пробувати всяких способів, щоб ту впертість подужати й зм'якшити закам'яніле в грісі Василеве серце.

XVII

Коли відійшов Іван, Василь перший раз почав оглядатися кругом себе, а побачивши, що він сам посеред чужої хати, почув якусь непевну тривогу, якийсь страх, мов перед наближенням великої небезпечності. Білі, чисті стіни вражали його непризвичаєні очі; крізь вікна виднівся невеличкий сад з пожовклим листям та зарослими доріжками, а далі за коротенькою, пустою вже стернею, шумів темнозелений сосновий бір карпатський, званий у підгорян Ділом. Той вид здався Василеві таким пишним та хорошим, таким новим та свіжим після душної Шмілової корчми, що як стій забажав освіжитися в тім різкім осіннім повітрі. Увійшов панотець.

— Ну, що, Василю, ти тепер у мене лишишся.

— Так, так, єгомось, — сказав Василь, хитаючи головою.

— Але знаєш, у мене годі буде даром хліб їсти, що зможеш, то треба робити.

— Треба, єгомось.

— А Шміла, небоже, треба зовсім забути: я буду гостро того пильнувати.

Василь, не знати від чого, звів голову й не сказав ні слова.

— Ну, — сказав панотець далі, — нині візьмеш собі рискаль і граблі, будеш у саду доріжки прочищати. Знаєш?

— Знаю, єгомость.

— А тепер іди до кухні, най дадуть тобі чогось поїсти.

Василь аж тепер підняв капелюха з підлоги й пішов непевними, хиткими кроками до кухні.

Сунуться небом сірі хмари зза Діла на доли та кроплять дрібним холодним дощиком. Потягає вогкий вітер по саду та стрясає сухе листя з галуззя. Сіро, сумно, мляво на світі. Якась вагота нависла над землею й давить, бачиться, все живе, спирає дух у грудях, спиняє рух, проганяє думки веселі. Затяжила вона, видко, й на Василеві. Хитається він, бідолаха, по крутих стежечках саду й, хоч загорнений добре, тремтить від холоду. Свіже повітря зовсім його не відсвіжує, — навпаки, проймає дедалі все дужчим холодом, налягає на груди, мов камінь. Пишний вид зовсім його не веселить — навпаки, навіває на нього, як він придивився, нудьгу якусь та тугу, будить у серці якесь люте, давно приспане горе. Дарма силується бідолаха розрушатись, розігрітись при роботі, дарма хапає тремтячими руками то за рискаль, то за граблі — сили його покинули, все тіло якось деревіє. „Ех, розігрітись б... так трошки“ — подумав собі Василь, але зараз же й злякався і облишив цю гадку, пригадавши собі слова панотця: „Буду гостро пильнувати, щоб...“ Але поки це гадає, вже зрук його випали граблі, випав рискаль, все якось щезає йому сперед очей. „Як холодно! Треба розігрітись, конче треба... тоді до роботи, тоді сили прибуде!“

Такі гадки снувалися по голові Василеві, а тим часом незнана якась, темна, сильна рука гнала його далі й далі на край саду до перелазу, за котрим загиналася втоптана стежка до села. „Ні, я не піду, треба перемагатися, треба якось устояти... А що єгомость скажуть?“ — промайнуло в Василевій голові, але він за той час уже переліз через перелаз і спішив щосили стежкою поперек поля до Борислава.

Панотець був зайнятий в stodолі, тому то аж по обіді спостеріг, що Василя нема в саду. Почав зараз допитуватися слуг, де він, але ніхто не бачив, як він пропав. Старий слуга Климко говорив навіть, що „хто знає, чи не полізла біда де в калабаню та не пропала,

а то, каже, так йому щось з очей пахло, що недовго йому на світі жити⁴. Але панотець махнув нетерпеливо рукою на таке пендичення та й сказав: „Е, говори своєї! Пиячисько негідний! Десь до корчми потирився! Я вже добре знаю, що йому з очей пахне, не бійся! Ану но, підіть хто в село, чи не знайдете його де в яким шинку! Приведіть мені зараз його сюди!“

Сказавши це, пішов панотець до покою, а старий Клишко покивав головою, нібито дуже йому не хотілося вірити в єгомостеві слова. „А втім,—проказав він по хвилі,—що мені до того? Ну, Сеню, збирайся та бігай, коли єгомость казали... будем видіти!..“

Сеньові, двадцятилітньому, кріпкому парубійці, не треба було того два рази говорити. Живо загорнув на себе полотняний куртак¹, підперезав вузьким ременем та й погнав у село, насунувши на чоло невеличку смушеву кучемку². Він тішився дуже тим ходом, бо на селі у нього була люба дівчина, котру без того він би не побачив, хіба аж у неділю. А крім того, кортіло його й порцію горілки випити, бо панотець дома ніколи й на очі не хотів її бачити. Не треба казати, що Сень, правда, швидко забіг насеред села, але тут не дуже коротко забавився у вдови Гнатихи, розмовляючи то з старою, то з своєю любкою Оленою, що саме тоді збиралася дергати льон у сінях.

Аж десь-колись Сень нагадався, за чим його панотець послав.

— Ага, Гнатихо,—сказав він,—ото з мене! Я й забув, по що прийшов! Чи не бачили ви де тут старого Півторака?

— Півторака? А на що його тобі?

— Та от єгомость послали мене, щоб його як стій завів на резиденцію³.

— Півторака на резиденцію? А то що таке? Ігій! Ага, правда, ти питає, чи де його не бачила? Бачила, бачила! От перед полуднем надволікся долі селом та й пішов до Шміла. А я собі ще гадаю: от старий Півторак іде пропивати решту поля! Аж тут слухаю, крик якийсь зробився коло шинку. Вибігаю, дивлюся,

---

¹ Куртак — короткий верхній одяг.

² Кучемка — шапка.

³ Резиденція — так називають двір попа в Галичині.

а то Шмілиха борюкається серед вулиці з Василем. І так тобі кричить та пищить, а все бідного Півтора-чища в плечі кулаками дюгує, а він усе впирається, все позирає на шинок. Ігій, що таке?— гадаю собі.— Побігла я туди, інші люди понадбігали: що таке, що таке? Шмілиха нічого, лиш усе своєї, ще дужче пищить: „Пиячище якийсь, я не хочу його й на очі видіти! Чого він лізе до моєї хати?“ Тут люди до неї: „Стій, жінко, не бий, говори, що сталось?“ А вона як не розпустить писок та до нас: „А вам що до того, мудь, гаврило, хомут? А не підете ви собі до чорта матері?“— Пек тобі, бідо,— гадаю собі,— най тя хороба спітче! От я питаю Василя:— Та що то таке сталось? А він стоїть, мов стовп, ні в дві, ні в три, а далі плюнув, зітхнув, та й поволікся он туди до Мошка, до шинку...

— Куди, кажете, до Мошка?— спитав Сень.

— Ага, туди ж, до рудого Мошка. Тамій, бачу, й дотепер сидить, бо не вбачила, щоб відти виходив.

Сень не дослухав до кінця її слів і щодуху побіг болотистим перевулком до Мошкового шинку.

А з Василем ось яка була притичина. Вийшовши з попівського саду, він ледве-ледве затюпав до Шміла, все воркотячи собі по дорозі, що „про Шміла, небоже, треба зовсім забути“, і що єгомость дуже б гнівалися, якби він упився, і що Іван, то недобра дитина, не любить свого тата, хоче його вигнати з його питомої хати та пустити по жебрах. Але, не вважаючи на всі ті гадки й слова, Василь ішов та йшов далі, не силкуючись навіть розпізнати, куди й чого він іде. І зовсім йому не дивно стало, коли опинився перед Шміловим шинком, а далі, й на хвильку не задумуючись, просто пішов до середини й мовчки став біля шинквасу та простягнув руку до Шмілихи, домагаючись тим способом звичайної порції горілки.

Шміла не було дома. Він ще навесні докопався нафти у Василевім заkopі, а влітку черпав уже з трьох других заkopів, виритих на купленій частці ґрунту. Певна річ, що тепер Шміло орудував уже немалим капіталом. Але йому недосить було того. Він довгий час працював над тим, щоб осягнути більше,— і тепер його мета справдилася. Він поїхав до Дрогобича, щоб поробити, що треба, в уряді. Шмілиха, звичайно, не

знала, що це за діло, але те знала добре, що Василеві нема вже чого догоджати. От вона, побачивши простягнену руку Василеву, розлютилася дуже й почала звичаєм усіх шинкарок кричати, клясти та ганьбити Василя. Але той зовсім не зважав на її клятьбу й стояв далі німий, нерухомий, з простягненою над шинквасом рукою, доки розлючена шинкарка не зірвалася та не пхнула його щосили в груди. Василь, що й так не був сильний на ногах, перехитнувся, стратив рівновагу й повалився горілиць назад. На нещастя, стояв недалеко за ним стіл з порожніми пляшками та порціями,— і Василь упав на нього плечима. Стіл перехитнувся, пляшки та порції попереверталися й дзеленькотячи попадали на підлогу — пішли на шматочки, але Василеві не сталося нічого. Аж тепер шинкарка, оглушена бренькотом, впала в страшенну лютість, наробила вереску на півсела й вишпурила бідного Василя з шинку на вулицю.

Опинившись таким робом знов на вільнім повітрі, Василь стояв якийсь час без чуття, без думки, серед людей, що почали сварку з Шмілихою, а далі пішов, бродячи в болоті, долі брудним перевулком. Із одної хати, бруднішої й обдертішої від других, закликав його хтось крізь вікно. Він озирнувся, витріщив очі на хату й на віху над дверми, що в нас означає шинок, і не тямлячи, хто й чого його кличе, увійшов до середини. Це був шинок, що звався — „у рудого Мошка“, один із найнужденніших і найвідразливіших шинків у світі. Прогнила підлога покрита була грубою верствою рідко розмішаного болота,— на брудних лавах, ба й попід столами, лежали обдерті люди в чорних, оброплених лахах¹, з глинистими, страшними лицями, на котрих писали свої сліди і недуги, і втома від роботи, і лінивство, і нужда, і бог знає які ще „гріхи головні“. Лиш два такі чоловіки стояли серед корчми та хриплими, надірваними й незгідними голосами співали якусь сповиточну думку. Василь, опинившись раз у шинку, забув зовсім, що хтось його кликав, і просто підійшов до шинквасу та простягнув руку так само, як у Шмілихи. Рудий Мошко

---

¹ *Лахи* — порвана одежа.

знав добре Василя і його теперішнє життя, знав добре, що грошей на горілку в нього нема, але, побачивши на нім ще досить добрий кожух, покмітив швидко, що за кварту горілки й те добре, і, налявши велику порцію, підніс її Василеві.

— А, Півторак! А, видиш, прийшов! А то бачу, плентається, чорт знає куди, гадаю собі, закличу чоловіка!..

Василь широко витріщив очі на ріпника, що так до нього говорив, але не міг пізнати, хто це й чого від нього хоче. Випивши одну чарку, він простягнув руку з порцією над шинквас, і шинкар швидко наляв йому другу, за нею пішла третя, четверта, і поволі-поволі Василь почув, як у грудях ворухиться якесь тепло — він сів на лавку під стіною, п'ючи чарку за чаркою, та поводив блудящими очима кругом.

Не дуже квапився Сень виходити від Гнатихи. Але коли почув, що було з Василем, то живо побіг до Мошка, бо пригадав собі, що вже й на попівство вертати пора. Але тут застав він, що Василь вже без пам'яті й без кожуха лежав на лавці. „Ну, хвацький козак, — погадав собі, — як скоро собі вмів догодити! І що тут тепер з ним почати, як з бідою дочалapati до попівства? А втім, ігій, будемо бачити!..“ Так захопивши себе самого, випив порядну чарку для ліпшої відваги та прийнявся будити Василя.

— Гей, Півтораче, вставай! Ану, рушся, та живо: підемо, небоже, на грай-гору.

Довго телепав Сень старим, заким той трошки роздрухався. Але Сень небагато й питав, що і як, ухопив Василя сильно попід руку та й помчав селом, чалапкаючи мало що не по коліна в густім болоті, втомився трохи не до смерті, заким зайшов на попівство.

Панотець аж за голову взявся, побачивши Василя в таким стані. Він зразу розлютився, почав кричати та сваритися, але швидко побачив, що крик та сварка нікуди тут не годяться, бо Василь нічогісінько не розуміє, що до нього говориться.

— Пожди, — крикнув панотець, — мушу я тебе не так узяти! Положи його тут на лавку, Сеню, а сам іди

випорожни коморку на поді¹. Зачекай, там буде йому добре, дам йому їсти, все, най собі трохи посидить; а то як ще так зо два, зо три рази залетється, то й по нім буде!

Василь сидів на лавці в сінях, опертий плечима об стіну. Його в'язи стратили силу й не могли вдержати голову на собі, котра через те раз-у-раз спадала на груди, то хиталася на всі боки. Мутні, глибоко запалі очі глипали час від часу несамовито перед себе, а посинілі й потріскані вуста здригались від гарячки. Тим часом панотець ходив широкими кроками по сінях, а поли його довгої реверенди² розвівалися за ним у повітрі. Час від часу він поглядав на Василя, і лице його виявляло то жаль за втраченою „вівцею“, то гнів, то бог знає які ще праведні чуття.

Ось і Сень надійшов, — цюпка³ для Василя готова. Панотець звелів парубкові підвести Василя з лавки на ноги і під руки завести на під та до назначеної кімнатки. Немало намучився Сень, волочачи нагору сходами безпам'ятного діда, котрий щохвилі шпотався й тратив рівновагу, не можучи підняти ноги до належної висоти, щоб стати на вищий ступінь східців. Але вкінці Василя таки поміщено на старім тапчані, застеленім нашвидку чистою веретою, подушкою й коцом⁴ для вкривання. Сень роздяг його, роззув і поклав спати, панотець сам приніс йому збан води, хліба й ще дечого їсти і, виходячи, замкнув за собою двері на ключ. А Василь Півторак не чув нічого, що з ним робили, і в тій хвилі, коли за ним замикали двері, спав твердим, неспокійним сном недужого, котрого слабий організм допалює страшна гарячка.

XVIII

Ніч. Груба пітьма залягла Василеве притуловище. Крізь шпарки в стіні протягає гострим холодом. Крізь підлогу чутно, як хроплять в кухні слуги та час від часу скрикують крізь сон. Василь лежить, мов бездушна колода, на своїй постелі, лежить і не ворухнеться, лиш сопе тяжко, лиш дихає нерівно, а з

¹ Під — горище.

² Реверенда — ряса.

³ Цюпка — комірчина.

⁴ Коц — ковдра.

глибини грудей чути глухий хрип дихавиці, мов дренькіт розбитого горшка.

Нараз Василь закрутився. Коц ізсунувся був з тапчана і впав на землю; його обхопив холод, мов залізні кліщі, він прокинувся. Рукою машинально сягнув по собі, бо уві сні бачилося йому, що оце вростає в сиру землю, а земля давить його й душить, а він дарма силується видобутися з живого гробу. Холодний піт стояв на Василевім чолі, важко дихали груди, хроплячи сильніше, як уперед, а зуби на гвалт дзвонили, не знати, чи від переляку, чи від холоду.

Він широко витріщив очі, махав руками круг себе, щоб переконатися, де він; щосили напружав свою слабу пам'ять, щоб нагадати собі, що з ним сталося. Але дарма! Руками не намацав нічого, крім дощаної стіни, очі не могли нічогісінько доглянути крізь глибоку пільму, а в голові у нього шуміло, мов у старім вітряку, пищало та скриготало, мов би хто ножем по склі черкав; у горлі в нього пересохло, спрага пекла й давила його, мов гарячий камінь,— ба він чув виразно, як кров підступала йому до очей і давила на них ізсередини, неначе хотіла їх висадити з голови. Крім того, зворушившись, Василь зразу ж почув голод: він учора крім горілки все пополудне нічого в роті не мав, а рано в єгомостевій кухні якось соромився багато їсти. Тисячу гадок, поплутаних, неясних, шибали по його голові. „Де я? Що зо мною сталося? — таке питання мучило його дужче всього.— Чи невжеж я справді западаюся в землю?“

Він пробував устати з тапчана, але не зміг. Ця неміч підкріпила в нім страшне переконання, що він падає в бездонну прірву на тамтой світ. Гарячка і спрага гнали йому все більше крові до голови; в голові у нього все почало мішатися, витріщені очі добачали крізь пільму височенні, чорні, камінні стіни, що ніби все мчаться мимо нього догори: значить, він падає в пекло! Господи! Рятуй грішну душу! Він хотів крикнути, але його немов щось за горло вхопило, немов голосом удавився. Він почав термоситися в розпуці, кидатись, немов у конвульсіях, а далі безсилий, безпритомний упав горілиць на свій тапчан.

Але пересилення тривало лиш хвилю: холод і спрага протверезили його швидко, прикликали назад до життя,

до нової думки. Голосно дзвонячи зубами, він почав знов силуватися встати. Його наболіле, гарячкою розпалене тіло чуло далеко вразливіше всякий дотик, усякий біль, як передніше; густа п'ятьма, що мов замурувала його очі, будила хоробливу фантазію. І от, йому бачиться, що він уже впав на самий спід пекла, що тут проскакують до нього зараз страшні, гидкі маровища, шарпають його, рвуть і торочать з нього тельбухи, валять залізними довбнями в голову, видобують розпеченими долотами очі. Йому бачилося, що його руки і ноги колесують зубчастими колесами, що його поять розтопленою смолою. Йому тепер в страшних образах привиджувалися всі ті кари, що про них не раз чув із казальниць, що призначено їх пиякам. Довгий час лежав безвладно й стогнав, мов той, що конає, терплячи страшенні болі, коли не зовсім фізичні, то принаймні в своїй гарячковій уяві. Жар в горлі ставав дедалі все дужчий, шум в голові заглушував усі гадки, переливався у всякі найвідразливіші, найстрашніші голоси, які колинебудь чув на своїм віку.

Тут був і скрип корби, котрою витягав останній раз свого сина з ями, і глухий стук тіла, що падало і тяжко бовтнулося в глибокій безодні, і страшенний вереск матері, і все, все, що мов тараном розвалило його щастя, мов громом роздрухотало його життя, що повалило його з становища чесного заможного газди так глибоко в прірву нужди, хороби та розпуки.

І бачиться нещасному Василеві, що всі ті давні хвилі, всі ті люди, дорогі його серцю, встають, піднімаються з кутків: лица в них не сині, а чорні, мов уголь, очі позапливали кров'ю, нужда й розпука позасідали на їх чолах. Попереду йдуть його сини, всі три, за ними їх мати, далі багато знайомих, однолітків, колись, як і він сам, заможних газдів бориславських, яким він порадив копати ями і які слідом за ним посходили на жебраків або загинули, як його діти... З усіх кутків вони тиснуться до нього, стогнуть, плачуть, пишчать, регочуть, і все тісніше його обступають, наступають йому на ноги, на груди, давлять, тлумлять; їх дотик, холодний, мов крига, проймає його до кості, ваготить на нім, моз навалені гори. Дух йому запирає, смертельний піт заливає очі, й нараз із глибини наболілої душі виривається страшний крик: „Змилуйтесь надо

мною! Що я вам винен? Хіба я хотів лиха для вас? Хіба я щасливіший від вас?"

І, добувши останніх сил, він затермосив собою по тапчані і з глухим стукотом звалився на підлогу без віддиху, без руху...

На другий день рано Сень, увійшовши до цюпки, побачив Василя на землі, обвитого в коц і скуленого вдвоє. Зразу він немало налякався, думаючи, що вже сконав. Але почувши, що дихає, підняв його і положив на тапчан, поправивши подушку під головою. Аж сумно стало Сеньові, коли побачив сині, потріскані губи Василеві, його глибоко запалі очі й сине помуравіле лице. „О, недовго йому на світі заважати“, — мовив собі на думці парубок, обтулюючи Василя коцом. Василь розплющив очі і прохрипів ледве чутно:

— Водиці, водиці!

Сень подав йому води, і Василь довго-довго не віднімав спечених уст від посудини.

— Може, з'їсти чого теплого? — спитав Сень.

Василь хитнув головою. Голод мучив його страшенно. За хвилю наймичка внесла мисчину доброго, заправленого борщу, і Василь ласо пролигав ложку за ложкою.

— Чи не слабі ви часом, Василю? — спитав Сень.

Василь не зразу порозумів, про що його питають, а в тій хвилі покликано Сеня до якоїсь роботи, то й ніколи було парубкові дождитися відповіді. Він оглянувся, чи Василеві не треба чого, й побачивши, що є і вода, і хліб, і тепла печена бульба, і сіль, — він швидко вийшов і замкнув двері за собою.

Василь лежав іще довго на тапчані, не думаючи нічого, вдивлювався в один чорний сучок на стіні за дверима. Перебута ніч з усіма своїми страховинами та муками шуміла йому ще в голові неясним спомином. Він був такий ослаблений, чув такий докучливий біль по цілім тілі, що боявся навіть ворухнутися, щоб не чути лупання в кістках.

Цілий день пролежав він таким способом; вставав лиш два-три рази, щоб узяти собі кусник хліба або дві-три бульбиці або води напиться. Води пив він того дня дуже багато, бо всередині чув після вчорашнього страшенну печію і хотів її залити водою.

Десь коло полудня навідався до нього панотець; він застав Василя на тапчані.

— Ну, ну, лежи, не вставай,— промовив до нього панотець, бачачи, що Василь силувався встати.— А що, як тобі сталося по вчорашній охоті?

Василь не відповідав нічого. Йому стало тяжко й нелюбо, сам не знав чого.

— Ну, а куди ж то господь водив учора?— спитав панотець глумливо.— Десь, бачу, хапатня була не абияка!..

— Та прошу єгомостя...— зачав щось Василь, але не докінчив, покмітивши, що єгомостеве лице супитьсья.

— Василю,— сказав панотець гостро і твердо,— я гадав, що ти ще чесний чоловік, що тобі можна й на слова повірити. Я гадав: от візьму його до себе, тут буде йому супокійніше, тут буде й догляд за ним, чень-чень¹, гадаю собі, чоловік поправиться, перестане ганьбу робити цілій громаді. А тут бачу, де-де-де! Не туди воно йде. Мій Василь ледве з хати та й гайда до Шміла! Е, як воно так, то погано буде з нами. Я того не хочу! Якби таке знав, то був би вас учора обох з сином за обидві двері випер! Фе, Василю, встид, ганьба! Я тепер тебе не можу й надвір випустити, я не хочу, щоби там із п'яницями волочився. Посидь тут, під замком. Тут буде тобі тихо, супокійно, сюди тобі й їсти носитимуть, усе... та що ж з тобою робити? Інакше не можна! Ігій!..

І панотець, оглянувши, чи все до ладу у Василевій комірці, вийшов і двері за собою замкнув. Василь лишився сам із своїми поплутаними думками, з болем по цілому тілі, з гарячкою в крові, з дихавицею в грудях. До вечора ще було сяк-так. Він не зовсім ясно зміркував, що все те має значити, його арешт не прикрився йому ще надто. Лиш гарячка палить, пити хочеться. Ото він п'є холодну воду; як п'є, то здається, що дійсно холодить, що йому легше стає, але мине хвилька-друга, палить, як уперед. Але все ж таки Василь був спокійний того дня, навіть передрімав трохи надвечір. На вечерю посьорбав рідкого чиру² з молоком і на хвилю стало йому ніби легше. Настала ніч, довга, безсонна, страшна ніч. Що Василь очі прижмурить, його цюпка залюднюється, заповнюється гидкими марами та страховищами. Тут шинкарі з рудими

---

¹ Чень-чень — а може.

² Чир — рідка лемішка з вівсяної муки.

бородами, в образі величезних п'явок повзають, ссуть кров із нього, а напускають жару... І чує Василь виразно той жар нестерпний в собі, страх здавлює йому горло, обезсилює його цілком, кров жбухає до очей, кашель зачинає роздирати груди. На другий день рано Василь був зовсім знеможений.

— Чи не слабі ви, Василю?— запитав його Сень.

— Е,— відказав Василь, глипнувши на нього, але те „е“ могло значити, що хто хотів. Сень пішов і цілий день ніхто не навідувався до Василя. Пополудні йому значно полегшало. Воду перестав пити, чув до неї навіть якусь відразу, хоч пекти всередині не перестало. Йому ввірилося лежати, і хоч був слабий, проте встав і почав хиткими кроками ходити по своїй комірці. Його очі блукали по стінах, шукаючи чогось, а чого — й сам не знав. Вночі мари не показувалися, але гарячка змагалася. На другий день він ходив по хаті. Надмірне ослаблення справляло йому дивне, прикре почування, ніби ціле його тіло деревіє, усихає, як от усихає гриб в гарячій печі! Йому бачилося, що шкура прилипає у нього до кості, що кров не напливає до рук і ніг і не відживляє їх і що вся вона жбухає, мов окріп гаряча, до голови.

Цілих два тижні страшні дні й страшні ночі переживав бідолаха Василь в тій комірці. Нудьга, самота, гарячка, страховища, які наслідок показувалися йому вже й серед білого дня в живі очі,— все те мучило його, палило, пожирало, підривало останки життя в старім організмі. Він почав кричати по ночах, кидатися й товктися по комірці; його очі палали диким, непевним огнем, а повіки аж почорніли, немов жар, що бив із очей, перепалив їх на вугіль. Панотець часто навідувався до нього, давав якихось ліків, казав навіть Сеньові спати з ним. Але ліки не помагали, а Сень, намахавшись через день ціпом, спав уночі як забитий.

Вкінці Василь перестав кидатися, перестав кричати, останки сили щезли, останні іскри життя зачали видимо погасати... Він лежав на своїм тапчані, жовтий, худий на лиці, від голови аж палахтіла гарячка, груди високо здіймалися вгору, дихавиця душила його все більше, в горлі почало хрипіти, а крім глибокого страшного стогнання ніякий голос не добувався з його вуст.

Панотець побачив, що зовсім круто прийшлося з Василем, і послав Сеня, щоб відшукав Івана: — „Най піде батькові по лікаря до Дрогобича. Послав би я й тебе, — сказав панотець до наймита, — але треба роботу кінчати. Завтра неділя“.

Сень пішов тим разом просто до Півторакової хати, але, підходячи до хати, він аж ахнув з дива та чуда. По Півтораковій хаті вже й сліду не лишилося.

ХІХ

Іван, лишивши батька у панотця, з легшим серцем поспішав додому, міркуючи дорогою, як тут починати нове газдівство й чим продержатися через зиму. „Поперед усього, — міркував він, — конче тепер треба купити зерна, щоб було й собі на хліб через зиму, а найбільше на насіння на весну. На весні купувати — не докупишся: дорожня. Ну, і одежину треба деяку справити для тата, чоботи тещо“. Ог він зараз другого дня зібрався до Дрогобича, закупив кілька корців жита, свиту й чоботи татові, положив усе те сусідові на віз, а сам піхотою рушив додому.

Недобрі почуття метушилися в Івановій душі, коли пробирався манівцями по м'якім болоті до Борислава. Ще йдучи до міста, він здибав Шміла з якимись панами, що їхали возом до Борислава, і неясна гадка про нещастя, біду та загибіль прошибла йому душу. Тепер він спішився, злитий потом, задиханий, заталяпаний, біг до хати, немов боявся, щоб у ній не вибух огонь, або щоб злодії не покрали з неї бог знає яких скарбів.

Лихі прочуття Іванові справдилися. Підходячи до обійстя, він заздрів Шміла й панів на оборі. Вони через день обійшли вже все його поле, тепер оглядали будинки та город. В руках у них були папери й вони все писали щось по них, шваркотячи зі Шмілом по-німецьки.

„Що то значиться?“ — подумав собі Іван і боязко виступив ізза хати на обору.

— Слава Ісусу! — сказав він, низько кланяючись панам.

Пани обернулися й почали мірити його очима від ніг до голови. Шміло шваркнув щось до них і показав на зачудованого парубка.

— Ти Іван Півторак? — спитав його один пан ламаючою українською мовою.

— А я, прошу пана.

— А де твій батько?

— Та, прошу пана, у єгомостя, слабі.

— А ти знаєш отого пана? — тут розмовник показав на Шміла.

— Та знаю, то Шміло, — відказав Іван, мнучи шапку в руці.

— А ти знаєш, чого він від твого батька домагається?

— Ні, прошу пана. Або що таке?

— Він каже, що твого батька цілий рік годував, поїв, зодягав, доглядав у себе. Правда тому?

— Я не знаю, прошу пана, я за той час був на службі. Але от люди мені повідали, що правда.

— Ну, пан Шміло показує тут письма, контракти, що твій батько йому попродав, скільки в нього грошей забрав, скільки наїв, напив усе... На те все свідки є. Ми їх розпитували, кажуть, що все правда. А тепер, небоже, пану Шмілові належитья від вас триста ринських, знаєш?

— Триста ринських! — скрикнув Іван в страшній тривозі. — Господи ласкавий, а де ж тут нам узяти тих триста ринських? Т'адже то... страх погадати!

— А, бачиш! — сказав пан, — пан Шміло не може чекати, уряд присудив спродати вашу хату й поле і сплатити довг. То годі, так мусить бути!

Іван остовпів, почувши це. Він як склав руки на грудях, то так-таки стояв довго німий, нужденний, забризканий болотом — образ безнадійної розпуки.

— Згляньтеся, панове, — проговорив він вкінці, на силу видобуваючи голос крізь гарячі сльози, що давили його в горлі. — Що ж я тепер почну без хати, без захисту?

— Га, працєю, роби... Що нам до того? — відказали пани.

— Але ж у мене батько старий, зболілий, незарібний... Що ж я з ним почну?

— Най би не пив був, паскудник! — проворкотів Шміло.

— А що нам до того? Довг мусить бути сплачений, — відповіли пани й пішли з Шмілом до вїйта, щоб докінчити таксації¹ й записати маєток на шинкаря.

Іван лишився дома, розбитий, знищений, без гадки й надії. Всі слова панів були для його серця гострі ножі, що різали й пороли його без милості. Але як

¹ Таксація — цінування.

смертельно скалічений чоловік звичайно не чує найтяжчої, найстрашнішої рани, а діткливіше чує меншу, так і Івана найдужче боліли глузливі Шмілові слова: „Най би був не пив, паскудник!“ Ті слова не сходили йому з тямки, крутилися в його думках, мов сичання змії, ворушили і бентежили всі найскритніші закутки, проганяючи спокій, пожираючи надію й сіючи розпуку та гризоту. Довго, довго він стояв насеред обори, поводячи кругом себе блудящими очима, а далі пішов до хати, упав на лавку й гірко заплакав на свою долю нещасливу.

Другого дня вїйт, присяжний і Шміло, скоро світ, прийшли до Півторакової хати. Вїйт постояв хвилю, закрутив вуса й оповістив Іванові, постукуючи закованою черешнею об лаву, що пани отаксували¹ весь його ґрунт з будинками на двісті вісімдесят ринських, а на решту має Шміло взяти у нього, що буде можна. Потім гідний поважний начальник озирнувся по хаті, побачив на жердці вчора куплену свиту й збіжжя на запічку, моргнув на присяжного і той вхопив, як стій, свиту на руку, а другу руку на знак своєї власті положив на мішок. Забезпечившись таким способом, вїйт обернувся до Івана й розповів йому далі, що тепер вже немає тут чого робити і що те від Шміла буде залежати, чи дозволить йому ще хоч через зиму пересидіти в хаті. Шміло, певна річ, не дозволив. „Ще тут загніздиться,— сказав до вїйта,— а потім і вигнати його не можна буде, не потребую такого гостя“. Бідному Іванові не лишилося нічого більше, як тільки зараз виноситися назавжди із рідної хати. Другого ж дня Шміло продав її якомусь другому спекулянтові, той швидко найняв робітників, стару Півторакову оселю розвалили, дерево перевезли в друге місце й поставили з нього магазин; тільки розвалене румовище печі свідчило, що тут стояло людське житло, що тут відбувалася частина вічної, великої драми життя зо всіма щоденними виступами, з проблісками щастя й радощів, з хмарами смуту, горя й недолі...

Усю ту сумну історію розповіла Сеньові вдова Гнатиха, до котрої той побіг, побачивши руїну Півтораківщини. Він слухав і ушам своїм не вірив.

---

¹ *Отаксували* — оцінили.

Вкінці запитав про Івана. Але Гнатиха не бачила його вже зо два тижні й не чула навіть про нього нічого. „Чи то в чоловіка мало своєї біди, синочку? — сказала вона. — Та й так от... добре то якийсь мовив: почувеш чужу біду, та й на себе своєї надійся! Ніколи, бач, і розпитувати було про Івана. Але здається мені, що десь буде при котрійсь ямі. Йди, може де його й надіблеш. Нині однак субота, з роботи завчасу вертаються“

Сень пішов шукати Івана, та не легко ж було знайти його серед сотень обмашчених, замурзаних лиць, серед сотень ріпників, що товпилися по шинках брудних, як самі вони, закурених димом, заглушених криком, галасом, гомоном, прокльонами та піснями. Аж до вечора ходив він по Бориславі, місячи грязюку та важко дишучи від втоми, питав, розпитував у других ріпників про Півторакового Івана, але хоч деякі й знали, при котрій він ямі, та знали також, що він нині не робить, бо як відібрав плату, то десь певно п'є на забій, та ще бог знає, в котрім шинку. Сень мусив вертати в порожнє на попівщину, і сонце саме що запало за сині Діли, коли дійшов додому.

А Іван справді розпився на забій. Як вигнали його з батьківщини, він довго не знав, що діяти. Йти і розповісти про все татові — була перша його гадка. „Але що ж, — подумав собі зараз же, — що я йому скажу? Пожитку з того не буде ніякого: що з воза впало, те пропало, а ще старий готов до серця те взяти та вмерти!“ Так розміркувавши, він постановив собі йти на роботу до першого-ліпшого закопу. „Або мені мара швидко голову скрутить, менше лиха зазнаю, а ні, ну, то може щось зароблю“.

Не довго прийшлося й шукати роботи, він найнявся в Шерера до ями, по ринському в день, з тижневою виплатою й завдатком наперед. Але гризота невсипуща під'їдала за роботою Іванову душу, і першої суботи, дорвавшись грошей, він майже несвідомо опинився в шинку. Почалася п'ятка, страшна, смертельна. „Най пропаде лихо!“ — кричав нещасний парубок раз-по-разу. Сміх, крики, похвалки, припліскування товаришів заглушували його, бурили йому кров, завертали голову. Смертельно п'яний, він звалився над ранком на землю, переспав цілий день у неділю, а в понеділок рано

встав, порахував решту грошей (всього лишилося два ривські), зітхнув важко й, похиливши голову, пішов знов на роботу.

Але нині Іван якось не міг розсмакуватися в горілці. Молода, здорова природа мимоволі відвертала його від тої отрути. Він бажав заспокоєння й щастя, а не приголомшення чи хвилевого забуття. Вже північ, а він усе сидить у кутку, в тяжкій задумі, не торкаючись келішка, що стояв перед ним.

— Гей, Іване!—гукнув йому над ухом товариш-ріпник, що увійшов саме до шинку, хоч, видко, вже деінде добре вже себе підсадив,—де ти в біса сховався? Тут за тобою люди питали-розпитували й ані руш тебе здибати!..

— Які люди?—спитав Іван.

— А попів парубок. Казав, щоб ти туди прийшов... бачу, тато твій жениться, чи що!..

— Як, як?—спитав Іван.

— Ех, тумане вісімнадцятий! Йому говори, що лопатою в голову клади! Батько слабий, розумієш тепер?

І ріпник почав протискатися до шинквасу, та й швидко загубився серед натовпу.

Іван порозумів, що щось воно мусить погане бути, коли панотець аж слугу вислав його шукати. Йому хотілося зараз же йти на попівщину розвідати, розпитати, що таке? „Але,—погадав собі,—може воно ще не так дуже зле вже, а я піду серед ночі, розбуркаю весь дім зі сну, ще зачнуть гніватися. От волю завтра раненько збігати“.

Довго ще сидів Іван у кутку за столом і думав та журився своєю бідю, а нікому було його розпитати щиро, розважити, потішити, хоч тут кругом нього гомоніло багато людських голосів. Та що з того? Гомоніли це голоси таких самих, як і він, бідолах, без дому, без роду, що тільки тим криком божевільним та голосом і хотіли в своїх серцях заглушити гризоту невсипущу та горе пекуче.

Другого дня Іван прокинувся пізніше, як хотів, і швидко пішов на попівщину. Проходячи повз церкву, побачив на цвинтарі громаду людей. Вони обступили когось у подертім куртаку¹, а він говорив їм щось, розмахуючи руками. Цікавість взяла Івана подивитися, хто це такий; він підійшов до цвинтарного паркану й аж остовпів з

¹ Куртак—короткий верхній одяг.

чуду та радощів. Серед громади селян стояв і живо про щось розказував не хто інший, як його батько.

XX

З Василем Півтораком дійсно чудо сталося. Панотець і всі домашні не можуть надивуватися, що це з ним зробилося. Ще вчора ввечері бачили його смертельно хорого, ще вночі крізь сон чули тяжкий кашель і стогнання, а тут одразу Василь рано встає зовсім здоровий і просить панотця, щоб пустив його до церкви. Що з ним сталося? Яким чином він так раптом вичуняв? Ні,—вся челядь рішила, що тут без чуда не обійшлося.

Чуда, правда правдою, не було тут ніякого; і панотець був би про те відразу дізнався, якби був пильніше приглянувся до Василевого лица, а особливо — очей. В них тлів такий палючий, неприродний огонь, губи так часто здригали нервово, руки й коліна тремтіли, що не треба було дуже великого лікаря, щоб пізнати, що це зовсім не здоров'я підвело Василя з постелі, але страшне побільшення гарячки; що та жвавість — то останнє зусилля організму, мов останнє живе палахкання світла, заким має зовсім загаснути. Але панотець не мав часу приглядатися до Василя, він швидко пішов на утреню, а потім сів трохи подумати про проповідь.

Василь тим часом просив Сеня, щоб вивів його до церкви, бо ще ніби не зовсім подужав і не зможе вдержатися на ногах. Він не менш от других твердо вірив у своє чудесне одужання. На цвинтарі обступили його селяни цікавою громадою, і Василь почав їм широко розповідати про свої давні гріхи, про свою слабкість, про страховища, які йому привиджувались, та про муки, що терпів. „Але матінка божа змилосердилася наді мною. Через її молитви, панове господарі, підвів мене господь. От слухайте. Нині над ранком лежу я—не сплю... Чую — відчиняються двері, та так тихесенько, що й не чути. Дивлюся — виходить жінка, вся в білім, а від неї така ясність сяє, що аж у очі б'є. От вона приходить до мене, а я лежу та тремчу та все молитви мовлю. Вона, братчики, притулила мені руку до грудей, і мені мов би то хто жорновий камінь зняв, так відразу легко стало“. „А що, ліпше тобі?“ — питає мене. — „Та ліпше“, — кажу. „А бач, не

треба грішити; пан-біг за гріхи ще тяжче буде карати. Йди ж, небоже, й три неділі лежи „крижом“¹ перед царськими дверми, потім висповідайся, то всі тобі гріхи будуть відпущені“.

Василь довго ще говорив; людей дедалі все більше купчилося коло нього, старі приятелі стискали його за руки, пізнаючи на нім явну ласку божу. Вкінці забаламкали сумовито дзвони на хвалу божу, і весь народ посунув до церкви, хрестячись побожно та цілуючи чорний дерев'яний кілок, яким були прибиті христові ноги на великім розп'яттю перед церковними дверми. Іван не міг протиснутись до батька, хоч дуже радий був з ним поговорити. Від якогось чоловіка він почув те, що розповідав Василь, і сам не знав, що про те й гадати. Він через силу хотів вірити в правдивість тих слів, але в глибині душі щось ворушилося й шептало: „Ні, це не туди йде“. Проте він постановив собі бодай по церкві поговорити з батьком і пішов до церкви, де вже почалася була хвала божа. Перед самими царськими дверми, на помості лежав його батько в брудній сорочці, заваланим куртаці, нечесаний, нужденний; лежав лицем до землі, з розставленими на обидва боки руками—правдивий образ розбитого, знищеного чоловіка, що кориться перед своїм переможцем. Люди з усіх боків цікаво поглядали на нього, матері підносили ззаду свої маленькі діти, щоб їм показати „чужу“ на „зюмці“, а як котре плакало, то лякали, що й їм так скаже „боженька“ лежати, як не будуть тихо. Баби шептали, зітхали побожно, зводили очі догори й хитали головами, лиш дяк співав своїм пискливим голосом усе однаково і під час кожної довшої молитви панотця заживав з ріжка табаки.

Лежить Василь Півторак і не ворушиться. Холодний поміст, бачиться йому, дихає під ним, підноситься й опадає, як груди велета². Холодний поміст, бачиться йому, висисає з його тіла нестерпну паль, лагодить своїм холодом гарячку, тамує дихавичний кашель,— йому легше, дедалі — все легше. Молитви ніяк не йдуть йому на думку, та й чи до молитви йому тепер?.. Йому перемигнуло перед душею ціле життя, та не те життя, яке розуміється в зібранні всіх пригод, нещасть

¹ „Крижом“ лежати—хрестом лежати.

² Велет — велетень.

і завірюх, але життя чисто рости́нне, вегетативне. Йому бачиться, що тіло тяжіло на нім, мов камінь, давило й в'язало його, мов залізні пута, довго, відколи зятимить. Ба, йому бачиться, що воно ще й тепер тяжить на нім частиною своєї ваги, путає його останнім вузликом ланцюга... Живо наперед, скидай з себе послідок ваги! Живо наперед! Перерви останній вузлик ланцюга! Воля, воля! Як легко без пут, як весело, ясно, любо на світі без каміння на грудях! Живо наперед! Живо наперед!..

А тим часом церковна відправа йде своїм звичайним ладом. Уже по євангелії панотець стає на казання. Його лице ясніє незвичайною радістю. Після звичайного, а тільки дуже сильно й, видимо, з щирого серця, сьогодні виголошеного: „Сей день, его же сотвори господь, возрадуемся і возвеселимся в онь“, панотець приступив просто до оповідання про блудного сина, широко і з притиском вияснив те, що більша радість на небі задля одного наверненого грішника, як задля десяти праведників. „І от, христіани,— скінчив панотець,— перед вами лежить такий син марнотратний, такий грішник, котрий молитвами святих божих тепер знов навернувся на путь істини. Нині в небі радість велика, нині пастир добрий найшов загублену вівцю, нині й наша громада відзискала назад свого чесного члена. Радуймося й тішмося, христіани, бо нема більшої втіхи, як тоді, коли бачимо свого ближнього, що повертає з блудної дороги на дорогу вічного спасення!“

А навернений грішник, блудний син, загублений баран лежав тихо, недвижно на помості і не рушився й ні разу під час тих слів. А коли по відправі люди хотіли його підняти й вивести з церкви, з немалим переляком підняли з помоста бездушне, холодне вже й задеревіле тіло „наверненого грішника“...

1877 рік.

ПОЛУЙКА

(ОПОВІДАННЯ СТАРОГО РІПНИКА)

I

То тепер наш Борислав зовсім на пси зійшов! І пани нарікають, і робітники нарікають. Усім недобре. Роблять людиська, як ті коні в кираті¹, довбають святу земленьку, черпають кип'ячку, тягають віск. Сказав би хто: дар божий! Золото! Маєтки! А глядіть но ви, десь усе те так пропадає, що й сліду нема. Так якби дідько всім тим давився. Чим більше того „божого дару“ видобувають із землі, тим більше всі бідніють. Не розумію, як то воно так діється, а так є. І заробітків давніх нема і веселості та гулятики нема, як колись бувало, а йде чоловік до того Борислава так, як тота худобина у різницю; ану ж сьогодні на мене черга головою наложити! А не пропаду, то й так не виграю багато, от аби продихати. Про те, щоби допомогтися бідному чоловікові з того заробітку, придбати щось для господарства або й зовсім на ноги стати, з наймита зробитися господарем, як то давно бувало, — про те нині нема що й думати. Жебрацтво та й годі!

А за моїх молодих літ не те було. Отак тридцять літ тому було б вам зазирнути до Борислава, то було на що подивитися, було чого послухати! Того теперішнього, ніби містечка оплаканого, ще зовсім не було — тільки ями понад потоком, та й то неглибокі. Тих нинішніх зломиголов по сто та по півтора ста метрів ніхто тоді і в сні не бачив. Прокоплеш, було, п'ять, шість сажнів, а як десять, дванадцять, то вже велике

---

¹ *Кират* — привід.

свято, і вже чуєш: сопух б'є, на дні ями проступають бульки, чути якийсь клекіт, шипіт — ого, то вже знак, що пора забивати яму! Заб'єш на одну ніч, другого дня відіб'єш, повна яма кип'ячки, лиш бери та черпай!

Там то було надивитися, як промисловці скакали коло такої ями, як цмокали, як припадали коло нас, робітників! Мало в руки не цілували, а все частували. та припрошували:

— Івануню! Дай вам, боже, здоров'я! Ну, та напийтеся! А як гадаєте, заб'ємо нині яму?

— Ні, ще треба покопати.

— Ну, а може би нині забити?

— Та забивай, коли хочеш, але я тобі мовлю, що задарма буде!

І так було, як робітник мовив. Е, стояли тоді всі о нашу ласку, поводитися з нами не так, як нині, бо самі ще були маленькі, ще, як то кажуть, тільки зачали куштувати шилом патоки!

А тодішні робітники! Що то за хлопці були! Не таке харлацтво, як нині до Борислава лізе. Тоді йшли щонайліпші парубки, не раз господарські сини, але найчастіше бідарі, наймити, круглі сироти, що вік прожив у наймах, у тяжкій праці, не раз відколи жив, то не мав у своїй кишені ринського при купі, не знав іншого смаку в роті, крім борщу та росолянки та горілки. А тут нараз ринський денно! І твоє все, нікому не давай рахунку, ні з ким не ділися, ні на кого не озирайся! Ніхто на тебе не дивиться, ніхто тебе не знає, ніхто тобі в руки не зазирає. Сам собі в компанії таких самих, як ти — роби, що хочеш, жий, як знаєш! І жили хлопці! Робота роботою, але по роботі, вечором, як почнеться було гуляння, то було на що надивитися! Нині таких гулянок ніхто й думкою не збагне! Крики, співи, пиятики, бійки, різні збитки і жарти, аби грошам промити очі. Для правдивого ріпника встид було не пропити в неділю всього, що заробив у тижні. Поплатив чи не поплатив за харч, відложив чи не відложив що на чорну годину, але в шинку між товаришами він був пан. Горілки, пиво, вино, печені — все йому мусило бути.

— Напчихати мені на все! Завтра або позавтра, може, дідько вхопить мене! Гуляймо, хлопці, поки час, поки наше!

Неділя, а попри неї й понеділок, то був у Бориславі такий ярмарок, такий клекіт і гармидер, якби сто єврейських шкіл¹ в одну купу зсипав. П'ємо, гуляємо, а потім, побравшись за руки, лавою сунемо по дорозі поміж бараки — бо то був тодішній Борислав: село оддалік, а тут, де нинішній Борислав, то була серединою дорога, а по обох боках бараки, де починали будувати хати, — отже сунемо по дорозі і ревемо не-людськими голосами.

Ой не жалуй, моя мила,
Що я п'ю!
Тоді будеш жалувати,
Як я виру!

А най но покажеться хазяїн, та заговорить:

— Івануню, час би до роботи!

Ну, ну! Мав би ся він! Зараз його обступлять, ніби добрі приятелі. Цей у бочку з кип'ячкою руку встромить та й на бекешу ззаду приліпить йому здоровенну п'ятку! Другий у бочку руку встромить, і напарфумує йому нею всю бороду, третій обі долоні положить йому на плечі, ще й приговорює:

— Мошку! Та чого тобі квапитися? Нас дідько візьме і тебе візьме. Ми погинемо ріпниками, ти здохнеш багатцем. Не бійся, твоє не втече! Ходи, напийся з нами! Але ж бо ти файно² виглядаєш! Ай-ай, твоя рідна Сура тебе не пізнає!

Хазяїн ніби всміхається, а сам злий, мало не трісне!

Але що має робити! Хлопи як медведі, ще до того п'яні. Поліції ніякої, ані жандарів тоді ще в Бориславі не було, не було при кім хазяям брикати.

Але швидко вони навчилися!

II

Ага, що то я хотів оповісти вам. Про полуйку! Тепер уже про неї мало хто тямить, а тоді то було для ріпників так, як для дитини калач, що мама привезе з міста.

Бачите, був такий звичай, що в котрій ямі показалася кип'ячка, то перша бочка йшла на робітників, що працювали при ній. Вони могли або взяти її і продати,

¹ *Єврейських шкіл* — синагог, де релігійні євреї моляться вголос.

² *Файно* — гарно

кому хотіли, або властитель мусив викупити її у них. Не великі то були гроші, десять, пізніше п'ятнадцять ринських, ну, але для тих чотирьох людей, що робили при ямі, то був ладний крейцар. То вже як пішла чутка, що в тій або тій ямі докопуються до кип'ячки, то йшов гамір по всіх кошарах:

— Ого, там позавтру полуйка буде.

Ну, а того вам не треба й казати, що то значило. То значило—п'ятника така, що всі ті гроші там на місці мусять минутися. То вже ріпники бігли на полуйку, як свахи на весілля.

Не знаю вже, хто то встановив той звичай, то здається, що не хазяї. Вони дуже криво дивилися на нього, але не могли нічого порадити. Вже як раз була така встанова, то ріпники були б йому кошару рознесли і його самого з головою в ту бочку всадили, якби він не захотів дати їм полуйки. Зразу хазяї, поки були бідніші, радо давали; потім, як розпаношили трохи, почали кривитись, далі приходило до сварок, а вкінці, після великого вогню 1874 року, то й зовсім скасували цей звичай.

Отже то з тою полуйкою на моїх очах була історія.

Робили ми — я і Гриць Хомик, він тепер є війтом у Запалім, і Іван Карапуз, небіжчик уже — при одній ямі у Йойни. Якось він дивно прозивався, але ми називали його „Йойна з трьома бородами“, бо мав бороду, розділену на три косми, та й то середній був чорний, а два крайні сиві. Зовсім так виглядав, як грива¹ гуска. Давно його вже вирвало, таки через ту полуйку зо світа зійшов, що вам хочу за неї розповісти, а от синице йому Борух скапцанів² зовсім, фірманить³ тепер у Дрогобичі.

Той Йойна недавно прийшов був до Борислава десь відкись з гір. Казали, що доробився маєтку, гендлюючи волами, а тепер хотів розбагатіти в Бориславі. Зараз у одної баби закупив частку поля — не скажу: за півдарма, бо таки би мусив їй щось дати, а так-таки за нізащо, за пару кварт солодкої горілки. Баба була сама, стара, мала хату та й той кавалок поля далеко від

¹ Грива—глива, чорно-жовта.

² Скапцаніти—зійти на ніщо.

³ Фірманити—візникувати.

села, на мокляках¹. Решту її чоловік ще перед смертю пропив. От вона рада була, що позбулася тої решти, а випивши горілку і проспавшись, пошила собі торби, перехрестилася та пішла по жебранім хлібу. А Йойна зараз зачав копати два закоми на тім куснику.

Якось йому не щастилося. Видно було по нім, що аж трясеться, щоби швидко розбагатіти, бігає, нюхає, підганяє робітників, зазирає до ями. А наші ріпники дуже того не любили. Дурили його. Візьмуть, принесуть відкись кібель ропи, ввечері виллють у яму, а рано, коли видобувають глину з ями, наш Йойна аж підскакує:

— Ого, є вже, є! Є кип'ячка у мене! Івануню, а багато там її є?—кричить він униз до робітника.

— Стільки, що аж не видно.

— Як то? Як то? А отже на глині є.

— Та то, Йойно, слиниться земля!—відповідає той з ями.

— Як то слиниться? Я ще не чув, щоб земля слинилася.

— Та так, що кип'ячка є десь глибоко, а тут тільки така піна на глині виступає.

— Ну, а швидко буде, Івануню, швидко буде?

— Та переказувала, що буде, тільки почекайте!—нерадо відповідає робітник і щосили гепне дзюбаком у твердий леп.

— Ну, ну, нівроку! — приговорює Йойна сам до себе і відходить, і не йде, а біжить до другої ями, щоб і там довідатися, що в ямі „слиниться, але кип'ячка казала зачекати“.

Кілька разів так дурили хлопці Йойну, а самі сміються, аж рака лазять. Та ба, їм сміх, а Йойні починає вже терпцю не ставати. І не так терпцю, як дрібних. Грошей у нього в запасі було не дуже багато, а дві ями відразу копати і цямрувати, то день-у-день коштує. Доять його ті ями, так доять, а пожитку нема. Далі, одної п'ятниці він видно обрахувався з касою, прийшов пополудні до кошари, ходить, зазирає до ям, цмокає і в пальці тріскає та свої три бороди розгортає, а далі каже до мене — я власне одну шахту при млінку робив.

— Слухайте, Івануню, як вам здається, швидко буде у нас кип'ячка?

---

¹ Мокляки — мокре місце.

- А хто ж її знає!— відповів я.
- А земля слиниться в ямі?
- Щось перестала.
- Сопух чути?
- Щось не чути.
- То, може, ми не на добрім місці почали копати?
- Га, може бути.
- Може б зачати в іншій місці?
- Або я знаю.
- Я думаю, що он там, у тій долині... Як ви думаєте, Івануню, була би там швидше кип'ячка?
- А хто її знає.
- А я думаю, що там була би як не на п'ятім, то на шостім сажні.
- А по чім ви міркуєте?
- Бачите, Нута Грауберг он там за межею в тій самій долині копле.
- Та що з того, що копле? Ще нічого не докопався.
- Роба вже показалася.
- Га, як показалася роба, то певно швидко буде й кип'ячка.
- То що, може зачнемо й ми там одну яму копати?
- Як міркуєте.
- Але тут жаль покидати.
- Та жаль.
- Якби знати, що тут швидше буде.
- Е, якби знати!

Так радився зо мною Йойна. Ховай боже, не міг сказати, щоб я намовляв його на цей або на той бік. Я так само не розумівся на тім, де копати, а де не копати, як і він.

Ще кілька день Йойна ходив, муркотів, метикував, радився з іншими, а далі сказав:

— Годі, хлопці! Забивайте ті ями! Зачнемо нові в іншій місці.

Нам то байдуже. Зачнемо, то зачнемо. Нам іще й ліпше, бо наверху легша робота.

III

Нута Грауберг, то був найближчий сусід і найтяжчий ворог нашого Йойни. Чи на правду так було, чи тільки так здавалося Йойні, що Нута все робив йому наперекір. Наперекір йому купив частку зараз обік Йойни,

і то так само за півдарма, як і цей. Наперекір йому він зачав так само копати дві ями, тільки що був осторожніший і один закіп зробив на горбику, там де були Йойни-ні оба, а один на долині, там де тепер збирався копати Йойна. Оба сусіди ненавиділи один одного страшенно. Коли Йойна здибав рано Нуту, то плював у слід за ним, а коли сам він перейшов Нуті дорогу, то цей ніколи не занедбав буркнути вслід йому сердечно:

— A Richn da'n Tat'n agan!¹

Та коли Йойна був захланний, хапчивий, при тім облесливий і швидкий до гніву, то Нута був спокійний, любив жарти і кпини, а з робітниками поводився, як з добрими сусідами. Часом ставав він коло своєї кошари і, бачачи, як Йойна нипає коло своїх ям, та знаючи, як ріпники кепкують собі з нього, починав і собі ж жартувати.

— Йойно! — мовив він.

— А що? — відмовляв Йойна.

— А слиниться в твоїй ямі?

— Фрас² на твої кишки! — відповідав Йойна і відходив до кошари. Покрутиться там, ніби забув щось, та й іде геть, а по хвилі вже чуємо оддалік, як Йойна говорить:

— Нуто!

— Ну?

— Накажи своїм людям, щоб не сипали твій леп на мій ґрунт.

— Обгороди собі свій ґрунт, — відповідає Нута.

— Я тобі насамперед загороджу зуби.

— Biste meschüge?³ Чого чіпаєшся? — кричить Нута.

— Сам ти meschüge!⁴ Сам ти чіпаєшся мене.

Сварки бували з кожним днем частіші, поки вкінці оба противники не згодилися на одне: спільним коштом розгородити свої частки високим парканом. Але спокою між ними проте не було. Йойна зависливим оком дивився на Нуту, щодня бажав, щоб його ями позавалявалися, щоб Нута „зламав кишки“ і щоб він ніколи не бачив його на очі. Здається, що й Нута платив Йойні такою самою монетою. Коли ж у Нуті в тій

¹ Чорт твоєму батькові!

² Фрас — піввало б.

³ Чи ти збожеволів?

⁴ Божевільний.

ямі, що була в долині, показалася ропа, цебто рідкий чорний плин з нафтовим запахом, але нездалий до фабрикації нафти, хіба тільки на смак для возів, Йойна не міг заснути, не міг знайти собі спокою, поки не забив обох своїх ям на горбику і не почав копати дві нові ями в долині.

— Йойно, — кпив собі зза паркана Нута, — а слиниться в твоїх ямах?

— Так само, як у твоїх.

— А коли буде полуйка?

— Оба одного дня справимо.

— А маєш уже бочки на кип'ячку?

— Як буде треба, то знайдуться.

— То, певно, твій бондар пішов сьогодні в ліс по обручі?

— Такий самий мій, як і твій.

— А я тобі мушу за одну річ подякувати, Йойно.

— За що?

— За те, що ти вступився мені з горбика.

— Я — тобі?

— Ну, так. Ти викопав десять сажень і я десять. Тепер я прокоплю ще дві і вся кип'ячка з твого закопу зійде до мого.

— Бери її собі! Дай боже, щоб ти до віку лиш тільки мав, що є в моїм закові!

Нута жартував, а Йойна з цілого серця бажав йому того, що говорив. А тим часом доля інакше зажартувала собі з них обох. Не минули два дні, коли в Нутовім закові на горбі показалася кип'ячка. Нута перший справляв полуйку і нас запросив на гостину. Йойна мало не стікся зо злості.

— Ай, ай! Що я наробив! Пощо мені було кидати свої ями! — кричав він, рвучи на собі волосся. — Я був би тепер мав кип'ячку, а так цей тrefняк вибере всю. Його яма глибша, то з мого ґрунту вся стече до нього.

— Не бійтеся, Йойно, — мовив я, — коли у Нути показалася, то й у вас буде. Викопав він дванадцять сажень, то ви викопліть чотирнадцять, то тоді з його закопу буде текти до вашого.

— Правда ваша, Іванюню, правда ваша! — скрикнув Йойна. — Ану, хлопці! Покидайте ті нові заводи, вертаймо до старих.

— Слухайте, Йойно, — мовив я до нього. — Не так ви

зробіть. Лишіть одну компанію тут, нехай коплють тут один закіп, а одні нехай ідуть там.

— Добре мовите, Івануню, добре мовите! — лебедів Йойна. — Лиш ви мені все так файно радьте, то вже як у нас кип'ячка покажеться, то я вам таку полуйку справлю, таку полуйку, що аж!..

— Та вже ми надіємося, що ви не будете такі... Кривди нам не зробіть. Адже ви бачили, яку Нута полуйку справляв.

— Що Нута? До чого Нута? Нута капцан, паскудник! Що він розуміє? Я ще надіюся побачити, як він буде тікати відси з торбами!

А Нута тим часом черпає із своєї ями кип'ячку та й черпає, де́нно по двадцять бочок відвозить до дестилярні. А Йойна стоїть перед своєю кошарою, рахує бочки та аж душиться, аж зубами скрегоче зі злості та з зависті. У Нути коло кошари гармидер, крик, повно фір з возами і кіньми, а у Йойни пусто та сумно, тільки чути скрип корби, що двигує кібель, повний сухого лепу, та писк млинка, що жене до ями свіже повітря.

— Йойно! — кричить ізза паркану Нута.

— Що? — відгукує Йойна.

— Чи то правда, що ти завтра забиваєш свою яму?

— Дай боже, щоб твоє слово було сказане в щасливий час!

— Бо я хотів тобі щось сказати.

— А що таке?

— Як завтра не заб'єш, то продай її мені.

— Давися своєю.

— Ну, чого гніваєшся? Я тобі зверну кошт і дам п'ять шісток відчипного.

— Щоб тобі язик відчепився від твого трефного рота!

— А знаєш що, Йойно?

— Не потребує знати.

— Я виджу, що ти добрий чоловік. Як закоплеш усі свої гроші, то приходи до мене за касієра.

— А ти як будеш жебраком, то приходи до мене два рази на тиждень, за кожним разом дістанеш феника¹.

---

¹ Феник — пфеніг, дрібні гроші.

— Добре, Йойно! Запам'ятаю собі те, а ти запам'ятай собі те, що я сказав. І пам'ятай, як будеш продавати заводи, то вже по сусідству вдайся до мене першого. Добре заплачу.

— Щоб ти не дочекав платити, а я брати від тебе! — кричав розлючений Йойна й тікав до своєї кошари.

IV

І цим разом Нутові жарти мали справдитися.

Оця пересварка була в четвер, а в п'ятницю полудні роблю я шахту в ямі, чую — сопух підходить, робиться чимраз густіший, сильніший, починає мені памороки забивати. Дзвоню я до того, що при млинку, щоби дув щосили.

— А що там, Івануню? — кричить згори Йойна. — Є сопух?

— Та є.

— А слиниться яма?

— Ні, не видно.

— А не булькоче нічого?

— Ні, не чути.

Тут йому говорю, а тут дивись! Що вдарю дзюбаком у глину, а спід дзюбака: пшш! Сопух іде, мов із ковальського міха дує. А далі починає проступати таке, мов піна, мов бульки.

„Е, — думаю собі, — буде завтра полуйка! Або ні, ще сьогодні буде. Але не Йойна дасть нам її. Добре, що у нього швидко шабас заходить! Зробимо ми собі полуйку самі, та таку, що буде що споминати“.

Тут собі міркую, а тут прислухуюся. А підо мною немов щось живе в землі рушається, булькоче, здається: ось-ось бухне й залле мене. А сопух душить мене, хоч той при млинку працює з усієї сили.

Став я, міркую, що тут діяти, а Йойна вже кричить згори:

— Ну, Івануню, чого ти стоїш?

— Бо змучився і сопух душить.

— Може слиниться?

— Та де там слиниться!

— А може булькоче?

— Та булькоче, булькоче.

— Ой, чи на правду? Ну, Івануню, кажи!

— Та булькоче, але мені в животі, бо пізно обідав сьогодні.

— А бодай ти жартував, а не хорував. Ну, ну, дзюбай, нехай кібель не чекає.

Щоб ти там закаменів,— подумав я собі. А тут чую, що коли дзюбну ще раз порядно у дно ями, то готова відразу кип'ячка бухнути. Розуміється, хазяїн побачить це, наробить гомону, поставить варту і наша полуйка пропала, дістанемо те, що з носа капне. А мені дуже цього не хотілося. От я взявся дзюбати землю, але не з дна, тільки з боків ями.

Ба, та бо й тут усюди слід дзюбака пшш! та пшш! Що за диво! Відразу немов десь пудами пригнало ту кип'ячку, так і чути, що з усіх боків преться й тиснеться до ями. То вже я то с'як, то так нипаю та шолопаю, щоб дотягти до вечора, а все подаю до ведра саму суху глину, без сліду кип'ячки. Далі почала й моя лампа пчихати. Сопуху в ямі занадто багато. У мене голова, хоч і яка міцна, а також почала нестаткувати. Світ крутиться, поперед очима зачинають бігати колеса зразу зелені, далі червоні, в горлі нудить, мов би там застромляв хто суху ложку — ні, довше не видержу! Дзвоню я, щоб тягли мене догори.

— Ну, Івануню,— кричить Йойна згори,— а що там?

— Тягніть догори, мені недобре! — кричу я. І вхопивши обіруч дзюбак, я щосили затяв його в ослизлу вже від кип'ячки глину на дні ями, а до кінця ручки прив'язав тонкий, а міцний шнур, що був у мене за поясом про всяку пригоду.

— Тягніть! — кричу ще раз.

Потягли мене догори. Коли тягли, я поміаленьку розпускав той шнур ізза пояса, а кінець його прив'язав до сучка цямрини вже при самім краю ями. В ямі темно, їм згори цього не видно, а я собі своє знаю.

Витягли мене, і я відразу повалився на землю, мов неживий.

— Ой, ой,— скрикнув Йойна,— він заморочений! Івануню! Івануню! Що тобі є? Чи чуєш мене?

Я чую добре, але вдаю зовсім небіжчика. Надувся, посинів. Хазяїн аж руками об поли вдарився.

— Ай, ай! Рятуйте! Відтирайте! Води!

— Горілки! — крикнув той, що був при млинку.

Йойна кинувся видобувати зі своєї торби горілку.

Поки мене терли та оживлювали та покріпляли, то же почало смеркатися. Мені тільки того й треба.

— Ну, що, Івануню, — допитує мене Йойна, клячучи надо мною з горілкою, — є там що в ямі?

— А дідько є лабатий!¹ Заморока та й годі.

— А кип'ячки нема?

— А най вона тобі вся скипить і ти сам із нею!

— Ну, ну, пощо то таке говорити? То прецінь дар божий.

— Дідьчий, не божий! Ще нічого нема, а я ледве душі не загубив.

— Ну, але як гадаєш, буде що?

— Та певно, що буде, але ще не знати, коли. Сопух є, але кип'ячки не чути.

— Вона підійде, Івануню, вона підійде, — радісно говорить хазяїн.

— Сама не підійде. Треба прокопати ще з сажень, то, може, буде.

— Ой! — скрикнув Йойна, мов ужалений. — Ще з сажень? А я гадав сьогодні на ніч забивати.

— Та можеш собі забивати, коли хочеш. Але з того такий буде пожиток, що в ямі набереться стільки сопуху, що завтра треба буде до полудня двома млинками добре працювати, поки там чоловік могтимо показати носа в долину.

Йойна стояв ні в сих, ні в тих. Ним аж теліпало щось, аж біла лихорадка з великої нетерплячки, але, з другого боку, він знав добре, що я також не привик говорити на вітер. Ще хвильку він пробував змагатися.

— Ей, Івануню, а не дуриш ти мене?

— Ну, то лізь сам у яму та переконайся!

— Ну, ну, та я нічого! Хіба я що? Нехай буде так, як ви мовите! То по-вашому ще нині нема що забивати її?

— Власне треба лишити отворену, щоби виходив сопух. До кип'ячки ще не близько.

— Але ви тут ночуйте! Ану ж би вночі кип'ячка вибухла? А якби щось до чогось, чуєте, Івануню, дайте мені знати!

— Та вже ви, Йойно, не бійтеся, — мовлять ріпники. — Іван хоч би хотів піти, то не піде нікуди, бо слабий.

— Але ви не лишайте його самого.

---

¹ Лабатий — з великими лапами, лапатий.

— Що, і ми всі мали би тут ночувати коло вашої ями? А нехай вона западеться вам! А де ж то хто бачив таке, щоби ріпник, маючи гроші в кишені, не пішов погуляти собі? Чуєте, он у Мендлевім бараці вже грає музика. Давайте гроші!

— Ні,—мовить Йойна.— Знаєте що, любі мої, ночуйте ви тут нині! Я вам завтра виплачу, не буду питати, що шабас. А нині я вам не дам нічого, щоб вас не кортіло на гуляння. Принесіть собі тут хліба, горілки, ковбаси, я зараз накажу Мендлеві, щоби прислав вам усього досить, а самі не ходіть нікуди. Прошу вас, уже цю ніч не відходіть нікуди. Припильнуйте мені цеї ями! Мені все здається, що цеї ночі тут буде щось. А якби, нівроку, що до чого, то прошу вас, хоч би опівночі, зараз дайте мені знати.

Він говорив, дроботів, гладив нас попід борода, відходив і знов вертав, і просив, і підлещувався. Видно було, що страх йому не хотілося відходити від ями. Щохвилі ставав над нею, вдивлявся в її темне гирло, нюхав важкий нафтовий сопух, що валив із неї клубами, а все прислухувався, чи не булькоче що в її нутрі. Аж трясся, щоб узяти лампу і при її світлі заглянути в нутро ями, але це була небезпечна забава, міг зробитися вибух. Я все ще лежав нібито недужий на околоті соломи, що розпростертий у куті кошари служив за постіль для того, хто ночував коло ями. Лежу і потерпаю: ану ж дідьча кип'ячка бухне в тій хвилі, засичить, заклекотить і забулькоче. Кілька разів мені навіть причувався той клекіт, але все те була мана. Врешті якось не якось Йойна пішов. На небі замиготіла перша зірниця, йому пора була засідати на шабас. Я встав із свого околота і проводив його очима аж геть долі вулицею. Він жив із жінкою і дітьми в селі, доброї чверть милі від ями.

Ну, пішов! Щез! Тепер уже певно не верне...

v

— Гей, хлопці!—скрикнув я до своїх ріпників.— Сюди! До мене!

— А що там?

— Буде полуйка!

— Коли?

— Зараз.

— Як то зараз? Хіба є кип'ячка?

— Нема ще, але як я захочу, то зараз буде. Біжіть котрий до Нути. Здається, він ще є в кошарі.

— Я чув його, ще там щось гаркотить із своїм касієром, — потвердив один ріпник.

— Біжіть до нього, кличте його сюди, а так, щоби ніхто не знав; по що.

Поки там один скочив, перекинувся мов собака через паркан і побіг шукати Нуту, я навпомацьки поліз до ями.

— Хлопці! Два вас до мене! Держіть мене за ноги! А міцно.

Вони, не говорячи ані слова, вхопили мене за ноги. Тоді я, звисившись головою вниз у яму, а за головою поповзши й цілим животом, налапав на сучку цямрини кінець того шнура, що почепив там, коли мене витягали наверх. Сопух із ями душив мене, але мені це байдуже. Обвивши собі той шнурок міцно довкола руки, я шепнув своїм хлопцям:

— Тягніть мене!

Потягли. Я міцно торгнув шнуром, підняв дзюбак, що був застромлений у землю на дні ями, його вістря — я чув це — відвалило там добрий кусень глини. І в тій хвилі в ямі засвистало, засичало, зашипіло, мов півкопи лютих гадюк, а далі забулькотіло, заклекотіло, мов окріп у великій казані. Мої товариші зрозуміли:

— Кип'ячка!

В тій хвилі вбіг Нута до кошари.

— Ну, що тут чувати?

— Слухайте, Нuto!

Він недовго й надслухував.

— Ні, нівроку, нівроку! — сказав він якось так, мов раптом дістав велику оскомину.

— А чого ви мене кликали?

— Не знаєте чого? Адже це наша полуйка. Купіть собі її.

— А!

Він скрикнув це так радісно, немов знайшов на дорозі цілу сотку.

— Добре.

— По чому даєте?

— Як звичайно: десятка за бочку.

— Скільки маєте бочок порожніх?

— Ті, що на возах, усі двадцять порожні. Моя яма нині вичерпалася; я забив її.

— Добре. Ладьте гроші. А ми, хлопці, до роботи!

Зараз мої хлопці кинулися, розібрали одно перило паркана, прикотили віз з бочкою, вложили в відро тяжкий камінь і спустили його в яму. Недалеко й ішло вниз! За хвилю вернуло назад повне. Зараз ми від Нути принесли ще три відра, почепили всі чотири на один вал на дві линви і давай черпати. За півгодини бочка повна — назад з нею на Нутів ґрунт! Свіжу сюди!.. За півгодини ця повна — назад з нею! Свіжу сюди!..

Попрацювали ми отак до самого рана. Нута не сидів при нас, але його касієр, відправивши свого сторожа, сам сидів цілу ніч у своїй кошарі. Ще не світ, не зоря, а всі двадцять бочок Нутових були повні. Тоді ми паркан назад поставили, сліди позагрібали, в своїй кошарі зробили порядок, а діставши кожний, як нас було вісім, по двадцять і п'ять ринських на руку, а надто ще десятку на почесне, полягали спати, мов і ніде нічого.

Ледве ми хвилечку полежали, не встигли й задрімати, аж біжить наш Йойна.

— Що тут чувати? — то були перші його слова. І, не чекаючи відповіді, він просто біжить до ями. Не потребував і заглядати до неї: корби, линви, всі цямрини, все було чорне, все так і капало від кип'ячки.

— Іване! Іване! — крикнув він не своїм голосом, торкаючи мене за плече.

— А що там? — буркнув я, мов спросоння, хоч я не спав і чув усе добре.

— Ну, що тут сталося?

— Та самі бачите.

— Є кип'ячка?

— А є.

— А чого корба мокра? Чого цямрина мокра?

— Бо вибухла і все забризкала.

— Ой, ой! Вибухла! Так міцно вибухла!

— Адить, нас усіх обляпала.

— Вас усіх? А то як?

— То як зачало в ямі щось шипіти та свистати, аж ми побудилися і скочили всі до ями. А в тій хвилі як не бухне кип'ячка, так нас усіх і обляпала.

— Ну, Івануню, то не може бути! Ви мене дурите!

— Та подивіться на мене, як я виглядаю!

Справді, я виглядав як дідько, весь обмазаний кип'ячкою. Ми вночі про це і не подумали, а тепер мусив чоловік вибріхуватися. Але хазяїн як учора був розгарячкований та сам не свій, так тепер, коли вже був певний свого, був холодний, немов би обілляв його холодною водою.

— Ей, Івануню, якось то мені не віриться! Я ще не чув, щоби кип'ячка так бухала.

— А я чув і сам на свої очі бачив.

Тим часом у кошарі робилося чимраз видніше і видні були сліди свіжо розритої землі, перемішаної з кип'ячкою, і сліди коліс, що вели аж до Нутового паркану. Йойна мало не пожирав очима ті сліди.

— Івануню, а то що за сліди?

— Які сліди?

— Та от, так як би вози заїздили й виїздили з кошари.

— Ще може й кінські копита побачите? Певно, дідько чвіркою заїздив і вам маєток у яму кинув.

— Ні, Івануню, не жартуй! Що то за сліди?

— Та то від наших тачок сліди. Ми ще вчора вечір вивозили леп із кошари.

— Ага! Ну, але ж бо тут усюди кип'ячки накапано!

— Та що вам, Йойно, привиджується? Чого ви чіпаєтеся? Накапано, бо з ями бухло та накапало. Аджеж ми вашу нафту не закрали. Візьміть її собі! Он там її, певно, повна яма.

— А може ви її закрали, Івануню, га? Знаєте, я не хочу вам сказати злого слова, але мені здається, що ви вже трохи черпали її.

— Ага! — скрикнули ріпники, що, лежачи в кошарі й досі, мовчки прислухувалися тій розмові. — Тепер ми вас розуміємо, Йойно! Ви заговорюєте так, щоби не дати нам полуйки.

— Певно, що не дам! — скрикнув нараз Йойна, аж підскочивши спересердя. — За що маю дати? Ви самі взяли собі, ви не дали мені знати! Ви обікрали мене! Ви цілу ніч черпали мою кип'ячку. Гвалт! Злодії! Гвалт! Розбійники! Що я маю робити?

Йойна зачав кричати і скакати по кошарі, мов божевільний.

— Будьте тихо, Йойно,— промовили ми до нього помалу, але з притиском.— Будьте тихо, бо вам буде гірше. Де маєте хоч одного свідка на те, що говорите?

— Я знайду!

— Як знайдете, тоді говоріть. Скаржте нас до суду. А тепер будьте тихо! І заплатіть нам за роботу.

— Заплатити? За що я вам буду платити? Ви обікрали, пограбували мене, а я ще маю вам платити?

Цього було для нас забагато. Бачу, що мої хлопці зуби закусують, а це злий знак. Коли чоловік натще, а зуби закусює, то стережись його.

— Хлопці! — мовлю до них.— Будьте спокійні. Йойна жартує.

Але Йойні не до жартів. Його очі, мов миші, раз-у-раз бігають за слідами коліс із кошари до паркану й назад. Далі він не витримав, скочив з кошари, мов кіт, видрапався на паркан і зиркнув на той бік.

— Ай, ай! А тут що! А тут що! — скрикнув він і схопив себе за волосся і в тій хвилі як довгий гримнув із паркану.

— Та що там, Йойно?

— Я зараз біжу до Дрогобича! Даю знати до криміналу. Пішлю по жандарів. Це крадіж! Це розбій на битій дорозі! Та ж там, як на долоні, видно цілий гостинець, куди мою кип'ячку возили. Цілі калюжі накапано.

— Не робіть із себе дурня, Йойно! Адже при вас учора Нута возив кип'ячку, свою, не вашу. Ще якраз під парканом одна бочка трісла. Ви самі бачили, самі сміялися! — Так говорили Йойні ріпники. Але Йойна не переставав ойкати.

— Слухайте, Йойно,— мовив я до нього, коли він увійшов до кошари,— не шукайте собі напасті на нас. Заплатіть нам за роботу, дайте нам за полуйку, що нам належиться, розстанемося по-доброму.

— Розстанемося?

— Ну, та певно! — скрикнули ріпники.— Коли ви ні за що, ні про що позлодіяли нас, то ми у вас довше не будемо робити! Шукайте собі інших робітників.

— Ова! І знайду! — скрикнув Йойна.

З тяжким болем серця він виплатив нам наш заробіток, ще з півгодини ми мусили торгуватися з ним за

полуїку і ледве видерли її у нього, мов собаці з зубів, і тоді попрощалися з ним.

— Бувайте здорові, Йойно! Дай вам боже, щоб та яма була така щедра для вас, як ви для нас! — крикнув йому один на відхіднім.

— І щоб ви не дочекали більше нікому полуїки давати! — поправив другий.

А Йойна все ще стояв у кошарі, ойкав потиху і з острахом та цікавістю вдивлявся в недобре затерті сліди, що вели з його кошари до Нутового паркану.

VI

Чи не сміха? Як йому заклили ріпники, так усе до разу з ним сталося!

Цілий той шабас нипав Йойна, муркотів, цмокав, ойкав, а далі зібрався й рушив до рабина. Заскаржив Нуту. А я в Нути став на роботу, то все знаю від нього самого. Заскаржив Нуту у рабина, що цей обікрав його, а Нута собі байдуже. Сміється. Що йому рабин зробить? Він за нашу полуїку взяв чистих п'ять соток і що йому біда зробить!

Почав Йойна на вулиці чіпатися Нути, почав кидатися на нього зовсім без пам'яті. Видно було, що чоловік помалу з глузду зсувається. А все одно торочить: обікрали мене, пограбували мене!

Та бо й яма, в котрій показалася кип'ячка, зробила йому збитка. Йойна наняв нових робітників, почали черпати, начерпали щось п'ять бочок кип'ячки, та й годі. Забив Йойна яму, переждав день—пусто, переждав другий—пусто. А у Нути, хоч яма плитша¹, кип'ячка йде та йде. Я, роблячи у Нути, бачу, бувало, як Йойна ходить коло своєї кошари, розводить руками, муркоче щось, стає і знов бігає і заглядає до ями і сам не знає, що з собою діяти. Не раз аж язик мене свербить, щоб закрити собі з нього, але знов і жаль мені його стане. Ми справді трохи скривдили його. Але хто ж знав, що яма так живо вичерпається?

— Йойна! — мовлю раз до нього зза паркану.

Він аж звергся, почувши мій голос, немов би хто наглим вистрілом пробудив його зо сну.

— Не бійтеся! Це я, Іван.

---

¹ Плитша — неглибока, мілкіша.

— Ну, чого тобі треба?

— Послухайте ви мене, Йойно, — мовлю йому щиро, — покиньте ви тепер цю яму, копліть он там у долинці.

Він не відповів нічого, але справді послухав мене. Другого дня його робітники забили цю нещасну яму і взялися до тої, що була розпочата в долинці.

Працювали коло неї кілька день. Здавалося, що Йойна заспокоївся трохи, тільки очі його блищали якимсь несамоовитим огнем, а на вулиці, коли йшов, то не пізнавав нікого.

Аж одного дня чуємо: крик коло Йойнової ями. Ріпники покинули роботу і кличуть Йойну. А він якраз тоді сидів чи може дрімав у тій самій кошарі, де ми зробили собі полуйку.

— Господарю! Господарю! — кричать ріпники з долини. — А ходіть но сюди!

Було саме полудне. Ми спочивали, в ямі не було нікого, то ми, почувши крик, повибігали з кошари.

— Ого, — мовлю я, — у Йойни сьогодні полуйка буде!

Саме в тій хвилі вибіг Йойна з кошари і, мабуть, почув мої слова, бо, біжачи, крикнув у наш бік:

— Ага, чорта з'їсте, не полуйку!

Ми зареготалися, повилазили на паркан і дивимося, що буде. А Йойна ще не добіг до ями і кричить здалека:

— А що, є кип'ячка?

— Є.

— А не бухає?

— Ні.

— А багато?

— Та вже пів ями.

І напівжартом, напіврадісно один додав:

— Але то полуйка буде!

В тій хвилі Йойна зовсім сказився. Він кинувся на бідного ріпника та й лусь його в лице!

— Ось тобі полуйка! А, драби!¹ А, розбійники! І ви хочете мене обікрасти? Не дам! Не дам! Нічого не дам!

І він у якійсь шаленій нестямі кинувся до ями і, розхрестивши руки, припав ниць, щоб закрити собою те джерело свого багатства. Гирло ями було досить вузьке. Він, опершись колінами на одній цямрині і вхопивши розхрещеними руками обі сумежні, заслонював

---

¹ Дрaб — голодранець, босяк.

собою яму, немов хтось хотів відібрати її у нього, і все кричав:

— Не дам! Нічого не дам! Гвалт! Рятуйте! Розбійники!

Почали збігатися люди з усіх боків, а побачивши Йойну над ямою і не розуміючи, чого він хоче, думали, що сталося якесь нещастя, що хтось упав до ями або задушився. А в мені аж серце застило.

— Хлопці! — крикнув я до ріпників, що стояли довкола ями. — Він здурів! Відтягніть його від ями! Живо!

— А нехай його дідько візьме! — буркнув, не рушаючись з місця, той, що дістав невинно ляпаса.

І в тій хвилі Йойна, отуманілий від замороки, що валила з ями, захопився обома руками за груди, бо йому не ставало духу, а стративши підпору — тільки мигнув, замахав патинками і, мов галушка, булькнув у яму. Кип'ячка, що мада дати йому багатство, дала йому смерть. А полуйки своїм ріпникам таки вже не дав.

Його витягли аж за три дні, бо до ями через замороку не можна було доступити.

1899 рік

ВІВЧАР

Сто метрів під землею, в глибині десятиметрової штольні, в духоті і нафтовім сопусі працює робітник. Раз за разом гатить він дзюбаком в ілувату опоку¹ і відриває від неї кусні лепу. Але опока тверда, скупа і тільки по невеликому шматочку дає собі видирати частки свого тіла. Вона глухо гуде і стогне під ударами дзюбака, мов плаче, мов грозить; вона пріє вонючим потом, але не подається, уперто держить заховані свої таємні скарби. Робітник, здоровий парубок, що недавно прибув із гір до Борислава на роботу, починає злитися.

— Г-ге! — приговорює він, гєпаючи щосили в ямку, в котру гєпав уже три рази, не можучи відлупити грудки лепу. — А, мати твоя скалічена! Та доки ти будеш стояти? Пускай!

І він щосили заважив дзюбаком у ямці, щоб відлупити грудку. Грудка врешті подалася, і він узяв її обіруч і кинув у кібель.

— От там до пса! Йди на світ! Покуштуй сонця! — приговорював він. — Го-го, небоже! Я не жартую! Зо мною не нагваряйся², бо я вмію дати раду й не такому, як ти! Ти не знаєш, що значить сімсот овець. То не те, що одна з другою грудка, а я й їм умів дати раду.

І він бере за вухо кібель, повен лепу, несе його до шахти, привішує до линви і дзвонить, щоб тягли, а сам з порожнім кіблем вертає назад до штольні і береться далі дзюбати землю. Його думки бігають за

¹ *Ілувата опока* — м'який камінь.

² *Не нагваряйся* — не жартуй.

вівцями по полонині¹: і він, щоб розбити самоту і темноту, любується тими думками, гупорить про них і з глиною, і з дзюбаком, і з порожнім кіблем, і з сокирою, — бо тільки й усього його товариства тут у глибокій безодні.

— Ти гадаєш, небоже, що то мала робота сімсот овець! Адже то живе, адже то кожне свій розум має. Невеликий розумець, звичайно, німина, а все таки такий, як бог йому дав. Ади, в ліс зайде, чи в полонину, то вже держиться купи. Не розбігається одне туди, друге сюди, так, як рогата худоба. А все купкою. Г-ге!

— А медвідь-зłodій тільки й чекає на те. О, він також має розум! Ще й який! Не даром вуйко, пан Кулаковський! Сидить за колодою і чекає, аж цілий гурт овець увійде між виверти, а тоді тільки скік, і має їх усі, як у стайні. І всі видушить до одної. А вони, біднятка, вже навіть не бегечуть, тільки зіб'ються в купку і чекають тихо своєї смерті. Г-ге!

— Палиця в руці, цівка² через плече, пищавка за поясом, так я, небоже, щорана вирушав за вівцями. Три пси, цу-цу! На перед турми³ один, а два по боках, а я ззаду. Іду та й постоюю. Овечки, як рій пчіл, розсипалися по зеленому. Чорна купка, біла купка, чорна купка, біла купка. Тут ущипне травку, там ущипне, та й далі, та й далі. Не пасе так, як худобина, тільки щипле, як дитина, ніби бавиться, ніби поспішає десь кудись. А передом барани, коменданти. Турми не треба завертати, тільки їх. А бир-бир! А дря-у!

Вівчарські окрики лунають по темній штольні, перемішуючися з глухим гепанням дзюбака.

— А гарно там у нас у горах, у полонині! Ой, гарно! Делікатно! Не те, що тут у вас, бодай ви...

Він хотів заклясти, але вдарив себе долонею по роті. Його душа була тепер в атмосфері поезії, серед живої природи, чутливої та видючої, і він боявся образити її, бо був у її власті.

— Гарно там у нас! Ой, господи! Досить чоловік наймитував, гірко бідив, на чужих робив, а проте не жаль згадати. Вийдеш у полонину, зелено докола,

¹ Полонина — пасовисько на гірських вершинах.

² Цівка — рушниця.

³ Турма — отара.

тільки головатні¹ тулять до землі свої білі головки, мов цікаві очі визирають поміж трави та моху. Холодно. Вітер тягне. Дихає широко повними грудьми. Все довкола пахне, все так і дихає на тебе здоров'ям і силою. Внизу ліс оперізує полонину чорною стіною, а над тобою піднімається круглий шпиль гори. Тихо довкола, тільки вівці шелестять у папороті, десь колись пес гавкне, зелена жовна застукає в лісі або закричить вивірка. А я йду собі помалу, стану, сопівку зза ременя, як не заграю, як не задрібочу, як не заведу думки, аж серце в грудях підскакує, або сльози на очі навертаються! Г-ге! Пек тобі! Пускай! Г-ге!

Дзвінок згори. Прибув порожній кібель. Робітник бере свій повний кібель, виносить до шахти і виправляє вгору, а сам вертає з порожнім. Вертає в войовничім настрою, бо вже починає голодніти. Люто б'є дзюбаком, лупає глину великими куснями, в мріях бореться з медведем.

— Го, го! Вуйку-небоже! То так не йде! Одна вівця, то ніби нічого, але нині ти зарізав одну, завтра заріжеш дві, а позавтра передушиш мені півтурми. Ні, небоже! Такої згоди у нас нема! Ти гадаєш, що я цівку тільки на пострах ношу? Го-го! Вже я віджалую ночі, вже я засяду на тебе в тім виверті! Все мені одно, смерть або життя, а з тобою мушу зробити справу!

Він цюкнув пару разів і зупинився, відпочиває, опертий на держалні дзюбака.

— Злодій вуйко! Три ночі вимучив мене! Мабуть, занюхав письмо носом, не приходив. Але не мене здурити! Вже як я завзявся, то не попусти. На четверту таки прийшов. Темно, хоч око вийми. Вітер стогне в верхів'ях смерек. Потік шумить унизу, а я, скулившись серед коріння величезного виверту, цівку при оці, сиджу, чекаю, надслухую. Вже чую, що йде, знаю, що мусить надійти попри мене, і сиджу, дух у собі запираю. Хрусь-хрусь, уже близько. Витріщаю очі, суне мій вуйко, мов копиця сіна в темноті. Морду підняв догори, вітрить, суне звільна, обережно. У мене очі мало з голови не вискочать, так призираюся, щоб вицілити йому просто під ліву лопатку. Занюхав порох. Обертається на місці, щоб дати драла, і в тій хвили

¹ Гірський будяк, дуже низенький, так що його цвіт, завбільшки як кулак, стирчить при самій землі. (Ів. Фр.)

бух-бух! З обох люф¹ по льотці так і впакував. Навіть не зіпнув вуйко, мов від грому гепнувся на землю. Але то лише хвиля була така. За хвилю він зірвався з землі, рикнув, звівся на задні ноги та й просто до мене. Видно, не дістав у саме серце. Я вже сиджу, не рушаюся. Втікати нікуди, набивати не час. „Ну, думаю собі, коли я кепсько трафив, тільки задряпнув його, то буде по мені. А втім, божа воля. Раз мати родила“. Та покищо буде, маю ще сокиру за ременем. Сплюнув у жменю, схопив сокиру, перехрестився, поправив ноги, що були сперті на двох коренях, плечима оперся о сплетене коріняччя виверта, що, мов стіна, стирчало догори, закусив зуби, похилив голову вниз, щоб бачити добре, та й жду вуйка. А він уже ось-ось. Хапається лапами за коріння, нюхає і ричить, мов розгніваний п'яниця, що не може сказати слова розумного, тільки чує, що лютий, і ричить і пхається наперед. Ось він занюхав мою ногу та й досягає її лапою. Так немов би опік мене кропивою, не гірше. І в тій хвилі вістря моєї сокири по сам обух утесалося в вуйкову голову, розчерепило її до тла. Він ще раз застогнав, так тяжко, так жалібно, мов грішна душа на муках, і повалився додолу, щез у непрозорій пітьмі, в ямі під вивертом. Я й сокири не встиг виймати, таки з ним покотилася вниз. А тоді як не скочу з виверта, та хащами, та на плай², та лісом, та на поляну, та понад яр, ялівцями, одним духом опинився на полонині коло кошари. Стукаю. „То ти, Паньку?“ — питає бац³ ізсередини. „То я, отворіть“. Устав він, засвітив ліхтарню, отворив. — „Ну, що?“ — „Та нічого“, — кажу. — „Був вуйко?“ — „Та був“. — „І пішов?“ — „Ні, не пішов“. — „А де ж?“ — „Лежить“. — „Що ти?“ — Бац не договорив. — „Ой, любойки, а тобі що в нозі?“ — скрикнув. — „У нозі?“ Я й сам не знав, що мені в нозі, і тільки тепер, поглянувши, я побачив, що весь ходак і вся онуча, і вся волока кривава, і кров заливає сліди. Раз, однісінький раз, мацнув мене вуйко пазуром по нозі і відразу продер і ходак, і онучу, і ногу аж до самої кості. Коли розвинули ногу, то я зомлів, крові багато витекло. Але бац, спасибі йому, вмів примовити, спинив кров, приложив якоїсь масті

¹ Люфа (з німецьк.) — ствол.

² Плай — гірська стежка.

³ Бац — старший пастух.

і за тиждень я був уже здоров. А вуйка на другий день знайшли неживого, з моєю сокирою в головищу.

Знов дзвінок, знов робітник двигает повний кібель-лепу до шахти і приносить новий, і знов, копаючи, розмовляє сам із собою, наповнює глухе підземілля не тільки стуком свого дзюбака, але також гомоном своїх слів, поезією своїх лісів і полонин. В міру того, як він голодніє і слабне від утоми і задухи, його думки робляться сумніші. Він згадує про вівсяний ошипок¹, бульбу і пісний чир², що бувають в зимі всею його стравою, про нудну молотьбу і ще нуднішу бездіяльність у великім пості, про важкі переднівки, хвороби та сварки ізза кусника хліба або недопеченої бульбиці. Він згадує про те, як то тепер переводиться вівчарство через те, що полонини позакуповували купці, а тим більше виплачується випасати воли, ніж вівці. А при волах уже не та служба, що при вівцях. О, тут тяжка, погана служба! Тут же не покушаєш ані жентиці³, ані будза⁴, ані бриндзи, ані бануша⁵. Жий, як пес, і вартуй, як пес! І він швидко покинув цю службу, послухав одного товариша, що нараяв йому йти до Борислава заробити грошей, пристати на грунт⁶ (з грішми тепер усюди приймуть!) і господарювати. І він пригадав собі навіть співанку, якої навчив його той товариш:

Ой, піду я в Борислазку
Грошей заробляти,—
Повернуся з Бориславки,
Буду газдувати.

Він попробував вивести цю співанку своїм здоровим, вівчарським голосом, але ні, якось не йшло. Що як що, а співанка у штольні, сто метрів під землею, не йшла.

І він з якимсь пересердям дзюбає далі землю. Він починає ненавидіти її, оту темну, важку, немилосердно тверду землю, що так уперто не дається його дзюбакові.

— Та й тверда ж бо ти, святенька! — говорить він. — І бог тебе знає, чи святенька ти, чи ні?

¹ *Ошипок* — корж із некислої вівсяної муки.

² *Чир* — рідка лемішка з вівсяної муки.

³ *Жентиця* — овеча сироватка.

⁴ *Будз* — овечий свіжий сир.

⁵ *Бануш* — кукурудзяний куліш на овечім маслі.

⁶ *Пристати на грунт* — оженитися і взяти жінку, що в неї є земля й хазяйство.

Він зупиняється, випростовується і починає міркувати над цим питанням, немов воно не знати яке важне.

— Та й справді, чи свята вона тут? Там, наверху, то вже певна річ. І воду святять, і кроплять, і боже слово на ній читають. Але тут? Аджеж відколи світ настав, сюди певно ані краплина свяченої води не доходила, ані голос божого слова. Недаром тут такий сопух. Певно, що це не від святого, а від проклятого. Аджеж із цього воску невільно робити свічок до церкви, видно, що то нечисть, погань! Відпусти, господи, гріха! Чоловік і в таке місце пхається, забирає нечисте добро. І це має вийти йому на добре? Ой ні, любойки, ні! Не на добро воно виходить! А той товариш, що мене справив сюди, хіба не згіб у такій самій штольні? Засипало його, задушило, навіть тіла не видобули. Вдавився ним нечистий! Ой, господи!

І він хреститься і починає ще завзятіше дзюбати. По бурчанню в животі він чує, що вже швидко мусить бути полудне, і жде потрійного дзвінка, хвилі, коли йому звелять вилізти наверх. А тим часом його уява працює невгамовно, розвертає перед ним усе нові образи, а найрадніше чудові, тихі, ясні образи полонини, лісів, овечої турми і всіх нехитрих пригод вівчарського життя. Кинений долею в глибоку підземну штольню, він чує сам по собі, що ті давні дні минули без повороту, що його шлях звернув в інший бік, що він із давнього патріархального життя перейшов у нове, незвісне його дідам і прадідам, зразу страшне і дивоглядне, та не в одному ліпше, вільніше, ширше від старого. Але це старе живе в його споминах; із нього лишилося ще стільки, щоб поетичним чаром заповнити і оживити пільму і самоту нового життя. Так не раз сонце зайде за хмару і з усієї пишноти літнього дня, з усього багатства світла й кольорів лишиться лише стільки, щоби золотим сяєвом обілляти крайчики важких хмар, що нависли над заходом.

1899 рік.

ЗАДЛЯ ПРАЗНИКА

I

Було це в серпні 1880 року, в часі подорожі цісаря по Галичині.

У великій фабриці парафіну та церезину (земного воску) біля Дрогобича шум, як в улію. Тількищо про-дзвонили „фаєрант“¹ і робітники висипали з різних павільйонів на просторе фабричне подвір'я, на яким у живописнім безладді валялися: тут розбита бочка нафтової ропи, уживаної до випалювання, там заржавілий відламок залізної машини, тут бляшані кіблі зі смердючим нафтовим фузлем², там якісь над усякий вираз брудні, вонючі шмати, знаряддя, подорожній візок зі зламанним дишлем і інші подібні прикраси. Лиця та вбрання робітників, що виходили з робітень, якнайповніше підходили до того окруження, якому тлом служили брудні, з тинку пообдирані стіни фабричних будинків, далі високий дощаний паркан, що окружав всю фабрику, а ще далі прегарна підгірська околиця, сугорби, покриті стернями та золотистими пасмугами достиглого збіжжя. На захід від фабрики за мілкою, хоч досить широкою річкою Тисьменицею та розложеним над нею невеличким селом Млинки підіймався на не дуже високім узгір'ю могутній дубовий ліс Тептюж, до якого з Дрогобича попри фабрику, через річку без моста та через Млинки тяглася проста, мов за шнуром викроєна, мурована цісарська дорога³.

¹ З нім. *Feierabend* — вечірня година, коли кінчається робота. (Ів. Фр.).

² Фузель — рештки нафти.

³ Цісарська дорога — шосе.

Долина Тисьмениці закручується біля фабрики вужаком на південь, а далі на схід поміж дрогобицькими узгір'ями, а ще далі на захід понад цією долиною, як фантастична, темносиня, легко схвильована стіна, стоїть поважний, часто млою, мов мріями, покритий Діл, у якого стіп¹ куриться množеством фабрик та їжитья množеством гострих веж над нафтовими криницями Борислав, головне гніздо галицького нафтового та парафінового промислу зі своїми 10 000 криниць.

Достроювалися обличчя та вбрання фабричних робітників, але тільки до свого найближчого брудного та вонючого окруженя. Ті, що йшли від казана, були майже голі, в подертих сорочках, і многі з них душилися від кашлю наслідком отруєних випарів, що мусили вдихати при дестильованню та чищенню земного воску. Ті, що йшли від „гайцу“ (огнищ), були також тільки в сорочках і виглядали як вийняті з окропу, з набіглими кров'ю очима і осмаленими та червоними лицами від горючого вугілля. Інші йшли від „сирівця“, який носили до казана, і виглядали немов облиті смердючою смолою. Інші йшли з бондарні, з магазину і від інших помічних занять, а всі обшарпані, збідовані, втомлені, всі очевидно бажали тільки одного — перекусити щось якнайшвидше і якнайшвидше впасти десь у куті на соломі, на тріски або на голу землю, аби тільки заснути і проспати мертвецьким сном аж до найближчого дзвінка.

— Чекати, чекати! Не розходитися! — кликав директор фабрики, що саме тоді в супроводі двох дозорців вийшов зі своєї канцелярії і зупинився в брамі, загороджуючи вихід.

— А там що таке? Що сталося? — питали найближчі робітники.

— Пускайте! Чого стовпилися? Нам їсти хочеться! — кричали дальші, не знаючи, яка перешкода в брамі.

— Чекайте! Чекайте! — закричали громовими голосами дозорці. — Спокій! Спокій!

— Що там за чорт? Чого нам чекати? — кричали робітники.

— Пан принципал² приїхав. Має вам щось сказати, — гукнув директор до юрби.

¹ *Стіп* — підніжжя.

² *Принципал* — власник, хазяїн.

— Пан принципал! Пан принципал!—загомонила юрба, яка пана принципала, відомого дрогобицького капіталіста, видала тільки в днях виплати. Але сьогодні не був день виплати. Чого ж може хотіти від них пан принципал?

Юрба помалу почала відсуватися від брами і товпитися перед фабричною канцелярією, з якої звичайно показувався принципал. І справді, по кількох мінутах, коли гамір утих, показалося в дверях канцелярії повне, в чорнім зарості зі стрижевою бородою лице пана Гаммершляга з невідступним, напівчемним та напівзгіндним усміхом на устах і з хитро прижмуреними очима.

Рухом руки він привітав юрбу робітників, що стояли густою лавою, вдивляючися в нього з виразом пасивної очікування, і зовсім не відповів на їх привітання.

— Ну, як ся маєте? — запитав принципал.

— Т-та, як ся маємо,— мов від нехочу відповів один робітник, що стояв найближче принципала.— Кепсько ся маємо. Кривдять нас дозорці, дають нам паскудну страву, сьогодні одному з казаня цілу руку озолило.

— Най би був ліпше вважав! Я йому тому не винен! — гукнув з боку один дозорець.

— Мовчати! Мовчати! — загукали згідно директор і інші дозорці.— Не про це тепер мова. Будете мати час при виплаті.

— Як то мовчати? — огризнувся робітник,— коли пан принципал питає, як ся маємо.

— Але не тебе питає, дурню один!—відрубав йому дозорець.

— Не будеш ти тихо, ти, хазяйський Іванку! Мовчи, мудю! — закричали обурені робітники під адресом службового дозорця.

Пан принципал з божественним супокоем прислухавсь тим окрикам із підвищеного рундука перед канцелярією, на якому стояв мовчки, поки окрики не втихли.

— Ну, бачите, які то ви,— промовив, нарешті, з легким насміхом.— Усе вам кривда, все вам недогода, все мусите на щось нарікати. А я знаю добре, що, придивившись ближче всім вашим наріканням, то ні одне не оправдане. І одного ви не тямите, моє пан-

ство, панове робітники, одної дуже вже важної речі. Якби не фабрика і не я, що держу її своїми грішми, то що було би з вас? Ну, скажіть, що було би з вас тоді?

Робітники збули мовчаням це несподіване для них питання.

— А, бачите, позатикало вам роти,— говорив уже ласкавіше пан принципал.— Коли ви мовчите, то я скажу вам сам. Ви здихали би з голоду один за другим. Дякували б богу, якби мали раз на день бульбу в лупині і крихту солі. А тут маєте і хліб, і сир, і м'ясо щонеділі, і горілку, і переднівку не знаєте, і все те вам недогода, все вам кривда, на все нарікаєте. Обдирають вас, говорите. Ну, ну,— додав з іронічним усміхом, водячи очима по їх обшарпаних постатях,— небагато з вас можна здерти.

— Кров нашу п'єте! Шкіру з нас дерете! Шпіком нашим тучитеся! — озвався окрик одного з юрби.

Пан принципал стрілив громовим поглядом у той бік, відки почувся голос, але не міг віднайти в натовпі того, хто викрикнув ті слова, тільки в пам'яті замаркував собі декілька підозрілих постатей для пізнішого слідства, а наразі зробив вид, що не чув нічого, і спокійно говорив далі.

— Ну, бачите, ви все так! Замість бути вдячними, ви нарікаєте і вигадуете всячину. Замість думати про те, що чим ліпше буде й вам, ви мене й фабрику вважаєте своїм ворогом.

Робітники стояли мовчки, а деякі може навіть засоромилися, не можучи оцінити, скільки правди в словах пана принципала.

— Ну, слухайте, моє панство, панове робітники,— говорив далі ще лагіднішим, уже майже сердечним голосом пан принципал.— За два тижні будемо мати у фабриці великий празник. Мусимо поставитися порядно, чуєте? Наш найясніший монарх, наш цісар буде переїздити через наше місто. Я доложив усяких старань на те, щоби він переїздом вступив також до нашої фабрики і оглянув її. Розумієте, певно, яка то велика честь не тільки для мене, але також для вас усіх, яка велика ласка нашого монарха.

Робітники мовчали, неначе їх затверділі серця не відчували ані честі, ані ласки „нашого найяснішого монарха“.

— Ну, але, знаєте, на прийняття такого гостя треба приготувитися дуже добре. Аджеж не покажемо йому ані фабрики, ані вас самих у такій паскудній подобі, як оце тепер бачу. Треба тут зробити порядок.

— Це пана принципала річ, а не наша,— промовив один робітник.

— Як то моя? Як то не ваша? — живо підхопив пан принципал.— Не бійтеся, я добре знаю, що моя річ. За мене будьте спокійні. За себе я не постигаюся. Але ви також повинні подбати кожний за себе. Розуміється, я не маю права силувати вас, але ви повинні зробити це не для мене, а для найяснішого монарха. Бачите, тут на подвір'ї треба зробити порядок, повикидати те сміття, повигортати болото, повиносити що непотрібне. Адже всього того свинства я не наробив, тільки ви. Треба ціле подвір'я висипати шутром¹, це невелика робота, ріка з шутром ось тут під носом, часу маємо ще досить. Ну, стіни дам обтинькувати і вибілити, а в ваших шопах, де ночуєте, треба також зробити порядок, бо ну ж найясніший пан захоче заглянути й туди. Знаєте, який він добрий монарх, як дбає про добро своїх підданих, ліпше як не один отець про своїх дітей, і цікавиться всім. Ну, вважаєте, все те треба зробити вам, бо ж окремих робітників не буду наймати. Щодня по фаєранті покрутитеся годину, дві, і все буде чисте, як люстро. Добре, хлопці?

Глибока мовчанка була відповіддю на цю промову.

— Ну, не думайте, що я жадаю всього того від вас задарма. Знаєте, гляньте лише на себе самих, як ви виглядаєте. Аджеж так жодев з вас не схоче показатися своєму цісареві. Треба вас усіх поодягати якось прилично. Отже, слухайте, так буде. Завтра пришлю сюди кількох кравців, покрають вам мундури, щоб ви мали в що прилично повбиратися. А зате ви зробите тут усе те, що буде треба.

— Т-та, як так, то інша річ,— відіззався дехто з робітників.

Пан принципал прийняв цей нерішучий відзив за знак згоди і промовив зовсім спокійно:

— Ну, то добре. Пан директор зарядить усе, що

---

¹ Шутер — дрібненьке каміння.

буде треба. Прийдеться прикрасити фабрику. Ліс недалеко, зелених гілляк там багато, можна наробити дубових вінців та фестонів. Браму треба обвішати флагами. Зрештою, то вже пан директор обдумає все докладно. Тільки жваво, хлопці, і охотно до праці, а я даю вам своє чесне слово, що всі будемо задоволені, все буде добре.

„Хлопці“, між якими було не мало дорослих, бородатих та вусатих мужів, а кількох навіть посивілих старців, вислухавши цю промову свого принципала, не виявили особливої радості, деякі зітхали якось тужливо, а інші почали мовчки розходитися. Тільки між молодшим поколінням слова принципала викликали веселий настрій. Їм усміхалася надія парадувати перед цісарем у нових мундурах. Тож коли пан принципал разом із директором відвернулися від робітників і подалися в двері фабричної канцелярії, деякі з тих молодиків, може не без впливу дозорців, підкинули шапки вгору і закричали:

— Віват! Най жеє наш наясніший монарх!

II

— Віват! Най жеє наш наясніший монарх! Віват! Віват!

Так кричали незліченні юрби святочно повбираних людей, що товпилися і залягали весь гостинець перед великою фабрикою парафіну та церезину в хвили, коли цісар у супроводі намісника і численної свити над'їхав із Дрогобича. Довгий ряд блискучих повозів тягнувся звільна тісним шпалером розентузіазмованої юрби і зупинився перед брамою фабрики. Сьогодні одначе це не була та брама, що ще перед двома тижнями скрипіла тут на заржавілих залізних завісах, збита зі старих дощок, внизу обризкана болотом, а вгорі окрашена неморальними малюнками та написами, скресленими *al fresco*¹ нафтовою ропою. Сьогодні з тої брами лишився тільки широкий отвір у паркані, а в тім отворі підіймалася аж до високості другого поверху оригінальна, майже артистично в стилі рококо виконана тріумфальна брама з брил різнобарвного земного воску.

¹ *Al fresco* (аль фреско) — намальовані на ще вогкому місці (щойно потинькованій стіні).

На підвалині з зеленкуватого, жовтожилкуватого сирівця і з чорних, як смола, брил перетопленого воску підіймалися вгору масивні колумни¹ з білого, як сніг, парафіну, з оздобними наголовниками, які піддержували гарно вигнутий і тисячними есами-флоресами² з того ж самого матеріалу оздоблений лук. Був цей помисел директора фабрики, бельгійця Ван-Гехта, виконаний очевидно не ким іншим, як тільки фабричними робітниками при помочі одного дрогобицького інженера.

В брамі стояв сам принципал у фраку із шапокляком³ під пахвою, з золотим ланцюгом від годинника на животі, і привітав цісаря короткою німецькою промовою, яку закінчив викричаним усею силою свого горла окликом:

— Seine Majestät der Herr Kaiser, lebe hoch!⁴

— Lebe hoch! Niech zuje!⁵ Многая літа!— підхопила юрба знадвору і внутрі фабрики. А внутрі на подвір'ї, чистім як нутро коробочки, висипанім шутром і умаєнім зеленню, стояли випростувані робітники довгими рядами. Обмиті, обголені, в нових мундурах, виглядали зовсім прилично, тим більше, що в першій ряді, ближче від брами поставлено молодих, сильніших і здоровіших, а старші, слабовиті, скулені вдвоє або ледве вилічені з ран, мусили стояти ззаду оддалік від входу.

— Це мої робітники!— радісно із гордощами промовив пан Гаммершляг, обіймаючи роль господаря, який мав опровадити достойного гостя по всіх відділах фабрики.

Цісар приступив до ряду робітників, із якого знов почулися окрики на його здоров'я. Монарх подякував, махнувши рукою, потім запитав першого з ряду робітника, як називається, другого, як довго працює у фабриці, третього, чи жонатий і скільки має дітей. На цьому скінчився перегляд робітників. Обертаючися до принципала, що протягом тої мінуті стояв, мов на шпильках, мучений нестерпною непевністю, то блід,

¹ Колумни — колони.

² Еси-флореси — оздоби, прикраси.

³ Шапокляк — складаний капелюх, циліндр.

⁴ Його величність пан цісар, хай живе!

⁵ Хай живе! Хай живе!

то червонів, боячися, щоби хто з робітників не ляпнув якого нечемного або бунтівничого слова, монарх промовив добродушно:

— Sie haben tüchtige, gesunde und ordentliche Leute. Sind sie mit ihnen zufrieden? ¹

— Vollkommen, Majestät! Wir sind wie eine Familie! ²

— Es freut mich sehr ³, — відповів цісар і, повторюючи звільна: „Sehr gut, sehr gut“ ⁴, — пішов далі, щоб оглянути варстати, апарати та інші фабричні будівлі.

Тут все пішло добре. Всі машини і прилади блищали, як дзеркало, в поміщеннях та кімнатах пахло живицею та ялівцем, а в шоплах, де спали робітники, було чисто, ясно та опрятно, бо для цього празника умисно прорубано кілька вікон і спроваджено з Дрогобича кільканадцять ліжок; аранжери ⁵ цієї комедії зробили так, немов би для кожного робітника було тут окреме ошальоване поміщення з ліжком, сінником і подушкою, напханою гіблівками ⁶, та з грубим коцом для накриття.

— Primitiv, primitiv, aber hygienisch ⁷, — сказав цісар, оглянувши одну таку спальню.

— Ach, Eure Majestät, — скрикнув з глибоким зворушенням пан принципал, — dies ist ein Paradies im Vergleich mit dem, was diese Leute einst in ihren Bauernhütten hatten. Sie sagen es selbst ⁸.

— Freut mich sehr! Freut mich sehr! ⁹ — мовив цісар, обертаючись до виходу.

— Віват! Віват! Най жие наш найясніший монарх! — заgrimіли з подвійною силою окрики юрби, коли цісар і його супровід сідали до повозів, щоби проїхати ще кілька сот кроків до найближчої залізничної будки, де дожидав уже цісаря двірський поїзд, щоби завезти його до Борислава. Блискучі повози рушили помалу

---

¹ Ви маєте славних, здорових і порядних людей. Чи ви ними задоволені?

² Цілком, ваша величність. Ми — як одна сім'я.

³ Це мене дуже радує.

⁴ Дуже добре, дуже добре.

⁵ Аранжер — організатор.

⁶ Гіблівки — стружки.

⁷ Примітивно, примітивно, але гігієнічно.

⁸ Ах, ваша величність! Це є рай проти того, що ці люди мали колись у своїх селянських хатах. Вони це самі кажуть.

⁹ Це мене дуже тішить.

серед ненастанних окриків юрби, а коли віддалилися від фабричної брами, всі в її обрубі почули, що гарні хвилі празничного дня минули безповоротно.

III

Минуло кілька тижнів. Фабрика швидко втратила свою опрятну і празничну подобу. Воскова брама, на яку ще кілька днів ходила дивитися цікава публіка з Дрогобича та довколишніх рсель, була розібрана і перефабрикована на свічки. Шутер, яким висипано було подвір'я, після першого дощу сотнями робітницьких ніг та важких коліс був утоптаний у старе болото і щез майже безслідно. Із шопи, де ночували робітники, давно вже повиношено перегородки, дверці, ліжка та постіль. Усе те було або сфабриковане на час, або позичене, і тепер робітники знов ночували на голій соломі та гіблівках, на дошках або на голій землі, де хто впав. Вони так уже привикли до того, що зміна зовсім не дивувала їх. Аджеж вони знали, що не щодень великдень, а для цісаря треба було зробити парад. Одне тільки тішило їх і лишилося їм як пам'ятка празничного дня, а власне нові мундури, котрих їм не повідбирав заряд фабрики, і через те благословили пам'ять цісарського приїзду.

Втім, одного вечора по фаеранті знов покликано їх перед канцелярією з тою увагою, що пан принципал хоче їм щось сказати. Весело гуторячи та жартуючи, робітники зібралися перед канцелярією. Мусили ждати досить довго, бо пан принципал не виходив та й не виходив.

— Ов, щось там мусило попсуватися, коли помпа не фукає,— жартували робітники, що між собою називали принципала помпою.

Але в помпі не попсувалося нічого. Пан принципал вийшов веселий, майже променястий, а в руках держав якийсь папір з величезною печаткою.

— Ну, хлопці,— промовив, показуючи на папір і не привітавши навіть робітників,— бачите?

— Та бачимо,— відповіли зачудовані робітники.

— А знаєте, що це таке?

— Відки маємо знати? Може це тестамент¹ пана принципала?

---

¹ *Тестамент* — заповіт.

— Тьфу, тьфу, тьфу! Щоб тебе зацікавило! Що ти плетеш? — крикнув пан принципал, який страх не любив думати про „останні речі“. — Чи ти сказився? Придивися ближче, дурню! Тут стоїть підпис, а тобі привиджається тестамент! Тьфу, тьфу, тьфу!

Вифукавши свій гнів, пан принципал знов розпогодив і прояснив своє обличчя.

— Це декрет, хлопці! Декрет найяснішого пана, який за заслуги для добра краю іменує мене бароном. Розумієте, що це значить? Тепер я для вас не просто вже пан принципал, а пан барон. Розумієте? Так маєте мене кликати.

— Най живе пан барон Гаммершляг! — заверещав один дозорець, що стояв між робітниками, а разом із ним також деякі робітники, що стояли ближче новоспеченого барона.

Ледве одначе затихли окрики і пан барон, гладячи бороду, набирав концепту¹ для дальшої промови, коли втім виступив наперед один робітник і, кланяючися низенько, випалив як з фузії² своїм мазурським діалектом:

— A moze by ta pan baron przy takiej urocystosci gasyli pam troche podwyssyc podzienne?³

Пан барон вухам своїм віри не йняв, почувши такі слова.

— Що, що, що? Прокляті мазури! Чи з'їсти мене хочете з кістками, замордувати живцем? Чи не знаєте, що ця фабрика не приносить мені майже ніякого зиску, що я тримаю її тільки для гонору, тільки для вас, щоб ви, дармоїди, не поздохали з голоду? І відки я приходжу до того підвищувати вам поденне? З яких капіталів? Чи хочете, щоб я ще докладав до вас? Ах, це нечувана річ! Це, це... світ кінчиться з тими людьми.

Робітники мовчали засоромлені. Пан барон, як ошалілий, бігав по ганку, махав руками, робив різні гримаси і виливав цілі потоки окликів, щоб вилляти все своє обурення на нечувані претензії робітників.

— Я не те ще хотів сказати вам, — озвався нарешті

¹ Концепт — задум.

² Фузія — рушниця.

³ А може би то, пан барон, з нагоди такої урочистості підвищили нам трохи платню?

рішучим і грізним голосом. — Знаєте, дурні, скільки коштує мені цей папір, цей титул? Але відки вам це знати? Більш як 10000 бухнув я в нього, а ви ще хочете щось від мене? Ну, відки я вам візьму? Деріть із мене поли, тягніть жили, але грошей з мене не видерете. А тут ще й ваші мундури. Ну, що мені з того, що я вас убрав, як порядних людей, до чого властиво не був обов'язаний? Чи ви почуваетесь за це до вдячності? Де там, ані крихти! Але чекайте! Коли ви не почуваетесь до вдячності для мене, то й я з вами не буду робити церемоній. Пане касієр! Кошти справлення мундурів записати кожному на його рахунок, розложити на півроку і стягти щотижня при виплаті!

Робітники стояли мов ошоломлені.

— Маєте, чого вам хотілося, — кричав грізно пан барон, хоч опору не чути було жодного. — А тепер ідіть собі! А пам'ятайте собі ще одне! Відтепер я вже не простий Лейб Гаммершляг, але пан барон Leo von¹ Гаммершляг. Сам найясніший пан нагородив мене за мої заслуги. Пан староста і жандарми мусять тепер більше оглядатися на те, що я скажу, ніж досі. Розумієте мене? Держіться спокійно, щоб я не мусив ясніше толкувати вам це. Ано, марш!

І пан барон махнув рукою. Та робітники все ще стояли, немов остовпіли. Отже ті нужденні мундури, справлені для них нібито в відплату за їх криваву, надобов'язкову працю коло пристроєння фабрики, тепер будуть їм почислені для зменшення поденної платні! Отже та нужденна їх плата, яку побирають досі, за цей дар, якого вони не просили, має на цілий квартал бути ущерблена! А в додатку що ж показується? А те, що самі вони своєю працею допомогли тільки до вивищення пана барона, до скріплення його поваги, яка тепер у першій лінії звертатиметься проти них самих. Усі ті думки, які в одній хвилі зрозумів кожний, навіть найтупіший і найбільше пригноблений робітник, дихнули на них якоюсь важкою, душною атмосферою. Якийсь неясний логічний процес звернув їх думки на недавнє празничне привітання цісаря в оцій фабриці. Тодішній блиск, тодішня радість, тодішні

---

¹ Лео фон.

ентузіастичні окрики—все те видалося їм тепер чимось так далеким, так фантастичним і неможливим в дійсності, що контраст, ніби роззявлена пащека пропасті, потягнув їх до себе. І нараз кілька шапок вилетіло вгору і з кількох десятків горл вирвався окрик, який зараз же підхопили всі робітники цієї фабрики: „Віват! Най жеє наш найясніший монарх! Віват!“

1891 рік.

ЛЕСИШИНА ЧЕЛЯДЬ

I

Пречудовий літній поранок. У холоднім, легенькім вітрі ледве-ледве леліється широкий лан жита. Жито, мов золото. Колосся, наче праники, аж похилилося під вагою зерна та перлових крапель роси, що позвисали з кожної стебелинки. Стебла стоять високі та рівні, жовті і гладкі між зеленим листям повійки, полетиці, осету та іншого бур'яну, що стелеться сподом. Де-не-де відніється спосеред того золотого, шумливого та пахучого моря синє чаруюче око блавату¹, або квітка куколю, або дівоче, паленіюче лице польового маку.

Зійшло сонце. Зацвіркотали сверщкі² на всілякі лади, забреніли великі польові мухи, затріпоталися барвисті мотилі понад колосистим морем. Природа ожила. Вітер подув сильніше, подув теплом зі сторони ліса і зачав стрясати срібну росу з трав і цвітів.

У селі піднявся гамір, закипіло життям. Вигін за-пестрівся від худоби, яку гнали на пашу. За худобою йшли заспані та немиті пастухи. Декотрі лишень, які успіли вже й поснідати, співали весело, гойкали та виляскували батогами, женучи свій товар.

З хат закурився дим. Господині топлять зарання, щоб вчасно зварити обід; молодших виправляють у поле.

Лиш у старі Лесихи не куриться зо стріхи. Хоча там їх три: стара, донька Горпина і молода невістка Анна, але вони таки ніколи рано не топлять, усе ввечір.

¹ Блават — волошка.

² Сверщок — коник, цвіркун.

Вечором спечуть та зварять, що там треба — а весь день божий не дбають. Запопадні господині, хоч куди!

Газдівство у старої Лесихи несогірше. Хата хоч стара, та ще добра; будиночки нові, просторі й опрятні, худібка красна¹, що господи, гладке кожне, мов слимак. Пасіка також по смерті небіжчика Леся не пішла ніворотом. Лесиха прийняла старого діда жебручого Зарубу в хату, обшила, обхамрала, — та й уже старий літом і пасіки пильнує, і коло хати найменшої крихіточки допантрує².

Лесиха була й справді жінка дуже господарна та запопадлива. Сукриста³ дуже та тверда. Бувало, як на що завізьметься, то хоч рака лазь, усе поставить на своїм. Хоч волосся в неї і сивіло, то лице її було червоне й здорове, як цвickльовий буряк⁴. Облесного й масного язика в неї не було. Зате говорила все уривчасто й якомсь мов сердито. Жарту або якого іншого радого та щирого слова не чув від неї ніхто. Кожному, аби хто, вмiла дотягти своїм гострим язиком. Правда — кажуть — не з добра вона така й стала. Небіжчик Лесь, повідають, убивав її тяжко за молодих літ, прибивав кілком за косу до лави, та бив... З горя вона тоді не раз і напивалася, і той звичай лишився в неї ще й дотепер, хоч ніколи п'янство не довело її до того, щоб розтринькувала та прошастувала гірко запрацьоване добро. Коли пила, то пила сама В її хаті ані в селі ніхто від неї ніколи й не понюхав порції горілки. Стара Лесиха була дуже тверда і скупа.

Гнат Лесишин довго не міг оженитися. Ні одна дівка в селі не хотіла йти за нього. Не знати, чи то через те, що був такий злий та забіяка, чи тому, що такий поганий. Волосся червоне, очі маленькі, хитрі, як у якого татарина, сам великий, голова як макітра, а губи мов подушки, такі повіддувані. Ну, не про те річ, — най його там божа мати судить! — але досить на тім, що нікотра дівка не хотіла йти за нього. Ще — не знати як і чому — плели щось люди, що Гнат не зовсім має чисті пальці, не раз там крізь них і дещо чуже прослизнеться. Не знаю, як де, а в нашім селі

¹ *Красний* — гарний.

² *Допантрує* — допильнує.

³ *Сукриста* — гостра, рішуча.

⁴ *Цвickльовий буряк* — червоний буряк.

вже нема гіршої ганьби, як коли кого обнесуть, що він злодійкуватий. І нібито не злодій, нічого кримінального за ним не водиться, а злодійкуватий. Як то кажуть, „має неруш у руках“. Чи вночі пару снопів із поля, чи вдень деяку дрібницю з чужого пустого обійстя потягне, та й то, чи бачив хто, чи не бачив, досить, що вже як піде така слава про чоловіка, то ніяк він не змиє її з себе. Таке було і з Гнатом Лесишиним, тому то не міг він довго оженитися. Нікотра не хотіла йти за нього, та й годі.

Але вкінці трапилася таки одна — Анна Тимишина. Пішла вона за Гната, та на своє горе. Бідна сирота, без вітця, без матері, тільки й віна внесла в Лесишину хату, що свої чорні брови, карі очі, та двоє рук робучих, та терпеливе, послушне й покірливе серце. Ой, зазнала ж вона долі за Гнатом! Не минув рік, а вже стала щезати її краса, погасати блиск ока, хилитися до землі вродлива голова! Звичайне — гризота, сварка та бійка! Кого вони не пригнуть до землі, не позбавлять веселості?..

І от вам уся Лесишина челядь. Ага, був ще у Лесихи хлопчина, наймит Василь, що пас худобу. Його прозивали Галаєм, бо вічно, скоро вжене худобу в ліс, галайкоче та галайкоче, і не вгаває на волосок. В одній хвилі і коломийки задробить, і думки затягне, і весільної, і з псавтирі та гласів церковних. Не був він письменний, усе те переймав із слуху, і аби вам одну співанку вмів скінчити. Голоси та співанки плелися в його голові в якімось дикім неладі і моталися, мов клоччя сіна в буйнім вітрі. Вони не цікавили, а тільки заглушували його. Він, співаючи, не тямив о світі, ані о собі. Худоба брела ніворотом. А як хто інший співав, то він не любив слухати. Сказано, якийсь тумануватий¹. З чого йому таке пішло, бог знає. Може, також з нужди та бійки. Ой, бо то й натерпівся він усякого лиха, відколи померли його родичі на холеру. Вони, кажуть, були багатенькі й пестили дуже свого Василька. Смерть забрала їх нагло одного дня. Васильчик перейшов у чужі руки, а чужі руки, звісно, не гладять! Били його, бо був розпещений, упертий, лінивий. Вигнали з нього ті хиби, та заголомшили молоду

---

¹ *Тумануватий* — придуркуватий.

голову, затоптали останню іскерку дитячої свободи й живості. Маєток слиз у чужих руках, мов сніг у воді, а Василя дали на службу до старої Лесихи. А тут, звісно, він попався ще в твердішу школу. Тут його допікали не стільки бійкою, скільки голодом та ненастанною гризнею, якою Лесиха вміла з'їдати чужу душу, як іржа залізо. А Василь — мов і не чув. Поки в хаті, серед людей, то мовчить, ходить, як туман, а скоро тільки вирветься на самоту, в ліс, на толоку, то співає-співає, а властиво галайкоче без тями, людям на сміх, а собі, мабуть, на полекшу, а бодай на забуття, на оп'яніння та безтямність.

II

Лесиха, сказано, запопадна, перша йде зажинати з донькою і невісткою.

— Най но, чи наш Галай і нині пустить худобу в царину, чи буде тямити вчорашні синці?— заговорила якось, ніби жартуючи, з осміхом Лесиха, йдучи передом та поблискуючи новим серпом під пахвою.

— Ба, а чому ж би не пустив? Як зачне вигалайкувати, то й про світ забуде, не то про худобу,— відповіла Горпина. Її гарне молоде лице світилося здоровим рум'янцем супроти сходячого сонця. Вона одна була ще найщасливіша на всю хату. Мати любила її, хоч, правду сказавши, не раз і Горпині доводилося коштувати гіркої від матері або від брата.

— Ой, так приголомшили бідного хлопця, як kota загорілого, та тепер добивають! — шепнула ніби сама до себе Анна. В серці бідної сироти найскоріше збудилося пожалування над таким же круглим, нещасним сиротою.

— Ага, свій усе зі своїм рука!— відрізала їй гнівно Лесиха. Вона зачула тихі слова невістки.

— Сирота, а писок як ворота!— кричала дальше.— Не бійся, моя кіточко, і ти би варта з ним на одну гіллю! Зійшлися обое, та й зараз одно над другим і жалується. Ей, божа би вам мати не дала просвітлої години, що ви мою працю дармо марнуєте, мій хліб дармо жрете, а все лельом-полельом¹ поводитесь.

— Ну, мамо, вже знов зачинаєте?— огризнуласьь

---

¹ *Лельом-полельом* — ледве ногами ступаючи, мляво.

Горпина.— Та й як вам не сором таке говорити? Та ви би, здається, і камінь із місця рушили своїм язиком, щоб не лежав дармо та не забирав місця, не то живу людину. Та хіба ми не робимо, дармо хліб їмо?

— Ой, ро-би-те!—протягаючи слова, передразнила Лесиха.— Так робите, як той, у кого глиняні руки й капустана голова. Якби не гукати на вас, не думати за вас, то було би з вашої роботи стільки потіхи, як із торічного снігу.

Лесиха замовкла. Задихалась. Ніхто більше не обзивався.

Прийшли на місце. Анна вибрала місце на межі, де склала полуденок. Лесишина нивка була шість загонів заширока. Три їх за день могли її небезпечно впорати.

Лесиха тут уже порядкує.

— Ти, непотрібе,— відізвалася прудко до невістки,— ставай онтут! (показала найширший загін). Ти (до доньки) сюди, а я на прилуду!¹

Поставали.

— Господи помагай!— сказала Лесиха і перша ужала жмінку спілого, колосистого жита, перша зробила перевесло, зв'язала снопок і відставила його набік. То первачок, він на урожай значить.

— Ану, до роботи!— промовила знов. І три жіночі голови схилилися до землі, рум'яніючи. В руках заблискотіли серпи, захрустіли тверді стебла жита, підтинані блискучим, зубчастим залізом. Жменя за жменею паде на землю. Гарним, протяглим луком перемикають женці нажаті жмінку понад головою за себе і кладуть на стерні. Час від часу одна випрямиться, вимкне жмінку жита, стрясе з дашнистого бур'яну, розділить надвоє, скрутить перевесло і простре його на свіжій, пахучій стерні. Сверщки, жуки і всяка комашня утікає поперед серпами. Часами й злякана сіра миш висмикнеться зі своєї нори, перебіжить попід ноги женчиси, та й знов повзне в ямку.

Рано, за холоду, з росою добре жати. Хруп-хруп, хруп-хруп... Лиш тільки всього й чути, та шелест складаного в снопи жита.

Але поволі-поволі свіже, польове повітря, широка самота й тишина поля, одностайність роботи спону-

---

¹ Прилуда — вузька смужка землі край поля.

кують духа, щоб виявив себе. Розмова не легко тут зав'яжеться, — стара Лесиха все її якось прикро перерве. От одно що, так це пісня.

І поволі-поволі із загальної тишини й одностайного хрупання стебел вирізується чудовий, срібний, зразу тихенький, мов несмілий голосок. Це Горпинин голос. Стара жне, не зважає на те. Горпина стає сміліша, голос міцніє, із серця нехотя лється тужна пісенька:

Туди лози хилилися, куди їм похило;
Туди очі дивилися, куди серцю мило.

— Гей, ти, неліпо¹ якась! — крикнула Лесиха до невістки, — чи вже лишаєшся? Вже тобі руки покулило², чи що?

Анна, слабовита й так, не змагала на найширшім загоні йти порівно з іншими. Вона лишилася була вже майже о півтора снопа ззаду.

— Що ж бо ви, мамо, мене нині вчепилися, як оса? — відрекла вона, зібравшись якось на відвагу, але не підводячи голови. — Хіба не видите, що не можу борше жати, бо загін широкий? Ваша прилуда не те. Лацно³ вам виварачати⁴.

Це розлютило Лесиху.

— О, дивіть мені на неї. Яке сміле та угурне⁵. Ще й своє рило ставить напроти мене! Ей, небого моя! Коби мені борзо вечір, прийде Гнат із косовиці, не будеш ти така широка!

Анна хотіла ще щось відповісти, але Горпина шепнула до неї:

— Дай спокій, сестрице! Мама все мусять теркотати. Жнім разом!

Анна замовкла. Горпина почала її все піджинати, майже півзагона собі забирала. Була то щира душа, не в маму вдалася, та часом лише говорила під її лад, бо знала сукристу материну натуру. Знов стало тихо, лише стебла хрупотять, та час від часу серп бренькне о камінець.

Горпина десь з перегодою затягла другу пісню. Зібралось Анні на тугу й жалощі, і вона також

¹ *Неліпа* — брідка, погана жінка.

² *Покулило* — покрутило.

³ *Лацно* — добре, можна.

⁴ *Виварачати* — бурчати.

⁵ *Угурне* — зухвале.

силкувалася вилити їх піснею. Вона несміло та рівно й переливно затягла:

Зайшло сонінко за віконінко,
Як промінне коло;
Вийди, миленька, вийди, серденько,
Промов до мене слово!
Рада бим вийти, рада бим вийти,
До тебе говорити,
Та лежить нелюб на правій руці,
Боюся го збудити!

Лесиха слухала пісню, затиснувши зуби. Кілька разів спід лоба суворо поглянула на невістку. Анна не бачила того, жала далі і співала. З її тусклого ока скотилася навіть груба сльоза і впала на серп. Знак, що й серце її співало ту ж пісню, не лиш уста.

— От що їй на голові! Господиня моя зателепана! Які співаночки виводить! — перебила гнівно Лесиха.

— Дайте бо ви, мамо, Анні спокій! — з серцем відрізала Горпина. — Що вас за говорінка напала? Ні говорити, ні плакати, ні сміятися не даєте, ще й співати бороните! Яка мара далі витримає у вас!

— Но, но, розтріскоталася, сороко куцохвоста! — скрикнула мати. — Волиш жати та тихо бути! Не бійся, знаю я, де в тебе раки зимують! — Лиш мені не мовчи, то й ти будеш знати, по чому локоть борщу!

Знов одностайно й понуро йшла робота. Стара хвиля від хвилі покрикувала на невістку, то на доньку, мов окном. Уже сонце гень-гень підійшло. Жито клалося на поміть¹ та встелювало широкі загони. Вже наші три женчихи пополуднювали і, не спочиваючи, взялися знов за діло. Сонце жарило, з лиць котився піт. Сверщки цвіркали голосно та проникливо. Здавалося, що їх голос лунає десь глибоко під землею і впадає до вуха, мов гострий кремінний пісок. Окрім сверщків усе затихло, все поховалося в тінь перед палючим сонячним промінням. Лиш люди, пани сотворіння, мучаться тоді, коли спочиває природа.

III

— Лесихо, Лесихо! — чути голос якогось косаря спід лісу.

Лесиха встала, приложила руку над чоло і вперла очі в далечінь.

¹ Клалося на поміть — не в'язалося в снопи.

— Чи не видите, онде три ваші корови в вівсі?— кричав голос далше.

Із лісу долітало галайкання і верескливий спів Василя:

Ой там на горбочку
Сидів дідько в черепочку,
А ми його не пізнали...
Гей (оте „гей“ тяглося безконечно
довго), мати ж моя, мати,
Пусти мене погуляти...
Го-о-о-а-усподи, воззвах тобі,
услиши мя!

— Ах, чортів накоренок! Уже знов змалював! Бо! дай же ти з себе печінки викричав! Василю, гей! Василю, гей! Дідьча би тобі мати в печені всадилася-Ту-у-мане вісімнадцятий, на! А не видиш, що корови в шкоді, га?.. А, повилазили би тобі тоті сліпаки, та би тобі повилазили!

— Господи помило-о-ой!— ішов відгук із лісу. Те „лой“ тяглося знов дуже довго і згубилося вкінці десь у далекім, темнім лісі.

— Галаю, на, Галаю!— закричав знов косар спід лісу.— А не виженеш ти собі корови з царини? Вигнало би тебе, як Бачинську гору, га!

— Ой-дуду-ду-ду-ду-ду, за волами я йду!— репетував Галай з лісу.

Косар, мабуть, стратив терпеливість, ухопив косу на плече та побіг сам виганяти корови з вівса. Ввігнав їх у ліс і щез за ними в темряві зелені.

Лиш незадовго чуто було крик і ревіт Василя.

— А то, то, то!— приговорювала Лесиха, знов схиляючися до жнива.— Най з нього там і третю шкіру здійме, слова йому не скажу! Най пантрує худоби, а не галайкоче!

Вечоріло. Сонце пишно закотилося за сині гори. Мряка зачала налягати на луки і клубитися чимраз ширше сивими туманами. Спід неї, мов дитина спід теплої перини, обізвалися деркачі. Перепелиці запітпідіткали з жита.

Вітер повіяв від мочарів теплом та запахом сирого лепеху й татарського зілля. Любо якось та легко ставало на серці.

Наші женчихи дожали нивки, поставали, повипростовували крижі та відсапували.

— Ладний деньок буде завтра,— промовила Лесиха якось ласкавіше, як звичайно,— Богу дякувати, що ми тут нині впоралися. Завтра треба буде ячмінь на Базарищі схопити.

— Ладна ніч буде нині!— прошептала Горпина, легко почервоніла й зітхнула.

Анна всміхнулася до неї, та якось сумно, мов крізь сльози. Вона одна знала про тайну Горпининою дівочого серденька, про її любов до вродливого, чорнобрового парубка Митра Грома.

— Ну, чого стоїте? Анно! Хопти¹ узбирати, коровам до припусту! Ти, дівко, бігай, телята напій! Ну, боршіе!

Анна зараз метнулася мовчки, радніше, як звичайно. Чаруюча сила лежить в однім однісенькім ласкавішім слові! Горпина підбігцем і приспівуючи поквапилася додому, а стара Лесиха, положивши серп на голову вістрям до хустки і завдавши собі на плече сніп первак, гордо помела за нею. Остання прийшла додому Анна, двигаючи на плечах велику верету свіжого, пахучого та цвітистого бур'яну. Корови чекали вже на неї, а побачивши свою звичайну вечерю, зачали ричати з радості і стовпилися разом коло сіняних дверей, чекаючи, аж прийде черга на кожну йти до сіней, перекусити смачного зілля й віддати в чистий скопець² свій цілоденний запас молока.

IV

Уже геть-геть смеркалося. В Лесихи затоплено в печі й вогонь палав ярким червоним світлом. Анна з Горпиною пораються, варять, що треба, на завтра.

Дід Заруба голосно говорить молитви, сидячи на припічку, а Василь, наслухавшись сварки Лесихи й відібравши зо два бухнаки межі плечі, поліз на піч і заснув, не чекаючи вечері.

Під вікнами почулись тяжкі мужицькі кроки і бреньк коси, а трохи згодом увійшов Гнат у хату, кинув старий солом'яний капелюх на лаву й сів кінець столу.

— Ти на, Галаю! Бики поприпинані?

— Поприпинані, поприпинані,— відповіла Анна, миючи миски і заходячися коло вечері.

¹ Хопта — бур'ян.

² Скопець — дійниця.

— А ти, газдине, де твої серпи лежать?

— Або де ж? Адже в сінях над одвірком! Де ж би мали?

— Ага! Аби я був трохи не діздрів¹, був би собі ногу навек віченний просадив! Під самим порогом!

— То певне коти...

— Ой, небого моя! Лиш ти не пантруй моєї праці, як око в голові! Не маєш свого що розмітувати! Не принесла ти мені тут ніякого віна!

Анна замовкла. Її дуже прикро вколало те слово. „На що ж ти брав мене? Адже ти й тоді видів, що я бідна!“ Такі гадки тислися їй до голови, але смілості не було в неї кинути й собі ж ними Гнатові в очі.

— Ну, спати! — комендерує Лесиха. — Ти, непотрібе, вогонь у печі погаси, гравь позамітай у закутець, чуєш? Горшки у піч, най крупи на завтра доваряться. Горпино, води ще нема! Рушай по воду, а хутко!

Анна почала поратися, а Горпина вибігла до сіней. Тут лише злопотіла коновцями² та й коромислом, рипнула дверима, а з обори чутно лиш було веселу пісеньку:

Кобим була така красна, як та зоря ясна,
Світила бим миленькому, ніколи не згасла!

— О, які їй по голові сверщки цвіркочуть! — відізвався Гнат, роздягаючись. — Мамо, не висилайте її ніколи вечором за водою!

— Або чому?

— Та хіба не знаєте? Той довгоносий Грємик, он ізза дороги, щось дуже до неї...

— Що? — верескнула Лесиха. — Тото засмаркане сміє підлазити до моєї доньки? Таже я йому волосся обмикаю на його капустяній голові! Я йому піду до матері, най його собі держить, коли не хоче, щоб йому яка кавза³ сталася!

Гнат ліг уже на постіль. Лесиха довго ще не спала та ходила по хаті.

— Ей, най но я його зловлю в свої руки! Буде він матися! Підсвинок якийсь ходить! Адже як його пірву за лабу⁴, а за другу приступлю, то його розідру.

¹ Діздрів — побачив.

² Коновка — відро.

³ Кавза — ганьба, сварка.

⁴ Лаба — нога, лапа.

— Угу, а вам що таке, мамо?— зачала уговорювати Анна. Вона досі мовчала на тоту бесіду, кінчила прятати.— Що вам такого припало? От слухаєте, що Гнат плете! Та най скаже, чи видів коли своїми очима, щоби Громик зачіпав Горпину?

— О, який мені тут з неї адукат!¹— відкрикнув на постелі Гнат.— А не підеш ти спати, ти, робітниче моя неплачена!..

Лесиха роздяглася й лягла на запічок, де Анна постелила вже була для неї м'яку перину і два заголовки. На печі хropів уже голосно дід Заруба, та час від часу галайкав крізь сон Василь.

— Діду, а оберніться на другий бік! Не хropіть так, піч завалиться!— крикнула Лесиха, штуркаючи діда в бік.

— Бог заплати Ручечкам роботящим і ножечкам приходящим, і головам вислухающим,— казав Заруба крізь сон свою звичайну молитву, але зараз же обернувся на другий бік і втих. По хвилі заснула й Лесиха.

Тихо стало в хаті. Місяць несміло, блідно проглядає крізь мутні шибки. Анна ще не лягла спати. Вона сперла голову о вікно, а лікті о варцаби і довго стояла, тяжко задумавшись. Над чим вона думала? Бог знає. Може, переходили поперед її очима її літа молоді, невеселі, сирітські. Може, пригадувалася її серцю яка перша, щаслива, безталанна любов, бо в очах закотилися дві сльози, а з уст ледве чутно полилася сумна думка:

Шуміли верби в Поповій Дебрі,
Та й лозовоє пруття;
Люблю тя, дівча, люблю, серденько,
Про людей не візьму тя.
Не так про людей, не так про людей,
Отець-мати не велить...
Мене за тобов, мене за тобов
Само серденько болить!

— Жінко, ти каланнице² моя неприторопна! Що ти, вибралася мишей ловити, чи що? Чому спати не йдеш?— обізвався Гнат.

Анна схаменулася, обтерла сльози і клякла до молитви. Молилася довго, гаряче, простими сердечними словами.

¹ *Адукат* — адвокат.

² *Каланниця* — жебрачка, незаможниця.

Знадвору долітало іржання коней, яких конюхи гнали на пашу, то жалібний голос сопілки, то деркання деркачів у траві. Загавкала собака й затихла. Заклекотів запізнений бузько на сусідовій хаті. А на вигоні прощалася Горпина із своїм любком.

— Горпино, серце, зажди ще хвилечку! Ми ще й не наговорилися.

— Ні, Митрику, нема коли, мама будуть сварити. Ти знаєш, які вони! Добраніч тобі! А завтра...

Не докінчила, хопила коновці з водою і побігла до хати.

— Еге, завтра,— шептав за нею Митро.— Хто знає, яке те завтра буде.

Довго поглядав з вигона на Лесишину хату, а далі й задумався.

— Чи не дармо я її люблю? Чи віддасть стара Лесиха за мене?— подумав він. Серце йому стислося, коли погадав про свою бідність.

— Треба робити, заробляти щосили, а чи що з того вийде?.. Таке то наше гречане...

Зітхнув важко, витяг сопівку зза пазухи, заграв, затилкав, та так дрібно та тужно, немов би в тім голосі тонула вся його надія на тихе щастя.

— Гірка моя доле!— прошептав Митро й повернув у свій вигін до бідної, вербами обсадженої хатини, де жила його стара мати. Зміж густих зелених верб чути було по хвилі парубоцький голос, що виводив пі сню:

Ой ще кури не піли,
Кажуть люди: день білий!
Ой вийди, вийди, хороша дівчино,
Поговори зо мною!

*Долин,
у червні 1876.*

ВУГЛЯР

Весною 1875 року ішов я піхотою з Долини в гори в Велдіж. Ішов сам, бесідувати не було з ким,— а для якої-такої розривки мугикав собі під носом арії народних пісень.

Не знаю вже, чи злий, чи добрий демон справив мене на новий гостинець. Він, правда, коротший від старого,¹—іде просто аж ід¹ велдизькому мостові,—та, зате відзначається другою, для нього не зовсім підхлібною прикметою,—тим, що новий. Не знаю, чи вам коли лучалося їздити новим гостинцем, що ще мурують, а до того мурують на жовтій, дощами і водами весняними розмоченій глині. Чи ідучи, чи йдучи, мусили ви проклинати його. Вже то мусить бути віз не абиякий добрий, щоби не розтренькався, грюкаючи раз за разом о величезне каміння,—вже то мусять бути коні не абиякі вправні і не абияк гостро ковані, щоби не порозбивали собі копита об гостре креміння,—вже то мусить бути чоловік не абияк сильний, щоби його після такої коліски не сперли кольки під грудьми. А піший піхотинець! О, йому грозять не менші неприємності. Щонайменше може надіятися, що з чобіт, хоч і яких добрих, принесе шкамаття², а коли менше вправний, то напевно може числити на вивихнення ноги. Як новому гостинцеві, не доставало ще згаданому бокових стежок, цього великого добродійства для пішоходів. А хоч може й були тамтого літа, то

---

¹ *Ід*—галицька форма „до“,—ід велдизькому мостові—до велдизького мосту.

² *Шкамаття*—дрантя.

тепер так розгливілися і пропали в глиivistій калюжі, що годі було знайти їх поліку ¹,—не то йти за ними.

Ще бодай те було добре, що тут я часто здибав людей, що працювали на гостинці,—робітників. Гірка доля тих людей. За нужденну плату 60—80 кр.² денно сиди там цілий день на вітрі, сльоті й вогкості, двигай тяжкий залізний молот та товчи каміння. А їх там багато сиділо. Їх робота не дозволяла їм заходити в бесіду між собою,—всі сиділи мовчки, навіть пісні, тої кожночасної товаришки нашого українця при роботі, не було чути. І ті люди, нужденні з лиць і одежі і понурі, видалися мені заклятими злим демоном, запряженими чарами до тої машинальної праці. І дійсно так. Злий демон їх — нужда, а чари — той мізерний, кривавий заробок.)

Трохи оподалік за ними, за невеличким горбком побачив я вугляра. Його великий чорний віз, запряжений парою невеличких, гірських коней, стояв серед глибокої, глинистої вибоїни і не міг даліше рушитися.

Хоч як мучилися коненята, хоч як гейкав на них вугляр, хоч як і він сам підважував своїми крепкими плечима віз,—ніщо не помагало.

Я підійшов до нього.

— Слава Ісусу Христу!

— Навіки богу слава!—відказав він, виліз іспід воза, заталапаний, задиханий, став, випростувався, зняв капелюх із голови й долонею обтер собі краплистий піт із чола.

— Ов, а то що вам таке трапилось?—питаю.

— Та видите,—відказав вугляр, відсапуючи,—запхала мене лиха година на цей гостинець! Мара би йому в печінки вмурувалася, нехристові поганому! (Я забув додати, що гостинець той мурував своїм приватним накладом барон Попер). Вже бим не мовив, щоби з тягаром яким,—а то видите, впорожні та й годі з проклятої баюри вигарбатися. І конища помучив і сам утепенився ³, як бачите, та й годі. Нужда моя, мара мя ⁴ якась сюди несла в тоту безодню?

---

¹ Поліка—слід.

² Кр., крейцар—дрібна монета.

³ Утепенився—змучився.

⁴ Мя—мене (діалект.).

— Та що,—кажу я,—будете самі мучитися? Віз страмний¹, ще надсадитеся абошо. От погодіть, я покличу людей, запремося разом, легше піде.

І, не чекаючи відповіді, побіг я скоками по камінню і закликав робітників.

Досить то довго бавило, заки п'ять хлопа² здужали витягти великий вуглярський віз із глибокої западні. Вкінці віз стояв на твердім, люди пішли назад до своєї роботи, а вугляр узяв у руки свій батіг і гейкнув на помучені коні. Віз рушив, обік нього вугляр. Я постановив, бодай для товариства, держатися разом із ним. Поволі, утяжливо йшла їзда,—не хибло часу до розмови.

Я розпочав звичайними питаннями:

— А відки ви? А як заробкуєте? Чи багато вам несе ваша робота? Яке газдівство³ у вас, як, що?— От, як то звичайно.

— Я з Суходола,—каже,—але тут у Ілемським лісі ми напалили вугля, та й я вже туди їду.

— То вас більше є до того?

— А, штири фіри⁴. Ще як був мій небіжчик Іван, тосме їздили в п'ять.

Вугляр, з котрим я бесідував, був чоловік уже підходулого віку, з півшоста десятка літ, коли й не більше. Ростом високий, як часто бувають наші гір'яни. Волосся довге, вже шпакувате, спадало спід чорної, повстяної кресані⁵ на його плечі. На нім був короткий кожушок без рукавів, так звана бунда, і міцні шкіряні ходаки з чорними, вовняними волоками.

— А давно вже, як ваш Іван умер?—запитав я похвилі, під час якої старий мовчав і, звісивши голову, ступав понуро далше.

— От, десь так у Петрівку рік буде! Най⁶ му⁷ там легко душеньці буде! Добрий був хлопець, душа не дитина! Та й таку му бог смертеньку судив, що страх подумати! Гей, гей, якби то мені відки інде прокормитися, не поглянув би я навіть ніколи на тото вугляр-

---

¹ *Страмний*—великий, повний тягару.

² *Хлоп*—у цьому значенні мужчина, чоловік.

³ *Газдівство*—хазяйство.

⁴ *Фіра*—віз.

⁵ *Кресаня*—брить.

⁶ *Най*—хай.

⁷ *Му* йому.

ство. Воно збавило мені мого сина, мого Іванчика, щом го¹ єдного мав, як єдну душу в бога!

Старий зітхнув важко.

Я дав йому виговоритися. Знаю з власного досвіду, як то прикро, коли наші сумні, жалібні спомини перериває хтось цікавими питаннями. Я старався заспокоїти вугляра, звертаючи його увагу на посторонні предмети, а по хвилі запитав:

— А що ж то сталося з вашим Іваном?

— Ой, не приводи боже такого мому ворогові!— відказав.— От, коли ласка ваша, послушайте! Пізнаєте, який то наш заробок гіркий та кривавий, та й яке горе мене в нім постигло! Мушу вам сказати, що ціла наша родина в Суходолі—самі вуглярі. Ми бувало в п'ять фір їздимо. Я на одній, мій син на другій, на третій мій молодший брат Митро, а на четвертій і п'ятій знов його два сини, Якимко і Штефан. Дома лишалися лиш жінки. В мене, крім Івана, була ще й дочка, Маруня, а в брата не було більше дітей.

— А відки ж ви брали дров на стільки вугля?— перебив я.

— Купували. От, де в лісі яке охаб'я², повалене дерево, дещо... в наших лісах того страх багато. Закупуємо тото дуже тано³, ще пан рад, що позбудеся завади, бо то би й так дармо лежало та гнило. А ми припадемо, поріжемо на дрібні колодки, позносимо на поляну та й кладемо в купу.

Ну, але най вам далі повідаю.

Було то якомсь по зелених святах. Ми вже до того часу понавишукували по лісах цілі купи вивертів⁴. Весна була мокра, вітри подули,— таке вам понаобальовало⁵, що мати божа! Аж жаль чоловікові дивитися! Якомсь вечором у неділю приходить до мене брат Митро.

— А що,— каже,— Максиме? Може би нам час уже вибиратися з дому? І так єсьмо засиділися... а все те про твого Івана та про тото сватання.

А мій Іванко саме тої весни посватав був Оленюкову Фенну, гарну дівчину, хоть і не багатих родичів.

¹ Го—його.

² Охаб'я—гнила колода.

³ Таний—дешевий.

⁴ Виверт—повалене бурею дерево.

⁵ Наобальовало—понакидало поламані дерева.

Боже мій милий, як вони любилися! Дивлячися на них, я й собі ж радів, у мене в серці й собі ж розцвітали молоді літа, молоде кохання.

— Ба, що,—кажу,—правда твоя, Митрику. Робота сама кличе на нас. От, сіна вже конятам не стає, щосме тогид купили, укосити нема де, бо в нас поля й толоки нема. Уже й нам зачинає хлібець відходити, курта¹ рада, братчику, збираймося!

— Та я вже готов... А ви ж? Будете на завтра з ладом?²

— О, а що в нас ладити? Вози помазати, пили нагострити, та й ще там відай треба буде драбини новим луб'ям пообтягати. Ну, двоє нас, то що ж то длі³ нас такий лад значить?

Я покликав Івана, скоро вечір, свята неділенька відійшла, ми взялися до роботи. На другий день зрана мали ми виїздити. Ще вночі прибігла Фенна в хату.

— А що, Іване, чулам⁴, що вже їдете в ліси?

— Ая⁵.

Вона стала якось ні в дві, ні в три, зачала м'яти в руці запаску, а далі дивлюся, а їй сльози з очей кап, кап, кап.

— А тобі що, Феннице?—питаю.

— Та нічо!—відказала й зарум'янілася.

— Ой, дай спокій, не плач, сирото! Та же ми ще чень за море не ідемо. О Покрові вернемо, не бійся, грошей навеземо, весілля буде.

Вона ще дужче зарум'янілася. Іван до неї, втішає, розговорює, далі й поцілував, ну, знаєте, як то молоді люди вже там знають до себе. Вона скоро і всміхнулася,— а я кажу знов:

— Не плач, Феннице! О, якби ти кожного разу зачала плакати, скільки Іван буде від'їздити, то де би й тих сліз у тебе набралось?

— Та ні,—відказала вона, всміхаючися крізь сльози,— мені якось так нині... лиш нині... сама не знаю чого.

— Ну, ну, ніщо не шкодить,—глаю⁶ я,—а тепер іди, небого, додому, нас ще робота чекає.

¹ Курта—коротка.

² Бути з ладом—бути готовим.

³ Длі—для.

⁴ Чулам—чула я.

⁵ Ая—еге ж, так.

⁶ Глаю—кажу, говорю.

Вона сказала нам „добраніч“ і пішла.

Заладили ми, що було треба, та й полягали й собі ж трохи припочити. Встаю я рано, та якийсь такий, чи слабкий, чи не добрий, ну, як сам не свій.

— Ов,—кажу до жінки,—знаєш, стара, якесь мені погане на сон набилося!¹

— А що таке?—питає вона.

— От, так ми² до раня на гадці вертілося!.. Коли ж бо чи замануло мя, чи що, на вікнам ся подивив³.

— Ну,—каже стара,—най усе зле щезає.

Повставали ми, помилися, богу подякували, жінка в печі затопила, варить сніданок, аж тут і Митро на обору.

— А що, Максиме, готов ти?

— Зараз, кажу! Ану ж ко, вступи до хати, хлопців своїх поклич, поснідаємо разом, що бог дав.

— Та ми вже по сніданку,—відказує Митро.

— Нічого не шкодить!—відказав я.—Та же ми всі свої, нема що церемонитися. Гей, Маруню, побіжи но, поклич стрикових⁴ хлопців сюди!

Хлопці поприходили, ми засіли до сніданку.

Сонце вже високо стояло на небі, як ми виїхали. Погода була прекрасна. Іван, після прощання з Фенною, йшов якийсь засумований, Митро гуторив зо мною про те, де б насамперед рубати дрова, а Якимко і Штефан, ідучи побіч своїх возів, узялися розжалоблювати Івана співанками. Якимко витяг навіть ізза ременя сопілку, загравав, та такої сумної та сердешної, що Іван бойє⁵ аж голову звів, ідучи позад нього. А Штефан за той час усе приспівував:

Ой, віз трави, ой, віз трави, а два вози сіна!
Ой, тож то ми дівчинонька в серденьку засіла!
Ой, дівчино-дівчинонько, такас ми миленька,
Як у літі на нивоньці вода студененька.
Як у літі при роботі води ся налити.
Так з тобою постояти та й поговорити.

От так собі,— знаєте — молоді люди! Що їм до чого!

¹ *Набилося*—приснилося.

² *Ми*—мені.

³ Народне вірування, що коли, прокинувшись з сну, поглянеш на вікна, то забудеш усе, що тобі снилося. (*Ів. Фр.*)

⁴ *Стрик*—дядько.

⁵ *Бойє*—так бо й є, справді.

Аби що, їм усе співанка на голову набриде, така вдача в них У нас, старих, не то. Де нам?

Ви, певно, й самі здорові знаєте, що в кожному стані, аби робота яка прикра, то також є й свої приємності. Ну, де ж без того? Чоловік, звичайно, не німина¹. Таке, видите, і в нас, вуглярів. Виглядимо поляну, де би класти субітку², вози полишаєм у селі, а самі в ліс. Ну, беремося по два до віверту. Позакурюємо люльки, та пили в руки. Ліс докола тебе шумить, сонічко на небі десь-не-десь пронизується крізь га-луззя, пташенята цвірінькочуть, що аж серце радується, а ти собі спокійно люльку пак та пак, та й потягаєш пилою. Ну, поріжемо вже ціле дерево, стягаємо колоддя на полянку. Боже, скільки чоловік намордується! Не раз аж очі з голови вилазять... І, бачиться, невеличка колода, а як прийде стрімко горі горою, то аж дух у тобі запре. Зате ж, коли вже наносимо купу теньгу³, беремося укладати. У споду трошки відломків на вогнище, а відтак колоддя, колоддя... геть догори. На верху накладемо четиння⁴, щоби вітер не провивав та щоби полемінь не вибух, а ще потім прикриваємо землею або чим іншим мокрим, щоби, адіть⁵, ліпше утлілося вугля в споду. Ну, готова одна купа, підкладемо вогонь; один лишається пильнувати ладу, а решта дальше. І поки перша утліє, ми підпалимо три-чотири. Тото вам варто видіти тоді, як то делікатно виглядає, як тут по лісі вінцем докола верха дим клубами зводиться! А вночі, то не раз гадаємо, що то такий великий червоний перстінь оперезав гору. Ну, а вже як міркуємо, що вгоріло добре, то зачинаємо гасити. Не раз із одної купи десять, дванадцять фір вугля. Міркуйте, що то за купи! Е, що вам хата! Ніщо!

Таке було й тоді. Наклали ми штири купи, попідпалювали, та й пильнуємо. Моя купа була найпізніше запалена, коло другої був Митро, коло третьої—Іван, а коло четвертої—Митрів Штефан. Якимко був у селі при конях. Було то якось сполудня. Я пообтикав добре

¹ Німина — скотина.

² Субітка — вогонь, вогнище.

³ Теньгий — великий, здоровий.

⁴ Четиння — глиця, шпильки ялинки чи сосни.

⁵ Адіть, ади — дивись, гляди.

купу четинням, позабивав шпари, закурив люльку, та й лежу собі під яличкою¹, вибачте, на череві, от так ем ся спер² на лікті, нічого. Ще собі гадаю: „Вже би Митрову й Іванову купу завтра гасити, через ніч вугле акурат дійде“. Аж тут нараз чую крик коло Іванової купи. Зриваюся на ноги, біжу, що там таке? Не дуже то й близько було. Прибігаю ід Митровій купі: Митра нема! Ба, прислухаюся, чую Митрів голос коло Іванової купи, все кричить: „Борзо, борзо розмітуй!“³ Господи, гадаю собі, що там таке сталося? Лечу я, скачу через пеньки та віверти, продираюся крізь хащі та ломи, а серце лише стук, стук, стук. Прибігаю. Мати Христова! Митро і Штефан звиваються коло Іванової купи. Тут огонь жбухає, як із пекла,—знаєте, вугле перетліло. Дими сарахкотять⁴, а вони з дерев'яними копаницями в руках моцуються та розмітують колоддя.

— Що тут, що тут таке?—кричу до них. Але відай і не почули мого голосу, так тріскотіла четина та гудів вогонь. Я виджу, що нема чого допитуватися, хапаю й собі ж довженну копаницю та розмітую колоддя. Заздрів мене Митро крізь дим, полемінь та іскри.

— Борше!⁵ — крикнув,—борше, брате!

— Та що таке?—питаю.—Де Іван?

Митро не відказав нічого. Лише Штефанко, обсмалений і ледво тлінний⁶ серед задухи, прокричав:

— Упав у вогонь. Полемінь прохопився був зверху, а він ліз горі купою затикати. А в тім вугля просунулося, та й!..

— Боже милосердний,—крикнув я, а самого мов би ледом обдало. Десь, не знаю вже відки, я набрав раптом сили. Що загачу копаницею, то колоддя летить, мов трісочка спід сокири, що загачу, то летить, розскакується. Вже я попик собі руки, ноги, лице, не питаю нічого, лиш усе, мов безумний, приговорюю:

— Іванчику мій, дитиночко! Іванчику, де ти?

Аж ось серед червоної грані⁷ щось зачорнілося. Два

¹ Яличка—ялинка.

² Ем ся спер—я сперся.

³ Борзо розмітуй—скоро розкидай.

⁴ Сарахкотять—розсипаються іскрами.

⁵ Борше—скоріше.

⁶ Ледве лише.

⁷ Грань—жар.

нас захопили тото копаницями і витягли. То був мій Іванчик.

Мати Христова, не приводь вас ніколи ні видіти, ні чути про таке нещастя, яке звалилося на мою бідну, стару голову! Лежав мій Іванчик на землі передо мною, чорний, увесь, як головня. Тіло в огні збіглося, шкіра перегоріла, потріскала... Не пізнати, де були очі, де уста, де лице, нічого!.. Мати небесна, я на своїм віку не видів ніколи нічого страшнішого, як був мій синочок сердешний. А я над ним стояв, ні живий ні мертвий, лиш руки ломлю, та приговорюю: „Іванчику, серденько, обізвися, хоч словечко промов!“

Але мій Іванчик давно вже богу душу віддав. Дай му там господи душеньці спокій! Пішов він страшною дорогою з того світу, лишив мені тяжкий жаль, лишив старого без помічника, самого, як билинку серед поля! Ей, синочку мій, синочку, то то ж тобі відай така доленька судилася! Та й чи не воліло ж мене старого таке прислів'я¹ спіткати? От була би стара з дітьми поплакала, та й годі! Були би бодай не бідували. А так що? Літа вже чоловіка змагають! Мені вже далі за піч лежати та старі кості парити, не волочитися по зарібках! Ох, боже єдиний, боже!.. Постояв я над своїм Іванчиком, та ніколи було стояти. Утер сльози, завив свого синочка у верету², та й поніс у село, мов дитину. Другого дня поховали. Ей, паничику, паничику, ви ще не знаєте, що значить, як вітця серце болить за своєю дитиною. А тут голод, робота чекає, щоби чоловік не загиб! Ніколи було довго сумувати та бідкати, ніколи завертати до старої матері та потішати її у превеликім жалю. Третього дня ми набрали вугля у вози та й поїхали. Чужі люди переказали матері, що: „Ось ді ти, ненько, у тугу не вбивайся, а свого сина вже не надійся! Не приїде твій син тебе на старості літ приголубити, не висипле за працювані гроші на стіл та не скаже: Натє, мамо! Поїхав твій син у далеку дорогу, у чужу сторону, де ніхто не потребує заробляти. Там тебе, мамо, твій синочок ожидає“. А бідній Фенниці переказали, що: „Ось ді ти, дівонько, не надійся свого нареченого! Перемовила його до себе друга, розлучниця, сира могила!“

¹ Прислів'я—пригода.

² Верета—ряднина.

Дуже плакала за Іванчиком мама й сестра рідненька, а ще дужче бідна Фенниця. Приходили всі три у Ілем'є, наймали панахиду по його душі, молилися на свіжій могилі. От тільки й казки про мого бідного Іванчика. Мати ще й донині плаче, а мене й до гробової дошки не перестане серце боліти. А Фенна також довго по нім плакала-сумувала, аж ось цих м'ясниць другий сватач найшовся, пішла заміж. Дай їй, боже, прожиток щасливий за її щирість.

На другий рік, десь знов о такім часі, здибав я старого вугляра. Розгугторився з ним про його життя.

— От, видите, нужда та й нужда! Нігде ні про що, не чути більше. Наш заробок день-у-день меншає. І ліси вирубують, і того камінного вугля все більше. От прийдеться далі з голоду загинати. Та от то бодай богу дякувати, щом доньку віддав цих м'ясниць. А Митро вже не їздить за вугльом, пішов із Штефаном на заробіток у Людвиківку, до тартака. Ще добре, що зо мною пустив Якимка. „Бери—каже,—брате, мого сина, коли твого господь милосердний зібрав зо світа“. От така, видите, моя журиця¹ темна. Коли б не Якимко, що вже мені все до помочі, то би прийшлося самому із старою пропадати з голоду. Сам уже, бачите, непроміжний², де то, де, літа плинуть та й силу забирають! А вже ніколи мені до інших зарібків братися. І не можу, і охоти нема. Жив вуглярем, та таки, бачиться, й до гробу ляжу вуглярем. Коби лише був мій Іванчик золотий дихав! Не так би мені було здихалося³. Гей, гей, лишив мене сирота, мов без правої руки. З ним усього не стало: ні сили, ні достатку, ні потіхи, ні зарібку,—нічого.

1876 р.

¹ Журиця — журба.

² Непроміжний — безсильний.

³ Здихалося — зітхалося, жилося.

МУЛЯР

Ах, той стук, те калатання, ті крики на вулиці якраз проти мого вікна проганяють усяку думку з моєї голови, не дають мені й на хвилю спокою, відривають від праці. І нікуди мені подітися, нікуди сховатися від того невгамовного стуку: від рана до вечора він не перестає, а коли ляжу спати, змучений денною спекою, то чую його виразно навіть у сні. І вже цілі два місяці так, подумайте собі! Відколи напроти моїх вікон почали мурувати оту нещасну каменицю, відтоді я не написав ані одної стрічки, і стук та калатання не вгавали в моїх вухах.

Не можучи сам нічого робити, сідаю день-денно у вікні й дивлюся на роботу інших. Вид руху, бігання, праці кількадесятьох людей, що вертяться і нишпорять у тім тіснім місці, мов мурашки в купині, прогонює нервові роздрознення. Я вспокоююсь, дивлячись, як помалу-малу під руками тої маси робучого люду росте велика камениця, як здвигаються вгору її мури, як шипить та куриться вапно, що його гасять у великих дощаних скринях та спускають відтак у ями, як мулярі тешуть цегли, допасовуючи їх до належного місця, як жінки й дівчата носять цемент у цебриках, у яких крізь вуха просилено дрючок, як помічники, зігнені в дугу, на дерев'яних носилках, ярмом накладених на плечі по оба боки шиї, двигают цегли горі руштуванням. Уся важка щоденна робота тих людей проноситься переді мною мов хмара і, чуючи їх крики, жарти та розговори, я й сам про себе забуваю, немов тону в якімось безбережнім, непрозорім тумані, і швидко, невловимо пливе година за годиною, день за днем.

Лиш ті підмайстри із своїм криком, із своєю лайкою, погрозами, наругами та самоволею над робітниками виривають мене з того непрозорого туману, нагадують

живу, погану дійсність. Їх лиш двоє, а прецінь усюди їх повно; всі робітники мовкнуть і хиляться, де який із них проходить. Нічим їм не догодити, ніщо їм не в лад, на все в них готова наруга, готове гнівне, згірдне слово. А нехай но котрий робітник посміє відізватися, боронитися або влімнутися за товаришем,—зараз лице пана підмайстра наливається кров'ю, з уст прискає піна, і мається ж тоді від нього винуватець! І то ще добре, коли йому дозволять терпіти, коли не наженуть у цій хвилі від роботи! Адже вони тут повні пани, їх власть над робітниками необмежена, а нагнавши одного, вони зараз же надіблють чотирьох, що ще й напрошуватись будуть на місце прогнаного. О, нинішне літо для підмайстрів жниво! Вибирай лишень і з платні вривай скільки хочеш, нічого не скажуть робітники,— а як котрий схоче пожалуватися будівничому—геть його, нехай гине з голоду, коли не хотів бути покірним.

Одного дня, коли я, як звичайно, сидючи в вікні, поглядав на роботу, вчинився нараз крик на самій фронтовій стіні. Причини крику я не бачив,—чув тільки, як підмайстер кинувся до одного робітника, понурого, високого муляра середніх літ, і почав ганьбити його останніми словами. А той нічого, похилився і далше робить свою роботу. Але підмайстра ця вперта, понура мовчанка розлютила ще більше.

— Ти, злодію, ти, драбе, кримінальнику ¹, зараз мені забирайся відси! — кричав запінений підмайстер, чимраз ближче надскакуючи до робітника.

Я бачив, як понуре, нахилене над цеглою лице муляра чимраз більше червоніло, мов жаром наливалось. Він затис зуби і мовчав.

— Чи маю сто разів до тебе говорити, ти, шибенику, голодранче, розбійнику один, га? Марш відси, зараз забирайся, бо скинути кажу!

Робітник очевидячки боровся сам із собою; його лице аж посиніло. Вкінці, не випростовуючись, підвів трохи голову, і звільна, з невимовною погордою в кожнім звуді, процідив:

— Хлоп хлопом! Мудь мудьом! ² Не дай, боже, з хлопа пана!

Підмайстер на хвилю немов застив на місці при тих

¹ Драб—босяк, кримінальник—арештант.

² Мудь — хам.

словах. Очевидно, примівка мулярева вразила його в саме болюче місце: він був з хлопського роду, і тепер, ставши „паном підмайстром“, дуже стидався свого походження. Тож, по хвилевім остовпінню, він вибухнув повною силою пари.

— Так? Так ти до мене? Чекай же, я тобі покажу! Я тебе навчу! Марш!

Робітник не рухався з місця і робив своє.

— Забирайся, опришку!¹ Махай до сто бісів, бо велю поліцая закликати!

Робітник уперто ценькав молотком о цеглу. Тоді підмайстер прискочив до нього, вирвав йому молоток із руки і шпурнув на вулицю. Розлючений муляр заскреготав зубами і випростувався.

— Хаме!—крикнув він. Якого ти біса мене вчепився? Чого ти від мене хочеш?

— А! Так ти грозиш?—ревнув підмайстер.—Гвалту! Гвалту! Розбійник!

На той крик прибіг другий підмайстер і оба сполученими силами кинулись на муляра. Той не опирався. Кулаки посипались на його плечі; супроводжений сту-санами, німий з лютості й розпуки, він зійшов із рустування і взяв на плечі свій мішок з начинням.

Інші робітники, що бачили цілу ту справу, мовчки працювали, похилені над цеглою і закусуючи зуби. Ніхто з них не писнув ані слова.

— Масти хлопа лоєм, а він смердить гноєм!—крикнув на відхіднім муляр уже з вулиці. На лиці його ще раз показалася силувана насмішка, але в очах рівночасно проти сонця заблищали сльози.

— Лиш ти не йди на зломану голову, опришку, Довбушуку поганий!—крикнув підмайстер з муру і погрозив відходячому кулаком.

Другого дня я встав рано й виглянув крізь вікно. На вулиці ще було тихо. Робітники тількищо сходилися „на фабрику“. Я дуже зачудувався, побачивши між ними прогнаного вчора муляра. Зацікавлений, я почав дивитися, що з того буде, як прийде підмайстер. Інші робітники мало бесідували з собою, а до відігнаного й зовсім ніхто не підходив, він стояв з прибока коло паркану. Аж ось і підмайстер надійшов, фукаючи чогось, як ковальський міх. Він швидко озир-

¹ Опришо — розбійник.

нув робітників; його гнівний погляд зупинився на прогнанім учора мулярі.

— А ти, опришку, знов тут? А ти чого тут? Хто тебе потребує?

— Пане підмайстер, — озивається робітник, підступаючи два кроки (серед загальної тиші чутно, як тремтить його насили здавлюваний голос), — пане підмайстер, майте обачіння. Що я вам зробив? За що ви мене хліба збавляєте? Адже знаєте, що тепер роботи ніде не знайду, а дома...

— Марш ти мені, кримінальська мордо! — ревнув підмайстер, котрому нині не в лад була покірлива стаття¹, так як учора вперта, понура мовчанка.

Муляр звів голову, взяв під паху свій мішок з начинням і пішов.

Цілий тиждень потім щорана я бачив ту саму сцену на вулиці. Відігнаний муляр очевидно не міг ніде знайти роботи і щорана приходив просити підмайстра, щоб прийняв його. Але підмайстер був твердий як камінь. Ніякі просьби ані заклинання не порушували його, і чим більше муляр гнувся та хилився перед ним, чим глибше западали в голову його потусклі очі, тим гордіше бадьорився перед ним підмайстер, тим прикрішими та згірдішими словами ганьбив бідолашного робітника. А той неборака по кожнім відказі тільки стискав зуби, брав мовчки під паху свій мішок і втік, не оглядаючись, немов боявся якоїсь страшної покуси, що так і перла його до поганого діла.

Було це вечором у суботу. Напрасний² дощ захопив мене серед вулиці, і я змушений був схоронитися до поблизького шиночку. В шинку не було нікого; брудна, вогка світлиця була слабо освічена одною лампою, що сумовито гойдалася на стелі, а за шинквасом дрімала стара, товста шинкарка. Оглянувшись по кутках, я — диво дивне! — за одним столом побачив знайомого муляра поруч із своїм завзятим ворогом підмайстром. Перед кожним стояла склянка пива, до половини надпита.

— Ну, дай нам боже, куме! — сказав муляр, стукаючи своєю склянкою о підмайстрову склянку.

— Дай боже й вам! — відповів той тоном де-де лагіднішим, ніж на вулиці коло роботи.

¹ *Стать* — постать,

² *Напрасний* — несподіваний.

Мене зацікавило це дивне товариство. Я казав собі дати склянку пива й сів далеко в другім кінці світлиці в куті за столом.

— Та що, куме,—говорив муляр, видимо змагаючись насилу на свобідний тон,—не добре це, що ти так на мене завзявся, бігме, не добре! За таке, куме, бог гнівається!

Говорячи це, він закалатав склянкою о стіл і замовив іще дві склянки пива.

— Та ж ти, куме, знаєш, що в мене дома, яка нужда! Не треба тобі й говорити. Жінка слаба, заробити не може, а тут я вже, з ласки твоєї, цілий тиждень ані о!.. Та ще коби то я сам, то вже би чоловік якось терпів. А то, видиш, слаба жінка, та й ті бідні хробаки, вже ледве лазять, хліба пищать... Серце крається, куме, бігме, що крається! Аджеж я їм якийсь отець!

Підмайстер слухав цієї бесіди, понуривши голову і хитаючи нею, немов дрімав. А коли шинкарка принесла пиво, він перший взяв склянку, калатнув о муляреву і сказав:

— На здоров'я твоєї жінки!

— Дай, боже, щоби й ти не хорував,—відмовив муляр і надпив трохи свою склянку. Видно було з його лица, як неохітно його вуста тикалися напиту. Ах, може на нього пішов останній гріш із визиченого перед чотирма днями гульдена¹, що мав прокормити цілу його нещасну родину аж до ліпших днів, бо другого бог знає чи де вдасться визичити! А тепер він за останній гріш узявся гостити свого ворога, щоби хоч так задобрити його.

— І ще ж ти, куме коханий, зваж так на сумління, що я тобі такого зробив? Що в злості сказав тобі нечемне слово?.. А ти ж мені скільки наговорив! Бігме, куме, не добре так кривдити бідного чоловіка!

Кум, випивши пиво, знов схилив голову і хитав нею, немов дрімав.

— Та вже,—заговорив несміло муляр,—будь ласкав, у понеділок... теє... Сам видиш, куди бідному чоловікові дітися? Хіба таки на пні гинути з жінкою й дітьми?

— Та що, скажеш дати ще склянку того шуму?—перервав його бесіду підмайстер.

¹ Гульден—приблизно карбованець.

— А, і овшім, і овшім! Гей, ще склянку пива!

Шинкарка принесла пиво, підмайстер випив його й обтер уса.

— Ну, та як же буде?—спитав тривожно муляр, стараючися взяти підмайстра за руку і дивлячись йому в лице.

— А, як буде?—відповів той холодно, встаючи і збираючися до відходу.—Дякую тобі за пиво, до роботи в понеділок не маєш чого приходити, я вже прийняв другого. А впрочім (ці слова сказав уже коло самих шинкових дверей), я таких опришків, таких шибеників, як ти, не потребую!

І підмайстер одним скоком вибіг на вулицю й затріснув за собою шинкові двері.

Нещасливий муляр став мов громом прибитий на ті слова.

Довгу хвилю стояв нерухомо, не знаючи запевно, що й думати. Далі прокинувся. Якась дика думка блисла в його голові. Він одною рукою пірвав стіл, за котрим сидів, і як стій відломав від нього одну ногу, а відтак замахнув відломаною ногою по шинквасі. Брязк, дренькіт, хруст, крик шинкарки, гамір надбігаючих людей, крик поліціанта, все в одній хвилі зілялося в одну дику, оглушаючу гармонію. За хвилю нещасний муляр опинився серед ревучої та пискливої купи торгівців, що з великим рейвахом віддали „скаженого та біснுவатого розбійника“ в руки поліціанта. Грізний сторож публічного безпеченства вхопив його за плечі і пхнув наперед себе. Побіч поліціанта поволоклася ледве жива з переляку шинкарка, залишивши замість себе другу якусь жінку в шинку, а довкола них голосячи та верещачи, ціла купа всякої вуличної голоти повалила до поліції.

1878.

САМ СОБІ ВИНЕН

I

„Виставлений на публічну продаж грунт під номером конскрипційним¹ 29, власність Миколи Прача, вартості шацункової² 150 ринських, ураз із усіма господарськими забудованнями, зложеними із стайні на одну корову і хліва на одну свиню, для заспокоєння вірительності³ Мортка Шіндера в сумі 40 ринських коштів екзакуційних. Ціна виволання⁴ 150 ринських. Хто да венци?^{5а}

Оце все викрикуючи захриплим горілчаним голосом, вичитував із подовгастого синявого піваркуша паперу возний судовий, що zarazом сповнював службу за-присяглого ліцитатора⁶. А прокричавши, прогримав кілька разів молотком о дошку, поставлену на колоді, що заступала місце урядового стола.

Хата і господарські будинки, про які, мов на сміх, говорилося у ліцитаційнім едикті⁷, то була одна нужденна халабуда, все під одною стріхою, на якій було більше зеленого моху, лободи та кропиви, ніж соломи, збудована з перегнилих драниць⁸ у вербових стовпах.

— Хто да венци?—повторив своїм українсько-польським, нібито урядовим жаргоном возний.—Сума виволання 150 ринських.

¹ Конскрипційний — списковий.

² Вартість шацункова (з польськ.) — оцінена.

³ Вірительність — позика.

⁴ Виволання (польськ.) — виклик.

⁵ Хто да венци (польськ.) — хто дасть більше.

⁶ Ліцитатор — той, що продає з молотка, з торгів.

⁷ Ліцитаційний едикт — наказ продати з торгів.

⁸ Драниця — тонка дошка.

Довкола стояло кілька селян у нужденних сіряках і солом'яних капелюхах, а також два-три брудні корчмарі. Вони гупорили між собою, озиралися по подвір'ю, де відбувалася ота подія, але на оклик возного ніхто не відповідав.

А на боці, коло розваленого плота сидів на колоді сам Микола Прач, високий, може тридцятип'ятилітній чоловік, худий як скіпа, з лицем, зіссаним нуждою й недугою. На колінах у нього сидів хлопчик п'ятиліток, тулячись до вітця і з ляком позираючи на чужих людей перед хатою. А побіч нього стояла його жінка з меншою дитиною на руках і запаскою обтирала сльози.

— Хто венци?—кликав возний, обзираючись. На те приступив до нього сам таки Мортко Шіндер і, лівою рукою діткнувшись ярмурки на своїй голові, сказав:

— Ни, пощо, прошу пана, давати венци? Я дам сорок.

— Мортко Шіндер дає сорок; хто да венци? За першим разом!—кликав возний.

Ніхто не озивався.

— За другим разом!..

Усі мовчали, чути було тільки, як глухо хлипала Прачиха.

— За третім разом!

Голосні удари молотка о дошку були відповіддю на той оклик. Мортко Шіндер за свої 40 ринських став властителем ґрунту й газдівства, отаксованого на 150 золотих ринських, а вартного щонайменше 200 золотих ринських.

— Ну, ти дурний хлоп,—обернувся він до Миколи.— Не казав я тобі, загодися зі мною, віддай мені половину твого ґрунту? А тепер видиш, а маю цілий!

— Бог тебе покарає за нашу кривду, ти, п'явко людська!—крикнула, заходячись від сліз, Прачиха.

— За що мене має бог карати? Що я не по правді робив? Тебе саму най бог карає, ти, паскуднице, ти! Зараз мені забирайся з мого обійстя!

Прачиха живо обтерла сльози й хотіла ще щось сказати Морткові, але Прач махнув на неї рукою і сказав зломаним, глухим голосом:

— Дай йому спокій! Що вже тепер говорити? Нічого не владимо! Бог нас покарав, бо така його воля... Нехай і так буде! Ходім!

Він устав, узяв за руку хлопчика й пішов, а за ним,

розливаючися слізьми, пішла і його жінка з малою дитиною на руках.

— Отак, куме, вже знов одного газди не стало в громаді,—гуторили між собою селяни на оборі.

— Га, видно якийсь допуст божий на мир християнський!

— Ей, говоріть, „допуст божий“!—сказав один, трохи порядніше вбраний від інших.—От нарід сам собі винен, та й годі!

— Ей, куме, куме,—відповів перший,—не говоріть так. Добре так, що вас бог поблагословив, біди не знаєте. А бідний, то нехай і найпорядніший буде, то таки двох в одну сорочку нараз не вбере.

— Те-те-те — відказав багатший,—також пуста балаканина. Робити треба більше, рук прикладати!

— Ой, чи ж то, куме, бідний не робить, аж йому не раз очі з голови лізуть... Але що то все pomoже? От тепер ми тут стоїмо, а хіба ми знаємо, чи й на нас котрого завтра не спаде те саме, що нині спало на Миколу?

— Таке, таке,—відповів багатший.—Не бійтеся, доброму, порядному ніколи таке не станеться, а все якомусь ледащо, як ось цьому Миколі! Говоріть що хочете, а я все своєї буду, що він сам собі винен...

II

Світ широкий, а де в нім подітися бідному, беззахисному? Микола Прач ішов долі селом, мов сновида, а жінка йшла за ним, ридаючи та заводячи, мов за вмерлим. Був парний літній день. Люди робили в полі, і по селі нікого не було видно. Далі жінка підбігла й порівнялася з чоловіком.

— Миколо, куди ти йдеш?

— До Свічі,—відповів той понуро.

— Боже мій, що ти кажеш?

— Ну, а куди ж тепер іти? Іншого виходу нема...

— Най нас бог боронить від того, Миколо. Не говори так! Ади, ось тут жиє моя тітка, ходімо до неї, будемо літом робити, а зиму якомось перекалатаємо.

— А відтак?

— Відтак... відтак знов будемо робити, і чей¹ якомсь прожиємо між добрими людьми.

¹ Чей — може.

— Добрими?.. Ну, ну, варто між ними жити! Ні, вже нічого з того не буде.

І Микола пустився йти далі. Жінка задержала його за руку.

— Бійся бога, чоловіче, що ти хочеш робити? Адже це гріх великий! А мене ж на кого лишиш? А діти?..

— А живши, що я тобі й дітям поможу? Дурна, пусти мене!

Але вона не пускала, і конче тягла його через місток на тетин¹ подвір'я.

— Знаєш що, — сказав нарешті Микола, — коли хочеш, то йди до тітки...

— А ти?

— Я не піду.

— Чому?

— Я не можу ані одної хвили жити в тім проклятім селі! Коли силою задержиш мене, то повішуся. Тож ліпше пусти.

— Але куди ж ти підеш?

— Піду на заробок, на Людвіківку до тартака.

— До тартака? Господи небесний, таже ти слабий, як комар! Що ти там зможеш робити?

— Не бійся, щось уже знайду. А там тепер треба робітників, то приймуть.

— А коли ж вернеш?

— Як зароблю стільки, щоби викупити своє добро від того проклятого Мортка. Скоріше ні.

Вона витріщила на нього здивовані очі і тривожно гляділа йому в лице.

— Миколо, що ти кажеш?..

— Що чуєш.

— Але ж то...

Не могла докінчити, в горлі щось давило її, мов камінь.

— Коли буде, то буде, але мусить бути. Або зароблю, або згину... Що мені по такім життю!

Він поцілував жінку й дітей і повільним, нетвердим ходом пішов далі гостинцем. Вони, плачучи, гляділи за ним з містка, поки не щез на скруті за горбочком

---

¹ Тетине — тітчине.

Рік минув від того дня. Знов літо. З погідного неба сонце сипле гарячим промінням на високі лисі гори, на зелені мочарки над рікою, на фабричні забудування Людвіковецького парового тартака. Свіча бурлить і розбивається о круглясте каміння; на необрубаних горах мліють смерекові ліси, повиті прозорою синявою млою. Серед кітловини стримить сама фабрика, зі всіх боків обсаджена високими стосами грубих ботюків¹, мов величезним сірим муром. З червоного комина бухає дим і розлягається проразливий свист; у нутрі фабрики чути скажений клекіт, писк, скрип і ляск парової машини, перемішаний з оглушливим шумом води і криком робітників. А в віддалі на вершках гір лунає тут і там цюкання топорів та хрускіт зрубуваних величезних смерек.

— Гура! — кричать рубачі при кожному упадку такого лісового велетня, а відтак починається цюкання, велетня обрубують з галуззя і по утертій колії спускають долі горою на ріку, яка донесе його просто до машини. День поза день зі всіх верхів навкруги лунає те цюкання і той крик, день поза день сотки лісових велетнів з хрускотом зсуваються по голих, шутрових урвищах гір у долину, щоби там на воді ждати, аж прийде їх черга лягати під невмолимі залізні зуби парових пил. І день-у-день чотирнадцять зложених пил (гатрів) гризуть кості лісових велетнів, мов чотирнадцять великих невтомних черв'яків.

Між рубачами працює й Микола ось уже від року. Він став іще нужденніший і сухіший, але сьогодні рубає з якимось завзяттям, немов та смерека — його смертельний ворог.

— Чей нині останній раз, господи, чей останній раз! — думає він собі, високо замахуючи сокирою.

Він нині щасливий. У його ремені завиті в шматині лежать у безпечнім сховку 50 ринських, зароблені за рік. 40, рахує Микола, буде Морткові, а 10 на початок господарства. Нині вечором кінчиться його робота, а завтра він піде додів.

І справді, другого дня ще не світ, не зоря, а Микола

¹ Ботюки — колоди.

Прач опирав уже далеко від Людвіківки. Він ішов швидко, аж задихався. Думка його літала в будучині, не хотючи ані раз глянути поза себе, де нічого не стрітила б, як тільки недолю та недостаток.

— Насамперед піду до Мортка, — думав собі бідний чоловік, — викуплю поле й хату, а тоді вже до жінки... „Ходи, скажу, час прийшов обстати знов на своїм!“

Ота думка додавала сили його слабим ногам. Сонце стояло над заходом, коли дійшов до свого села. Серце забилося в його груді, коли побачив здалека свою напіврозвалену хату і широку корчму край села. Добуваючи останніх сил, він поспішав до неї.

— Добрий вечір, Мортку! — крикнув він, входячи до корчми.

— Добре здоров'я! А, то ви, Миколо? — сказав Мортко. — Де ж то ви бували, що вас так довго не було видно?

— Був на роботі, — сказав Микола. — Слухай, Мортку, я тобі маю щось сказати.

— Ну, що таке?

Микола видобув з череса шматину, розв'язав її і положив перед Мортком чотири десятки.

— На, видиш! Віддай мені ґрунт і хату.

— Що, що, що? — скрикнув Мортко і відступився. — Ти хочеш за сорок ринських купити ґрунт і хату? Ха-ха-ха!

— Не купити, але своє відобрати!

— Відобрати? Ов, а то як відобрати?

— Я тобі віддаю, що тобі винен, а ти мені віддай ґрунт і хату.

— Ова! Ти, бачу, Миколо, десь набрався великого розуму. У нас так не йде! Мені за той ґрунт дають триста ринських. Я хочу чотиреста, а тобі дам за двіста п'ятдесят. Розумієш?..

Микола став мов остовпілий від тих слів. Мортко, бачилось, злякався, бо шморгнув до ванькира й запер за собою двері. В корчмі було кілька знайомих селян. Ті обступили Миколу, зачали вітатися з ним і потішати його, але він стояв мов стовп, не зводячи очей із того місця, де перед хвилиною стояв Мортко. Довго-довго простояв так бідний чоловік, а далі обернувся до людей.

— Люди, чи то може бути? — спитав він глухим тремтячим голосом.

— Що ж, кумочку, зробиш Морткові, коли все в його руках?—відповів один.

— І права нема на того ніякого?

— Нема.

— Га!—сказав Микола й замовк, тільки грубі, пекучі сльози покотилися по його блідому, замученому, порохом припалому лиці.

— Люди добрі,—сказав він по хвилі,—візьміть оці гроші, прошу вас, і дайте моїй жінці. Мені їх не треба. Поклоніться від мене і кажіть, що незадовго верну. А про це, що тут із Мортком було, ані слова! Чуєте, ані слова!

— Добре, кумочку, добре.

— А тепер бувайте здорові!

Він натис капелюх на голову і вийшов. Сонце горіло криваво-золотим огнем над самим західом. Кривавою пасмугою блищала Свіча серед темнозеленої рівнини, звиваючись поміж лозами. Шуміла вода по камінню. Цвірінькали горобці в лозах, а в серці бідного Миколи клубилося горе.

IV

В цих днях, коли це діялось, у Людвіківці сталася новина. В одній корчмі коло Долини, що стояла відлюдно серед поля, вночі вирізано цілу орендарську родину. Один тільки хлопчина, майже чудом, переховався за коминном і розповів потім про різню. Людей, які це зробили, він не знав і навіть не розумів їх бесіди. Впало підозріння на двох італіанів, що працювали в Людвіківці. Їх і арештовано. Італіани ті працювали „на спусті“. Це була дуже небезпечна робота. Один лісистий верх не лежав над водою, так що не було куди спускати з нього зрубаного дерева, бо кругом були зовсім неприступні, величезним камінням завалені дебри. А дерева на тім версі були якраз найкращі й найросліші. Директор тартака думав, думав, яким би то способом дібратись до них, а вкінці придумав спосіб. В піввисоті того верха впливало спід скали невеличке джерело, що малим потічком спадало в долину і клекочучи губилося між скалами, щоб аж під горою вспокоїтися і впасти тихо до Свічі. Від того джерела директор казав вибудувати спуст (ризу) аж просто на фабричне подвір'я. Спуст той, то був

попросту невеличкий водопровід, зложений із грубих дерев'яних брусів в виді довжезного корита. Мов струна простягнувся він від фабрики понад страшенну, камінням наїжену та декуди ожинами й дикою хоптою порослу пропасть аж ген до самого серця гори, що напротив. З дна пропасті водопровід виглядав як груба линва, а кобильниці, на яких він опирався, виглядали мов довгі жердки, що ось-ось захитаються і впадуть. Тим дерев'яним коритом текла вода з джерела і при її допомозі легше було спускати дерево з гори до тартака! Тільки що вода сама не могла гнати тих величезних трамів, хоч для легшого ховзання їх обдирано з кори. Мусили проте два робітники раз-у-раз тягати ті ботюки долів спустом. Це діялося таким способом, що робітник, зарубавши міцно сокиру в один кінець ботюка, причіпався до топорища обома руками і, ступаючи по краю бруса, цілим тілом звішений над страшенною пропастю, волік по ховзкім дні ботюк за собою. Не швидко це йшло і робота була небезпечна, бо скоро б або сокира вихопилася з ботюка, або руки робітника сховзлися з топорища, то його ждала неохибна, видима смерть на дні страшної пропасті. Через те то місцеві робітники ніяким світом не хотіли йти до цієї роботи, хоча директор давав за неї по два ринських денно. Тільки згадані два італіани згодилися на те, і справді, вже оце три місяці щасливо з тим справлялися. Інші робітники боялися навіть глянути на них, коли вони, вихилені задом над пропастю, волочили ботюки долів спустом. Правда, що попри головне корито покладені були на кобильницях дошки, щоб вигідніше було ходити, але в разі, якби вихиблася сокира з дерева, дошка не могла б була врятувати робітника.

Отож, коли Микола вернув назад на Людвіківку, місце двох арештованих італіанів було опорожнене.

— Пане директор,— сказав Микола, входячи до фабричної канцелярії,— ось я знов у вас і прошу роботи.

— Роботи?— проворкотів директор.— Еге, добре. Ось тут при спусті є робота, хочеш?

— При спусті?— проікав Микола.

— Я тобі добре заплачу, два ринських денно. Хочеш?

Микола задумався. Холодом повіяло на нього від тої думки, але виходу не було. Та й нарешті, про що йому тепер дбати?

— Добре, пане директор!—сказав він.—Піду на спуст, дійся воля божа!

— Що, підеш?—сказав директор і глянув на нього здивований. Він сам тепер немов налякався Миколової сміливості.

— Так, піду!—сказав твердо Микола.

На другий день рано коло спусту згромадилася ціла купа робітників і надзирателів фабричних. Хотіли побачити, як справиться Микола із своєю карколомною роботою. Микола був уже в лісі. Там чути було крики та гойкання робітників, цюкання топорів та хрускіт валених дерев. Ось уже ввалили величезний ботюк у корито. Біле, з кори обдерте, смолисте дерево блискотить до сонця. Ось і Микола. Він перехрестився, хопив у обі руки величезну сокиру з довгим, міцним топорищем і, замахнувши нею понад головою, зарубав щосили в грубший кінець ботюка.

— Ану, в ім'я боже! Далі!..

Микола хопив топорище, схилився, перевісився аж геть над пропасть і при допомозі інших робітників трунув з місця.

— Поволі! Поволі!—закричали з долини.

Ботюк досить легко сунувся дном спусту. Микола йшов безпечно по дошці, крок за кроком. Уже виходив над найстрашнішу пропасть. Боязливіші відвертали очі, не можучи знести виду того чоловіка, що ступав мов по нитці між життям та смертю.

— Боже, рятуй його!—шептали робітники.

— Цікавий я, чи перейде?—шептав директор.

А Микола йшов. Він очима впився в ботюк і в блискучу сокиру, що немов великий зуб якогось лютого звіря впилася в біле, блискуче тіло ботюка. Поза сокирою і ботюком він не видів нічого, не чув нічого. Не чув і страху. Лише здавалося йому, що це він очима держиться ботюка, а відверни він на хвилину очі від нього, так тут йому й смерть.

Але що це?.. Чи рука його дрижить?.. Чи сокира захоліталася в дереві? Миколу стисло щось за серце. Він чув, що сокира заслабо вбита і ось-ось вихопиться. Він хотів зупинитися й поправити її, але щось немов перло його далі. Рін глянув униз, у пропасть, і в тій хвилі в голові йому закрутилося, в очах почорніло й одно-однісіньке слово вирвалося з його уст:

— Боже!

Один-однісінький крик тривоги вирвався в тій самій хвилі з грудей усіх тих, що гляділи на другім боці. Микола тільки блиснув і коміть головою¹ повалився в пропасть. Зараз на першім гострім обриві голова розпирслася на кусні, мов розбитий гарбуз.

— Боже! — зойкнули робітники на той вид і побігли в долину, хоч знали, що для бідного Миколи нема вже рятунку.

Його поховали за Свічею у стіп високої гори. Зелена, мохом і польовими квітками поросла поляна з двох боків окружена рікою, вистирчає над нею так високо, що вода ніколи не заливає її; вона містить у собі його тіло. Свіча прискає і реве довкола, немов у безсильній злості за свіжу жертву. Зі всіх боків у задумі глядять високі гори на незначну зелену могилку по однім і на велику фабрику з червоним комином по другім боці. В ліщині кує зозуля, мов би питалася: „Хто тут? Хто тут?“ А чижик у високім зіллі протяжно віддзвонює: „Нещасливий! Нещасливий!“ Тільки сердита, писана сойка на самотній смереці дразнить: «*Сам собі винен! Еге! еге!..*»

*Львів.
20 грудня 1880 р.*

---

¹ *Коміть головою* — вниз головою.

ДОБРИЙ ЗАРОБОК

Я чоловік бідний. Грунту нема й крихітки, всього-на-всього одна хатина, та й то стара. А тут жінка, діточок двоє, коби здорові; треба чимось жити, треба якось на світі держатися. Два хлопчики в мене — один чотирнадцяти, а другий дванадцяти літ — пастишать у добрих людей, та й за те мають їду й одєжину якутаку. А жінка пряде, також дещо заробить. Ну, а в мене старого який заробок? От, піду десь-колись до близького зрубу, наріжу березини та пипнаю¹ мітовки² через тиждень, а в понеділок беремо з жінкою по зв'язкові на плечі, та й на торг до Дрогобича. Не великий це з того й заробок, по три, чотири крейцарі за мітлу, а панові заплати за пруття, ну то мало що й лишиться. Але що діяти, треба заробляти, треба як мож своїм світом токанити³.

Та й що за життя наше! Бульба⁴ та борщ, часом деякі крупи, та й хлібець, який лучиться⁵: житній, то житній, а ячмінний або вівсяний, то й за це богу дякувати. Ще як літо, то півбіди біда. Чоловік дещо заробить у багатшого: тут роїв у пасіці припилнуєш, там у саду ночуєш, коло сіна та снопів поробиш, а ні, то з саком підеш у потік, рибу деяку спймаєш, або досвіта губ⁶ деяких із лісу наднесеш,—ну а в зимі всього того не стає. Що від людей за роботу дістанемо,

---

¹ *Пипнаю* — морочусь, роблю.

² *Мітовка* — мітла.

³ *Токанити* — крутити.

⁴ *Бульба* — картопля.

⁵ *Лучиться* — грапиться.

⁶ *Губа* — печериця.

тим і заносимося, а не раз то й голодом дебеліємо¹.
От, як то бідні халупники!

Ну, видите, а ще знайшовся добрий чоловік, що позавидів і нашим достаткам! Дістоді то²: забагато, діду, в тебе добра, розтовстієш занадто, розгуляєшся! Так от тобі на! Та і всипав такого, що господи, твоя воля!

Слухайте, як то було.

Іду я собі раз містом, мітли зв'язані до купи несучу на дрючку на плечах, іду та й роззираюся довкола, чи не киває хто на мене, або чи не кличе де хазяйка: „Чоловіче, чоловіче, а чому мітли?“ — А тут народу довкола, звичайне, торгова днина. Зиркаю я довкола, виджу, іде позад мене якийсь панок, горбатий, голова-тий, як сова, а очі у нього сірі та недобрі, як у жаби. Іде та все на мене поглипує. Я став, гадаю, може чого хоче, а він нічого, став і собі та й дивиться в другий бік, нібито йому про мене й зовсім байдуже. Іду я далі, він знов за мною. Мені якось зробилося недобре. — Пек тобі, бідо! — гадаю собі, — що це таке? — Аж тут жінка з боку кричить:

— Чоловіче, чоловіче, чому мітли?

— По п'ять, — кажу.

— Ну, як по п'ять? Нате вам три.

— Давай чотири!

— Ні, три.

— Ні, чотири.

Сторгували ми за півчверта крейцара. Я свою в'язанку з плечей, розв'язую собі спокійно, даю жінці мітлу, — аж тут і горбатий панок за мною.

— Чому мітовки продаєте? — питає мене.

— По п'ять крейцарів, паночку, — кажу, — Купіть, мітли добрі.

Він узяв одну, потребував³...

— Так, так, — каже, — нема що й казати, добрі. А ви відки?

— З Манастирця.

— Так, так, з Манастирця. А ви часто мітовки продаєте?

— Ні, не часто. От так, раз на тиждень, у понеділок.

¹ *Дебеліти* — дубіти, деревіти.

² *Дістоді то* — немов би.

³ *Потребувати* — поспробувати.

— Ага, ага, щопонеділка! А багато так в один понеділок продасте?

— А, як трапиться, паночку, часом я й жінка попродамо всі, що винесемо, а часом і не попродамо.

— Гм, то ви й з жінкою! Обоє, значить, по отакому зв'язкові виносите?

— Та так, прошу пана. Часом по такому, часом і по більшому.

— Ага, ага! А багато так за тиждень мітовок можете зробити?

— Та то, прошу пана, як до потреби. Літом продається їх менше, то менше й роблю. А восени та взимі, то більше того товару йде.

— Так, так, розуміється! Бо то, видите, я ліверант¹ до цісарських магазинів, то мені би треба таких мітовок багато, так зо сто. Могли би ви на другий тиждень зробити мені сто мітел?

Я поміркував трохи та й кажу:

— Чому ні, зроблю. А де пану донести?

— От тут, — каже пан, та й показав на один дім. — Але пам'ятайте, принесіть. Я вам зараз і заплачу. А почому, кажете, одна?

— То вже як пан стільки беруть на гурт, то я спущу танше, по чотири.

— Ні-ні-ні, не треба, не спускайте! Я заплачу й по п'ять!

— Бог най панові дасть здоров'ячко!

— Ну, ну, бувайте здорові! А пам'ятайте, віднині за тиждень приходіть!

Та й з тим словом панок поштикульгав собі кудись, а я лишився. — Отто, — гадаю собі, — якийсь лепський пан, навіть не каже спускати з ціни, а на таку суму мітлів замовляє! Таже то ціла п'ятка буде, господи! А я, прости господи гріха, вже й зачав був зле помишління на нього мати, як він отак за мною стежкував. Ну, дай йому, господи, вік довгий! Прецінь хоч раз мені добрий заробок трапився!

Швидко я кинувся за своєю старою.

Попродали ми свій товар, чи й не попродали, купили солі, сірників, чого там іще нам було треба, та й додому. Кажу я старій, що от так і так, заробок добрий

---

¹ *Ліверант* — доставник, перекупник.

лучився, буде за що й податок заплатити, ще й для неї на зиму підшиття¹ буде. Вона й собі ж зраділа.

— Треба буде, — каже, — взятися обоїм, а то ти сам за тиждень не зробиш усієї роботи. То я вже своє все відложу!

Добре. Отак гуторячи, поспішали ми трохи що не підбігцем додому, щоби, бачите, часу не тратити.

Зараз того ж дня прихопилися обое, як до гарячого борщу. Пруття наносили цілу стирту, — фабрика ціла в хаті! Я гілля обламую, вона листя обчімхує, аж їй шкіра з долонів позлазила, а я відтак грубші кінці ножиком чехолю, складаю, в'яжу, держакі стружу — кипить робота. Прийшлося до неділі, ціла сотня мітел готова і в зв'язки по п'ять-двадцять пов'язана. Так уже й приладжено, що кожне з нас бере по два такі зв'язки на перебесаги: через плече ужовка, один зв'язок на груди, а другий на плечі звисає. В понеділок беремо ми добрі дрючки в руки, зв'язки на себе — чеши до міста! Спека така, що крий, мати божа! З нас цюрком поти ллються, в горлі пересохло, ну, але що робити. Коли заробок, то заробок.

Приходимо до міста, всі люди на нас очі повивалювали. Що то, не бачили ще, щоби хто коли такі великі зв'язки ніс.

— Слухайте, чоловіче, — посмішковуються з нас, — а ви де коні продали, що самі фіру пруття двигаете?

— Чоловіче, чоловіче — кричать другі, — а в кого то ви березовий лісок купили? Чи ви на продаж лісок березини з бабою до міста принесли? Що хочете за лісок березини?

А ми нічого. Ледве дихаємо, а йдемо, аж очі з голови лізуть. Дав бог, якось ми долізли аж до того дому, де пан казав чекати. Прийшли перед ганок та й телевх оберемками на землю і самі мов неживі попадали на ті оберемки та й відсапуємо так, що аж язики повивішували. Нема, нема, аж тут вікно скрип, наш панище визирає.

— Ага, — каже, — то ви, чоловічку?²

— Так, прошу пана, то я з мітлами.

— Добре, добре, я зараз до вас вийду.

¹ Підшиття — пришви.

² Чоловічку (з польськ.) — чоловіче.

Запер вікно. Ми чекаємо. По добрій хвилі вийшов.

— Ну, що ж, ви принесли мітовки?

— Так, прошу пана, сто, як пан казали.

— Ага, ага, то добре. Але знаєте, що я їх тепер не потребую, візьміть собі, най у вас іще будуть до якогось часу, або й можете їх попродаати... А мені як буде треба, то я вам перекажу. А тепер нате вам оцей квиток, покажете війтові, то він уже вам скаже, що маєте робити.

— Ба, а то як,—кажу я.—То пан замовили, а тепер не беруть?

— Ні, не беру,—каже він лагідненько,—бо мені тепер не треба. Але ви не бійтеся! Я вас не забуду. Ось вам той квиток, нате!

— Нащо мені вашого квитка? Що я з ним ізроблю?

— Возьміть, возьміть,—каже він.— А втім, як не хочете, то як схочете. А тепер ідіть собі з богом.

Я вже, правду кажучи, хотів поставитися до нього з язиком, але він обернувся та й шусть назад до хати. Ми зісталися, мов водою зілляті. А далі, що діяти, забрали мітли та й пішли на торг, щоби хоть що то розпродати.

Аж ось так десь за тиждень кличе мене війт.—Що за біда?—гадаю собі. Приходжу, а війт сміється та й каже:

— Ну, діду Паньку (мене все звуть дідом, хоть я не такий то ще й старий), маєш благовісника.

— Якого благовісника?—кажу та й дивуюся.

— А от якого, ади!—та й виняв папір, той самий, що мені той пан оногди¹ давав, розвернув його та й став читати щось таке, що я ані капиночки не зрозумів, крім свого власного імени.

— Ба, та що тут таке сказано?—питаю.

— Сказано, діду, що ти великий багач, по сто мітів щотижня продаєш, гроші лопатою загібаєш, та й велено поставити тобі оцю п'явку.

— Яку п'явку?— питаю я, вухам своїм не вірячи.

— Аркушок, небоже.

— Аркушок? Ба, та який аркушок? Для кого?

— Ей, діду! Не чинися глухим, коли тобі не позаступало! Аджеж не для мене, а для тебе! Маєш пла

---

¹ Оногди — недавно.

тити попри домовий ще й заробкового податку п'ятнадцять ринських річно.

— П'ятнадцять ринських річно? Господи! Ба, та за що?

— За мітли! Чуєш, що пан комісар податковий подав тебе на аркушок і каже, що ти по сто мітлів на тиждень продаєш.

Я став, як той, кажуть, святий Семен Стовпник, що п'ятдесят літ на одному місці стовпом стояв. Так, якби я чемериці наївся.

— Пане вуйці¹,—кажу згодом,—я не буду платити.

— Мусиш!

— Ні, таки не буду. Що мені зробіть? Що голий за пазуху сховає? Адже знаєте, що на мітлах я й у цілім році ледве п'ятнадцять ринських зароблю.

— Що я маю знати? Пан комісар мусить ліпше це знати! — каже вїт. — Моя річ стягнути податок, а не хочеш дати, то я здекутника² вишлю.

— Овва! Шліть хоть зараз! У мене здекутник здохне, заки що знайде.

— Ну, то продамо хату й грядки, а вас на чотири вітри. Цісарське не сміє пропасти!

Я зойкнув, мов підрізаний.

— А видиш, — каже вїт. — Ну, що, будеш платити?

— Буду, — кажу, а сам собі своє гадаю.

Минули три роки. Я не платив ані крейцара. Як приходила здекуція, то ми з бабою ховалися в лози, мов від татар, а хату замикали. То ті здекутники прийдуть, покалатають, поклинуть, та й потечуться далі. Два рази хотіли добуватися силоміць до хати, та оба рази добрі люди відпросили, але на четвертий рік урвалося. Ні просьби, ні плачі не помогли. Рештанці³ на мні назбиралося щось на шістдесят ринських. Наказали з міста зараз ізложити гроші, а як ні, то хату пустити на ліцитацію. Я вже й не тікав нікуди, виджу, що нічого це не pomoже. Ну, та й що? Назначили ліцитацію, отаксували все моє добро на круглих шістдесят ринських. Приходить той день, тарабаняють, кличуть купців... „Хто да венци?“⁴ — еге, коли бо ніхто й стільки

¹ *Пане вуйці* (польськ.) — пане вїте.

² *Здекутник, екзекутник* — збирач податків.

³ *Рештанція* — старий податок і пеня на нього.

⁴ *Венци* (польськ.) — більше.

не дає. Десять... дванадцять... ледве на п'ятнадцять ринських витягли, та й за те й продали. А я в сміх, та й кажу до в'їта:

— А видите, таки я вас іздурих! Хіба я вам не казав, що голого не обідреш?

— Нехай тебе, діду, мара бере, на який ти спосіб узявся!

Нашу хату закупив Йойна на хлів для телят, а ми з бабою, як видите, пішли в комірство¹. Знов по-старому живемо, доки бог віку подовжить. Вона пряде, хлопці людську худобу пасуть, а я мітли роблю. Та й якось своїм світом торочимо, хоч і без аркушка.

*Львів,
в лютім 1881 р.*

---

¹ *Комірство* — комірне, жити в чужій хаті.

ДОМАШНІЙ ПРОМИСЛ

ОПОВІДАННЯ ЛОЖКАРЯ

Вичитав оце я в газетах — бо я письменний трохи — що бог дав нашому краю такому доброму маршалку¹, який каже: „Всіх сил доложу, щоби тільки домашній промисл у Галичині піддвигнути. Вже нехай собі там що хоче паде, а що хоче пропадає, а домашній промисл мусить піднятися!“

Читав я також, як то дуже вихвалюють той наш домашній промисл такі великі панове, як граф Дідушицький², пан Вержбицький³ й інші, як то вони за дорогі гроші скуповують гуцульське череп'я, покутське шмаття, старі килимки, гerdани⁴, крайки та дерев'яні вироби, і не тільки виставляють їх на показ усьому світові, а ще й портрети з них малювати кажуть і книжки про них пишуть. Ну, думаю собі, хвала ж тобі, господи! Прецінь раз і в наше віконце засвітить сонце. Чей може й мені всміхнеться година. А треба вам знати, що і я, хоч ніби заможний і господар на ґрунті, таки дещо тим домашнім промислом займаюся. Правда, промисл не бог зна який: виробляю ложки, нецки⁵ й кропила з дерева. Це вже в нас у роді держиться, з діда-прадіда. Маємо з давен-давна свій лісок, самі берези, липи, клени та ясені, і така вже

¹ *Маршалок*—представник поміщицького самоврядування.

² Мова тут про пок. графа Володимира Дідушицького, основателя цінного природописного, археологічного та етнографічного музею у Львові. (Ів. Фр.)

³ П. Людвік Вержбицький, коло 1880 р. директор міського промислового музею у Львові, видав цінний атлас „Wzory przemyslu domowego wtoscian na Rusi“ у X випусках. (Ів. Фр.)

⁴ *Гerdан*—ланцюжок з бісеру.

⁵ *Нецки*—ночви, дерев'яне корито.

в нас установа, що скільки котрий у родині старих дерев зрубає, то має два рази стільки молодих засадити. А середніх зовсім рубати не вільно.

Як кажу, промисл не бог зна який. Зрубаю три старі дерева, то вистане матеріалу на рік або й на два. Робить чоловік по більшій часті „на уряд“, на замову, а на продаж хіба де раз у рік вивезу те, що полишається, що люди просто з хати не розберуть. Хіба що кропила два рази до року возу на Кальварію на відпусти, та до Самбора на Матки¹, та до Дрогобича на святої трійці. А ложок моїх на ярмарках ніде не побачите. За ложками до мене люди зза двадцятої границі ходять, і що тільки нароблю, зараз розхапують. Не буду хвалитися, але те тільки скажу, що люди кажуть: нема над мої ложки. І легкі, й зручні, й тривкі. Не знаю, чи знаєте ви, що в нас по селах кожний ложкар має свій питомий спосіб, свою форму ложок: один робить такі незграбні, як копачі, другий занадто повигинані, так що як їси, то все мусиш перед самим ротом розілляти, а інший знов і добрі робить, та що, коли так якось дерев'яне пасмо перетинає, що нехай тільки ложка вигляне трохи на сонце, або й так від кухонної жари—зараз тріскає. Нібито не велика штука дерев'яну ложку зробити, а все таки треба мати свої способи, знатися на матерії, вміти її як слід порізати, вміти висушити, ну, і пропорцію відповідну при самій роботі потрафити. І не з кожного дерева добрий виріб буде, треба й дерева дібрати.

У мене, як вам кажу, вже з діда-прадіда той промисл ведеться. Так от, звичайно, коли із своїм найстаршим сином засяду ложки робити, то в нашій хаті правдивий ярмарок. Блискавкою вість по селах розлетиться: ого, Яць Яремишин засів ложки робити! І зараз на другий день починають напливати люденькове, а поперед усього із свого села. Ті мають перше місце й дешевшу ціну,—така вже віддавна угода між нами, а це, бачите, за те, що мені мій лісок шанують. У камеральнім² чи в панським то крадуть, що хто може захопити, а в моїм ані прутика не ткнуть, хоч цей тут таки під носом. Ну, давній звичай і всі вже того дер-

---

¹ На Матки — на релігійне свято „матері божої“.

² Камеральний ліс — цісарський ліс.

жимосся. А поки своїх уконтентую¹, то вже, гляди, і з дальших сіл, як на свячену воду за чергою чекають. — „А для мене, куме, копу!“ — „А для мене півкопи!“ — „А для мене на спів² з Олексою копу!“ — Позаписую собі всіх, визначу, на коли будуть готові, і вони собі йдуть. Але вже котрі здалека, знад Дністра, з Долів поприходять, тих ніяково ні з чим відправляти: чекають, поки не нароблю стільки, скільки їм треба. Не раз по п'ятеро й по десятеро ночує в мене, то під шопою, то на тоці в стодолі. А вечором, видима річ, треба потрактувати³ людей, чим бог дав. Ми з сином робимо на вісних стільцях, каганець, бувало, світиться, а чужі люди позасідають на лаві, розмовляють, оповідають, як їм живеться, що в них нового, а кожний при тім очима пасе мою роботу, чи швидко видійде той, що перед ним стоїть.

Такий то був той наш домашній промисл від давніх часів, відколи затямили люди. Пожитку з того небагато, бо ціна ложки—дрібниця, а напинатися коло неї чимало; ну, але бодай чоловік з людьми жив, здибався, мав знайомих, мав пошановок по чужих селах, де тільки було показатися,—ну, і не без того, щоб часом дещо й до господарства не докапнуло.

Так от, вичитавши, що там у Львові настав такий добрий маршалок, що хоче бути опікуном нашому домашньому промислові, я аж богу подякував на радощах. Правда, не міг я до того дочитатися, яким то способом хоче пан маршалок підносити той промисл, але врадувала мене сама добра воля. Вже то, думаю собі, такий пан мудрий і вельможний винайде собі способи, про які нам, простим хлопам, і не снилося. А наразі хоч те добре, що звернув на нас своє око; може — не може, а хоч оборонить нас від спекулянтів, що то кількох знайомих мені ложкарів так хитро взяли в свої руки, що бідолахи днями й ночами всею хатою сидять і роблять ложки для спекулянтів по 10 крейцарів від копи. Матеріал спекулянтів, це так, але за роботу такий бідолаха ледве стільки дістає, що з тяжкою бідою може видихати. Пробували спекулянти й до мене підійти, але не вдалося; в мене свій ґрунт

¹ *Уконтентую* — задовольню.

² *На спів* — на спілку.

³ *Потрактувати* — почастувати.

і свій матеріал, та й не такий я, щоб мене зловити. Давали навіть гроші в позику і до спілки напіралися. „Давайте, кажуть, до спілки фабрику дерев'яних виробів заложимо“ І тим мене не підїхали. „Дайте ви мені спокій,—кажу я їм,—шукайте собі своїх спільників, а я собі буду по старому свою роботу робити“ Від того часу почали рити піді мною. Під'юдили податкового комісара, щоби наложив на мене зарібковий податок. Але комісар був чесний чоловік, спекулянтам на слово не повірив, зїхав до мене, оглянув мої струменти, мій лісок, мій склад сухого дєрева, переслухав людей, а переконавшись, що займаюся роботою тільки в хвилях, вільних від господарства і на малий розмір, дав мені спокій, а спекулянтів відправив ні з чим.

Певно, то поперед усього в тім сила, щоб охоронити наш домашній промисл від таких непрошених опікунів,—подумав я собі, вичитавши про щиру для нас охоту пана маршалка.—Го, го,—говорю владуваний до всіх знайомих,—а видите, прецінь то раз і з нашого Підгір'я на всю Галичину світло плине! Аджеж пан маршалок із нашого близького сусідства, із Старого Міста!¹ Сміло можу сказати, що мої й мого батька ложки вигодували його на чоловіка. Староміські всі тільки від нас із давен-давна ложки купують. А вже певнісінько, що в наших нецках його дитиною купали й нашим кропилом кропили! Ну, то й не диво, що нас пригадав собі тепер, коли таким паном зробився. Чекайте лишень, яку то він для нас поміч придумає!

А людонькове слухають тої мови, та й собі ж радіють.

— Ну, що ж, дай боже, дай боже, щоб то й з нашого простого стану вийшов для цілого краю поміщик!

Один тільки невірний Хома знайшовся в селі — так навіть і звався Хома Губатий.

— Е, каже, куме Яцю, не маєте ви й досі чого нарікати на свою долю, а на панську поміч не спускайтеся! Я там панів не суджу, але то вам кажу, як старий: ніколи якось панська ласка хлопіві на здоров'я

---

¹ Мова тут про колишнього краевого маршалка Миколу Зиблікевича. (Ів. Фр.)

не виходить. Не дармо то старі люди й приповідку зложили: не міряй свого носа з панами, бо як твій буде довший, то тобі вріжуть, а як буде коротший, то тобі натягнуть. Панська ласка бистрим конем їздить.

— Я вам тому, куме Хомо, не перечу,— сказав я,— і на жодну панську ласку не спускаюся, але думаю, що як буде людям ліпше, то й мені буде ліпше, і що прецінь пан маршалок слів на вітер не кидає.

Так то ми собі балакаємо сюди-нетуди, аж ось приходить новий нумер газетини тої, що то її з кумом дяком до спілки пренумеруємо¹. Пише там щось довго й широко про якісь „корпорації примусові“ Що за чорт? Читаю я, читаю, зразу нічогосінько не розумію, а далі нахожу, що то про цехи мова. Давні цехи мають бути відновлені, з самого Відня наказ прийшов. Е, думаю собі, це не про нас писано. Цехи то для міст, для ремісників, а в нас по селах, як світ світом, цехів ніяких не бувало, та й не буде.

Було то якось у пущіння, зимою, а от так коло середопістя забираюся я з сином до ложок. Робимо день, робимо другий, третій, народу збирається чимраз більше, балакаємо. Аж тут шандар² надходить.

— Добрий день!

— Добрий день!

— Дай боже щастя!

— Дай, пане, боже! Дякувати за слово добре.

Сів він на лаві край вікна, дивиться на нашу роботу, а далі каже:

— А що це в вас, господарю, стільки людей?

— Та так, за ложками поприходили.

— То ви ложки робите?

— Авжеж роблю, от так часами, як хто замовить.

Узяв він одну готову ложку, оглянув.

— Гарна робота, — каже. — А де то ви вчилися того ремесла?

— Ніде. То в нас у роді, з батька на сина переходить.

— А, так! А маєте ви свідоцтво здатності?

Я видивився на нього, як, не при вас кажучи, теля на нові ворота.

¹ Пренумерувати—передплачувати.

² Шандар—жандарм.

— І чого ж ви так на мене витріщилися?— каже шан-дар, усміхаючись.— Чи не розумієте мене, чи що?

— Та й справді не розумію, — відмовив я.

— Як то, хіба ж не знаєте, що вийшло таке право, щоби ніхто не смів займатися ніяким ремеслом, хто від свого цеху не має свідоцтва здатності?

Я остовпів на таку бесіду.

— Ремеслом?..— пробовкнув я.— А хіба ж це ре-месло?

— А що ж таке?

— Це... це прецінь домашній промисл.

— Ха-ха-ха!—розсміявся шандар.—Добрий то мені домашній промисл, коли ви товар на продаж робите. Якби ви тільки для свого дому робили, то це був би домашній промисл, а так воно ремесло.

— Але як же я маю з цеху свідоцтво брати, коли я до цеху не належу?

— То нічого не значить. Коли узнають, що ви здатні, то вам свідоцтво дадуть. А поки такого свідоцтва не маєте, то й робити для інших не маєте права.

З тим шандар і пішов, лишаючи нас мов окропом облитих.

Що тут на світочку робити? Запрягаю я коні, їду до міста, а сина лишаю при роботі: не можна ж стільки чужих людей ні з чим відправляти. Беру з собою на всілякий кінець кілька срібних, і вїю! Аж по до-розі приходить мені на думку: ба, до якого то цеху міг би я належати? Який майстер може видати мені свідоцтво здатності, коли в місті ні один ремесник виробом ложок і кропил не займається? Га, що робити, міркую собі, треба буде йти до всіх, хто тільки за-ймається виробами з дерева, може таки котрий дасть мені те прокляте свідоцтво.

Приїхав я до міста, йду поперед усього до знайо-мого стельмаха. Розповідаю йому всю річ: так і так, де тут шукати поради? Той зразу розсміявся, а далі, коли я йому вияснив, що в наших селах шандарі не жартують, задумався.

— Що ж, пане Яремишин,—каже,— коли так, то треба щось міркувати. Знаєте, в нас є лиш два цехи, що займаються дерев'яними роботами: стельмахи й сто-лярі. Маємо тут одного теслю, то той пристав до сто-лярів, і одного бондаря—той у стельмаськім цеху си-

дить. А куди би вас припутати, цього я зовсім не знаю. Ходімо, я піду з вами, насамперед до нашого цехмістра, поговоримо з ним, а як з ним нічого не буде можна зробити, то підемо до столярського.

— О, біг заплатить вам, пане майстер, за вашу прислугу!—сказав я.

Пішли ми. Стельмаський цехмістер наморщив чоло, зарушав вусами, коли я розповідав йому свою справу.

— Виріб ложок до нас не належить,—відказав коротко.

— А до кого ж належить?—питаю його.

— Або я знаю? Це вже ваша річ, не моя.

Вийшли ми, йдемо до столярського цехмістра. Цей політурував якийсь стіл і весь був замазаний терпентиною. Просив нас сісти на якихось дошках, сам сперся на столі й покликав хлопця, щоб йому сухими руками напхав до носа табаки, чихнув разів зо три, і, вислухавши моєї просьби, крикнув:

— Там до біса! А як же я вам дам свідоцтво здатності, що ви вмієте ложки робити, коли я сам на тій роботі не розуміюся? Адить у мене самого ложки куповані.

— А куди ж би то податися за таким свідоцтвом?

— Не знаю, любі мої. Найліпше підіть до староства¹, там вам уже вяснять.

Думаю собі: що ж, коли до староства, то до староства. І справді, є в тім рація. У нас у всякому ділі найліпше до староства вдатися. Чи то податок, чи заразлива хвороба, чи церковна справа, чи пожежа, чи школа, чи дорога або міст, чи скарга на війта—з усім іди до староства, як у дим.

Іду, попрощавшись з моїм знайомим стельмахом, але ледве що я на ринок, до ратуша простую (староство у ратуші), аж тут мій цехмістер стельмаський сіп мене за полу.

— Слухайте, пане господарю,—говорить,—а ви при своїй роботі вживаєте токарні?

— Ні, не вживаю.

— А яких же струментів уживаєте?

— Та яких би? Крім сокири й пилки хіба теслиці, різця і вісного ножа.

---

¹ *Староство*—повітова управа; *староста*—начальник повіту.

— Ну, так же й кажіть! — скрикнув він радісно.— В такому разі вас очевидно треба приписати до бондарів. А що в нас окремого цеху бондарського нема, а одинокий тутешній бондар належить до нашого цеху, то й вам прийдеться до нас приступити.

— А бог би за вас говорив, пане цехмістру! — скрикнув я, здуру врадувавшись.— Значить, буду міг у вас дістати тоту нещасну карту?

— Ну, то ще побачимо. Порядок вимагає, щоби цехової карти не видавати нікому, хто в цехового майстра не витермінував і не визволився.

— Але ж бійтеся бога, — скрикнув я, — пане цехмістру! Чей же не скажете мені йти тепер до терміну до стельмаха або до бондаря вчитися ложки робити, коли й так ніякий стельмах ані бондар їх робити не вміє?

— Ну, ну, — сказав цехмістер, усміхаючись, — того я вам не кажу, але цехові приписи мусите сповнити.

— Які ж то приписи?

— Майстерштiк¹ зробити, це перша річ.

— Майстерштiк? Який же я вам майстерштiк зроблю?

— А що? Кожному цеховому по півтузина² ложок, а мені зо два тузини, от вам і майстерштiк буде.

— Ну, це би ще можна.

— Але це нічого. Треба дати вписового п'ять ринських, на світло цехове других п'ять, ну, а за те, що вам без термінування карту видамо, мусите зложити таксу 40 ринських, і на послідок, розуміється, трактамент³ для цехових братiй. В такому разі видамо вам карту, з нею підете до уряду податкового, дістанете аркушик зарібковий, з аркушиком зголоситеся до мене, впишу вас до реєстру цехових майстрiв...

І викладав це так спокійно й розсудливо, немов би вже порядкував на столі трактамент для цехових братiй. Злість мене взяла, не дослухав я його роздебендювання.

— Бувайте здорові, пане цехмістру! — крикнув я.

— Ну, що ж це, куди ви?

— Додому.

— Ну, а карта цехова?

— Спасибі, вже не потребую.

¹ *Майстерштiк* — майстерський твір.

² *Тузин (польськ.)* — дюжина.

³ *Трактамент* — частування.

— А то чому?

— Бо віднині закидаю увесь свій промисл. Знаєте, пане цехмістру, всього того, що ви мені тут вилічили платити, я й за десять літ не зароблю, не рахуючи вже своєї матерії. Сховайте собі свою карту і свій гонор цеховий! Обійдеться циганське весілля без марципанів.

І я пішов, натиснувши шапку на вуха, щоб не чути, як кликав за мною пан цехмістер.

Приїхавши додому, я, як стій, повідправляв чужих людей, кажучи їм, що вже більше ложок не буду робити, а струменти всі запакував до скриньки під замок і до комори, нехай лежать аж до ліпшого часу.

За кілька день знов шандар рип до хати.

— А що, маєте карту здатності?

Я рукою махнув.

— Бог з нею,—кажу,—на що вона мені тепер! Відтепер я не думаю й доторкнутися до ложки, хіба при їді.

— Ну! Пам'ятайте собі! Бо як вас зловимо на продаванню, то прилади всі заберемо, і ще 50 ринських кари заплатите!

— Чи так? Ну, цю пересторогу справді варто собі зятимити.

Так то я розстався із своїм промислом. Почувся чоловік нараз як без рук. Ходжу, нуджуся, а далі з нуди думаю собі: „Чекай же ти! Напишу хоть лист до самого пана маршалка!“ І написав. Усе йому вилжив. Як нашої роботи ложками його ексцеленція¹ в дитинстві годувався, як тепер ми від нього ждали опіки й підмоги і як нас раптом оця цехова устава підрізала—все по порядку. Виписав я йому також, скільки то в наших сторонах ковалів, шевців, ткачів, теслів та інших ремісників через ті цехи хліб потрапило, а на остатку, як то ціла та історія з цехами тільки спекулянтам на добре вийшла, бо спекулянт таких збанкрутованих ремісників бере до себе ніби на службу, виробляє для себе аркушик зарібковий і каже бідолахам робити на себе. Спекулянт збагачується, а вони ледве дишуть...

Виписав я це все й післав до Львова до рук самого

---

¹ Ексцеленція — титулування „високопревосходительство“, ясно-вельможність.

пана маршалка. Отже підіть ви—як післав, так і до нинішнього дня ніякісінької відповіді нема. Ну, та воно й видима річ: де би там такий великий пан хотів відповідати на базгранину¹ простого хлопа! Тільки те мене дивує: пощо в таким разі гомоніти так голосно про піднесення домашнього промислу?..

*Львів,
у січні 1887 р.*

---

¹ *Базгранина* — писання.

ЛІСИ Й ПАСОВИСЬКА

ОПОВІДАННЯ БУВШОГО ПЛЕНІПОТЕНТА

Господи боже, що то крику було в нас за тоті ліси та пасовиська! Як звивалися пани, як нараджувалися, підплачували інженерів та адвокатів, щоби звільнитися від усяких тягарів! Мудрі голови. Вони знали, що хоч цісар дав хлопам волю і скасував панщину, то прецінь як вони не дадуть їм ліса й пасовиська, то хлоп таки мусить або погибати на пні, або до них „прийдіте поклонімося“, — а тоді верне знов панщина, хоч трохи в іншій свиті, але для хлопа через те зовсім не легша.

І гадаєте, що в нас не вернула панщина? Прийдіть лишень та подивіться до нашого села, самі переконаєтеся. Правда, отамани й окономи не їздять уже по під вікна з канчуками, на панськім подвір'ю нема вже тої дубової колоди, на котрій, бувало, щосуботи відбувалося „гуртовне палкування“; але поглядіть лишень на людей, поговоріть з ними! Чорні, як земля, нужденні хати пообдирані, старі, поперехилювалися на боки. Плотів трохи що й зовсім нема, хоч ліс довкола села, як море; приходиться людям обкопувати царину ровами та обсаджувати вербами, так як на Поділлю. Худоба нужденна, миршава, та й то рідко у котрого газди й є. А спитайте йдучих із серпами та з косами: „Куди йдете, люди?“ — то певно скажуть: „На панський лан жито жати“, або „На панську луку косити“. А коли ви здивуєтесь, як це так, що вони йдуть до пана на роботу тепер, коли у самих ще нічого й не тикано, а тут гріє, з колоса летить, — то вони хіба похитають головами та скажуть сумно: „Що ж діяти?“

¹ *Пленіпотент* — уповноважений.

Самі те бачимо й серце нам крається, але що діяти! Задовжились ми у пана, а в нього така встанова, що попереду відроби панові, хоч би тут громові кулі летіли, а вже відтак собі." Це в нас щороку так: у пана зробимо все завчасу і добре і чисто, а наше власне тим часом гине і пропадає в полі. І добре то вимудрував наш пан! У нього ліс—у нас і патичка на обістю нема без його відома! У нього пасовисько—у нас худоба вигибла, витратилась, а решта ходить як сновиди. У нього поле справлене, чисте, а наше заросло пирійками, гірчицею та бур'янами, гноїку нема, щоби справити, худібки тяглої нема! А ще що й на тім уродиться, те таки на полі пропадає, бо мусимо пана обробити насамперед, за погоди. І ніколи ми не можемо прийти до хліба, не можемо стати на свої ноги, не можемо вибитись спід панської руки. А пан тисне, о, тисне щосили! Він у нас тепер начальником громадським, його якийсь прислужник писарем, і ціла рада мусить хилитися по їх волі. Бідного не пустить із села ні на заробок, ні на службу, книжки не видасть. „Тут сиди, не рипайся, роби в себе!“ А в себе, розуміється, нічого робити,—йди до пана! А пан—бух по десять крейцарів за день у найтяжчий час, і мусиш робити, бо ніде дітися! Оттак то він прикрутив нас і щораз ліпше прикручує! Скажіть же самі, чи треба нам ще крім того панщини? Мені здається, що давня панщина з буками й оконами не була така тяжка.

А тепер послушайте, як то він заїхав нас із майки¹, щоби випровадити в поле й забрати отак у свої руки. Сам я був при тім, то можу вам напевно сказати й кожне слово заприсягнути. Ось слухайте!

Зачалося нещастя наше від конскрипції², знаєте, що була в 59-м році. До того часу жили ми з паном у добрій злагоді. Він нас боявся чіпати, бо, знаєте, тоді ще острах був між панами запро тоту мазурську різанину³. А ми знов його й не потребували чіпати: пасовисько мали, в лісі рубали, так як наші батьки з давен-давна, і все вважали, що то ліс громадський—навіть злісного громадського держали. Аж тут бух—

¹ *Заїхати з майки* — перехитрити, обдурити.

² *Конскрипція* — складання списків, перепис.

³ *Мазурська різанина* — повстання селян Західної Галичини проти поміщиків в 1846 році.

конскрипція. Знаєте, нарід темний, не знає, що до чого, перепудився¹. Як то наш хлоп усе боїться, щоби податків не підвищили. Так і тоді: списувати будуть не тільки людей, а й худобу. Вже то без чогось не є.

Аж тут раз у неділю, по хвалі божій, як то звичайно вийдуть люди з церкви, постають на зарінку² раду радити. Там і війт накази які голосить, другі про жнива балакають... Аж тут пан... „Так і так, панове громада, важна справа, конскрипція. Я ваш приятель, я тепер такий самий хлоп, як і ви. Знаєте, цісар порівняв нас усіх, тепер нема вже панів...“ — Ну, просто сказавши, почав нам гнути харамана³. Ми роти порознімали, що то перший раз чуємо від нашого пана людське слово! — „Так і так, — говорить він далі, — важна справа конскрипція. Чия ласка, прошу до мене, маю щось важного сказати, як вам треба бути при тій конскрипції“. Та і посунув наперед, до двора. А ми всі, скільки нас не було, лавою за ним. Увійшли на подвір'я. Він став на ганку, озирнувся по людях, а далі викликав кількох старших до себе та й пішов з ними до покою. Стоїмо ми, чекаємо. Вертають наші старці. — „Ну, ну, що пан казав, що за справа?“ А старці наші головами сивими похитують, та все мурмочуть: „Так то так, правда й є!“ А далі до нас: „Ходім у село, чого тут галас підняли на панськiм подвір'ю? Чи тут вам місце до наради?“ Пішли ми.

— Знаєте, люди добрі, панове громада, — заговорили наші старці, коли ми знов стали на громадськiм зарінку, — що завтра має до нас приїхати конскрипція. Отжеж то пан наш, дай йому боже здоров'я, казав нам остерегти громаду. Вважайте, каже, на худобу! Вони списують худобу й потім наложать на вас від кожної штуки по ринському податку. Як скажете, що пасете в лісі, то будете й від ліса платити подвійний податок: раз за ліс, а другий раз за те, що пасете. То пан радить зробити так: поперед усього не казати, що пасемо в лісі, а відтак переховати часть худоби в лісі через завтрішній день і при конскрипції подавати менше худоби, ніж маємо. Так, каже, роблять і по

¹ *Перепудився* — перелякався.

² *Зарінок* — піскувате місце, на березі ріки.

³ *Гнути харамана* — дурити.

других селах. А ліс, каже, як ваш був, так і буде, бо конскрипція нічого не має до ґрунтів.

Порадилися, порадилися, і врадили послухати пана. Що то дурні. То як у кого було п'ять штук худоби, він три до лісу, а дві лишає на показ; у кого десять штук, — він сім до лісу, а три лишає. Цілу череду худоби з цілого села запакували до лісу, між дебрі та нетри, і ждемо спокійно конскрипції. Так тяжко чоловікові приходяться ті податки, а тут ще пан так налякав нас новими буцімто надвишками, що ми не вагувалися попросту ошукати конскрипцію, щоби тільки якнебудь викрутитися від біди.

На другий день, рано десь так у обіда, вже конскрипція в селі. Списують. Ну, ми всі держимося того, що враджено, подаємо якнайменше худоби, відпекуємося від пасення в лісі, ще й тішимося, що так гладко йде діло. Аж ось дійшла конскрипція на послідку й до пана. Деякі люди з цікавістю пішли за нею. За малу хвильку прибігають у село, задихані, залякані...

— Що ми зробили, — кричать вони. — Тут щось не так, тут щось погано! Чи не підвів лишень пан нас на яке безголов'я? Він записав не тільки всю свою худобу, але й тоту нашу, що схована в лісі, комісія поїхала туди!

Ми одебеліли, почувши таке диво. Зараз зібралися гуртом і побігли в ліс. Комісії вже не було. Питаємо пастухів: були, кажуть, пани і наш дідич, щось писали, рахували худобу, але нас ні о що не питалися. Ми до села, говорять нам, що комісія виїхала вже з двора боковою дорогою. Рушили ми за нею, дігнули аж на другім селі. Так і так, — повідаємо, — то пани нашу худобу рахували в лісі...

— Як то може бути ваша, коли ви самі казали, що більше худоби не маєте, і в лісі не пасете?

— Ми таки так казали, нас пан нарадив.

— Так чого ж ви тепер хочете? Щоби ми другу конскрипцію у вас робили, чи що? Бувайте здорові! Щось те собі зробили, те будете мати. Що написано, те пропало. А впрочім, ні, вільно вам рекурсувати¹,

---

¹ *Рекурсувати* — подавати скаргу на розпорядження нижчих властей.

але кажемо вам наперед, що рекурс нічого вам не може, а тільки ще й самі попадетесь до криміналу за те, що ошукували цісарську комісію.

З тим ми й вернулися. Пропало, — сказали ми, — побачимо, що з того буде.

Чекаємо рік, другий — нема нічого. Пан знов у добрі з нами, тільки як коли згадати про конскрипцію, то всміхається та й каже: „Ет, жарт та й годі!“

Аж ось на третій рік — чуємо, якась комісія їде в село, пасовисько розмірювати.

— Пек тобі, маро, — гадаємо собі, — це що, за чим, пощо? Пасовисько наше з віку-правіку, пощо його розмірювати? Правда, ми послідніми роками оден кусник поділили між громаду і зорали; гадаємо собі: може, то приїхали виміряти, скільки ми зорали, а скільки ще осталося. А комісія просто до двора; побідали, а відтак на пасовисько. Розложили мапу¹, пан сам з ними ходить і показує: от відти тягнеться й доти, а це вони зорали.

Підійшли ми до тої комісії, кланяємося здалека, далі приступили ближче, знов кланяємося, а комісія ані в той бік.

Далі вїт осмілився та й каже:

— То, прошу панів, наше пасовисько, нащо ви його міряєте й палькуєте?²

— А ти що за один? — питають пани.

— Я вїт громадський.

— Ну, то добре, — відповіли вони та й далі своє роблять. Обпалькували той кусник зораний окремо, а решту знов окремо. Ми вже з вїтом за ними ходимо й дивимося, але що вони говорять, того не знаємо, бо по-німецьки шваргочуть. Далі скінчили й сідають на бричку. Вїт за ними, не попускається, та все допитує. Тоді один пан стає в бричці й обертається до нас.

— Ви, люди, виділи, як комісія міряла пасовисько?

— Та виділи, — кажемо.

— І виділи, як пальки біла?

— І те виділи.

— І знаєте, що онто там, — показав на зораний кусник, — те ваше, громадське, а це отут, те панове?

¹ *Мапа* — карта.

² *Палькуєте* — б'єте кілки.

— Га, що, як? — скрикнули ми всі, мов попарені, і до комісії. Комісія в ноги.

На другий день женуть наші пастухи худобу на пасовисько, а там панські слуги: „Марш відси, це панське пасовисько, не смій і ногою поступити сюди“. Пастухи обернули худобу, женуть у ліс, а там панські злісні й гайдуки: „Марш відси, ліс панський, не смій і за окіп поступити ногою“. Пастухи, звичайно, діти, та в плач, женуть худобу назад додому. Гвалт, крик у селі такий зробився, немов хто ціле село підпалив на всі чотири часті.

Що тут робити? Жінки кричать: „Ми з коцюбами підемо й тим панським слугам голови поскіпаємо“!¹ Але старші чоловіки якось уцитькали їх і зараз вибрали кільканадцятьох, щоби їхали аж до Львова, до адвоката, зарадитися. Вибрали й мене. Поїхали ми, напитали адвоката, українця, заслуженого, кажуть, і щирого. Прийшли до нього, розповідаємо: така річ і така. „Що ж,—каже,—будемо зачинати процес. Розстарайтеся свідків, паперів, грошей, а тим часом заховуйтеся спокійно, бо всяка бунтація тільки пошкодила би справі“.

— Але ж, паночку,—кажемо ми,—як нам тут заховатися спокійно, коли нема де раз худобу вигнати. Адже без паші худоба на пні погине!

— Га,—каже адвокат,—що ж я вам можу на то порадити? Як виграємо процес, то пан буде мусити повернути вам усю шкоду, а тепер радьте собі, як можете.

З тим ми й пішли. Зачався процес. Скільки ми грошей на нього видали, бог один знає. Я нарахував самому адвокатові та на стемплі² щось звиш сімсот ринських. Громада тяглася з останнього, хоч і як їй то не легко приходилося. Бо ліс і пасовисько остались в панських руках, і ми мусили більшу половину худоби як стій випродати запівдармо, бо не було чим годувати. Решта товклася—і нині товчеться—то по гусячій зарінку, то по перелогах, то по городах. Сади наші через те понівечились, пасіки позводилися, а худобинка ходить, лиш шкіра та кості.

¹ *Поскіпаємо* — порозбиваємо.

² *Стемплі* — гербові марки.

Сім літ тягнувся наш процес, то так, якби хто з громади сім літ жили тяг. Зовсім на нінащо звелись ми за той час, але до папа ані ду-ду, завзялися. Пан собі ж. Вже в яких то ми судах, у яких інстанціях не бували! І в бецирку¹, і в губернії, і в міністерстві, і бог знає куди. І все в однім програємо—рекурсуємо; в другім виграємо—пан рекурсує, а кінця як нема, так нема. Аж нарешті—господи, тобі слава!—дочекались ми! Приходить возний, приносить нам резолюцію з найвищої міністерії. Так і так, щоби полагодити спір між громадою з двором, визначається губерніальна комісія, котра на місці спірнім має все розглянути, передивити документи, переслухати свідків і видати остаточний засуд. То ж обі сторони обов'язані того ж дня ставитися на місці спірнім зі всім своїм доказовим матеріалом. Засуд тої комісії буде без апеляції потверджений і виповнений. Ну, господи, тобі слава, подумали ми собі. Тепер, певно, буде наша правда, коли комісія має на місці судити. Тут кожний буде міг сказати, що знає, кожного вислухають, а в таким разі мусять же признати, що правда на нашій стороні.

Пан наш, одержавши таку саму резолюцію, дуже щось попіснів і ніс повісив, але далі, видко, щось надумався, сів на бричку та й до Львова. Куди він їздив, не знати, але два наші люди, що тоді були у Львові, розповідали опісля, що виділи його, як возився по місті з нашим адвокатом. Розуміється, розповідали аж тоді, як уже було по всьому! Досить того, що по двох чи трьох днях приїхав наш пан із Львова якийсь уже веселіший і навіть утішний. Дивимося ми, але не знаємо, що то має значити.

Навідались і ми до свого адвоката. Втішився дуже. „Виграємо справу“,—говорить.—„Я сам,—каже,—стану з вами на місці спору перед комісією. Але день перед тим прийдіть сюди до мене: війт, плевніпотенти, свідки, привезіть з собою які маєте папери, то треба перездріти, порадитися. Знаєте, як то перед битвою на війні приготовуються, так і нам треба приготуватися. Приїдьте раненько, то я скажу кожному, що й як хто має говорити, бо, бачите, справа запутана, а з полудня

---

¹ Бецирк—округ.

посідаємо на віз та й гайда в село, щоби в означений день рано бути на місці спірнім“.

Послухали ми його ради, ще й дякуємо. Зібралися: війт, два пленіпотенти і три найстарші господарі в селі, яко свідки, забрали всі старі папери, які де в кого були, і поїхали опівночі до Львова, днем перед приїздом комісії до села. Приходимо раненько до адвоката—нема дома, десь вийшов, але зараз прийде, просять зачекати. Чекаємо ми, чекаємо—нема адвоката. Вже десята, одинадцята, дванадцята година—нема. Поголодніли ми, пішли д'возові дещо перекусити. Прибігаємо по хвилі—ще нема адвоката. Що за нещастя? Вже перша, ба й друга, ба й третя година,—тут би нам час уже їхати додому, щоби на вечір заїхати, а його нема. Аж далі, десь так коло четвертої, йде він.

— Ах,—перепрошаю вас, говорить,—дуже перепрошаю, панове газди, але не моя вина, що я так опізнився, в суді при розправі був, оборона протяглася аж до цієї години. Але то нічого, ми ще все зробимо гаразд. Прошу до мого покою!

— Але може би ми зараз сіли на віз і поїхали в село,—сказав я.—То пан могли би там переглянути папери й навчити нас, що маємо говорити.

— Е, нема чого квапитися,—сказав він,—успіємо заїхати, а перегляд паперів недовго потриває.

Пішли ми з ним до його покою й посідали. Паперів внесли ціле наруччя. Взяв він тото читати: читає, читає, поволеньки, уважно, деколи нас щось запитаеться, ми відповідаємо, він знов читає, а тут уже півгодини, ба вже година, ба й друга минула,—він нічого. Ми тут як на терню сидимо, в'ємося, потіємо, а він усе розпитує нас, мов на протоколі, все папери читає, муркоче,—непорадна година! Вже ми по кілька разів йому наблювали: пора би їхати. А він усе своє: зараз, зараз! Та й далі до читання. Шоста година вибила, як дочитав. Ну, гадаємо собі, господи, тобі слава, кінець уже тому читанню, поїдемо! Еге, якби та не так! Як зачне тепер наш адвокат толкувати нам цілий процес від початку, обширно, подрібно, немов то ми й зовсім нічого не знаємо. Говорить, говорить, а ми трохи зо шкіри не вискакуємо,—тут таки би чоловік схопився, плюнув йому в очі і пішов. Та ба, годі! Далі зачав

нас навчати, як маємо говорити перед комісією,— і справді, мудро навчав! Така ясна стала нам ціла справа, так добре знав кожний, що йому говорити, що аж любо. Жаль тільки, що коли це навчання скінчилося, вибила дев'ята година. Смеркалося зовсім. Він аж тепер мов спостерігся, а тут ще й гриміти почало.

— Овва, а це що такого, вечір уже?—сказав він, озираючись.

— Таже вечір,—відповіли ми, мов осуджені.

— Що ж тепер діяти? Як їхати?

— Або я знаю,—відказав я.—Тепер трудно їхати, дорога недобра, та й воно далеко досить, лісами!..

— Самі не знаємо, що діяти!—відказали наші люди.

— А на котру годину завтра має приїхати комісія?

— На десяту рано.

— На десяту? Е, то байка: переночуйте ви тут, а завтра ранесенько повстаємо й курнемо в село так, що аж закуриться. На восьму будемо там. Отут йдіть, зараз коло моєї хати шинок є. Шинкар порядний там, переночуєте, а завтра, пам'ятайте, не опізніться, я буду ждати на вас.

— Що робити! Раді не раді пішли ми. Шинкар уже мов і надіявся нас.

— Чи ви від пана адвоката?—питає.

— Ая¹.

— Ну, ну, ходіть, найду для вас місце, ночуйте здорові! А може, ще потребуєте чого?

— Та дайте по порції горілки, ліпше буде спатися.

Випили ми, полягали в божий час і відразу поснули, як дерево. Чи довго ми так спали, бог знає. Досить того — пробуджуюся я — день білий. Зриваюся до вікна, дивлюся на сонце—вже геть з полудня. Гляджу довкола — всі наші газди сплять, як дерево. Господи боже, що це такого? Чи то сон, чи ява? Скрикнув я щосили,—ні, це не сон! Вони посхапувалися, і собі ж до вікна. А це що? З полудня вже? Невжеж ми так довго спали? Припадочку нещасливий! В'ємося мов пискорі посолені, а тут в голові кожному шумить, кості всі болять, мов поламани! Кличемо шинкаря: скільки вам належить за нічліг?

---

¹ Ая — так, еге ж.

— Не багато, лише шість ринських.

— Як? Що? Яким світом?

А він, злодюга, видячи, що нам квапно діється, що ми тут розшибаємося та аж чуби гриземо з нетерплячки, став собі в дверях та тільки всміхається, бороду погладжуючи.

— Так у мене всі гості платять!

Деякі з наших зачали з ним торгуватися, але де там, ані слова не дає сказати. Вергли ми йому гроші, скільки хотів, та й далі до адвоката. Прибігаємо— нема дома, рано ждав-ждав на нас, а далі сам поїхав, велів, щоби ми якнайшвидше поспішали за ним. А папери наші?

— Папери лишив, ось вам ваші папери!

— От так маєш! Поїхав, а паперів не брав.

Господи милосердний, що з нами тоді робилося, то й погадати страшно! Що то, гадаємо собі, там десь уже без нас справу розсудили, громада програла, що нам люди скажуть? Яка нужда чекає нас надалі? Ми немов наперед бачили того, що нас чекало, та й тоді вже не трудно було й бачити все те наперед!

Пігнали ми додому, та й просто не в село, а на пасовисько. Нема нікого. До ліса. Нема нікого. А тут уже швидко вечір буде. Ми до двора— в дворі співи, сміхи, гостина, музика— це пан комісію гостить. Глядимо ми, є і наш адвокат у покою, червоний, веселий, говіркий. Скільки проклять у тій хвилі на нього впало, то певно в своїм життю стільки склянок вина не випив! Ми вже чисто подеревіли, не говоримо нічого, не розпитуємо ні про що,—бо і нащо? Самі знаємо, що наше нещастя готове. Мов стовпи які, ми поставали на ганку, стоїмо, чекаємо, а самі не знаємо, на кого та й за чим. Пани якось побачили нас, підняли регіт у покою, але до нас ніхто не виходить. Панські слуги йдуть попри нас, також сміються, кепкують собі, поштуркують нас, але до нас ані слова. Панські пси приходять, обнюхують нас, деякі загарчать, а деякі й таки тихо відійдуть. А ми нічого, стоїмо, як неживі. Вже смерклося, в покоях запалало світло, пани й пані почали виводити якихось пісень, на дворі почав дощ кропити, а ми стоїмо все на ганку, з очима, вліпленими в ті яріючі шиби, з дрожжю в тілі й розпукою в серці.

Аж ось нарешті, пізно вже вночі, відчинилися двері, і почали один за другим викочуватися пани до своїх бричок. Насамперед пани від комісії. Переходячи попри нас, найгрубший з них став, позирнув на нас грізно й каже:

— Ви що за одні?

— Тутешні.

— Чого потребуєте?

— Що з нашим процесом сталося?

— З вашим процесом? То ви аж тепер приходите о тім довідуватися? П'яниці погані! Ви варті пасовиська, ви варті ліса? А торби жебрацької не ласка? Ідїть же додому й не смійте о тім і споминати! Минулися роки, як добро розпирало боки! Пропали, Іване, гроші!

Вся комісія зареготалася, сіла на брички та й поїхала. За комісією надійшов наш адвокат, крадучись як злодій, змішаний, ніби п'яний.

— Га, ви тут, ви тут?—лепотів він — Ждав на вас, їй-богу ждав, чому не приходили?

— А багато вам наш дідич заплатив, щоби ви нас спинили в місті, поки тут комісія розсудить на його хосен?¹

— Що? Як? Га! Образа гонору! —лепотів він, сідаючи на бричку, і курнув щодуху з двора.

— Щоб ти собі голову зломив!—проговорили ми вслід за ним. Та й то дармо: не зломив голови, собака!

Аж ось і пан наш раптом немов уродився перед нами. Стояв, похитуючись у отворених дверях.

— Ге-ге-ге,—говорив він з п'яним реготом,—панове громада, обивателі, бургери, пленіпотенти, а що там чувати? Як процесець іде? Нічого, нічого! Але постійте но ви, я вас тепер буду розуму вчити! Тепер ви будете скакати так, як я заграю! Я вам дам себе знати, щоб ви тямили!

І додержав слова! Прикрутив усіх так, що й дихнути годі! Правда, громада не відразу подалася. Зробили ми рекурс, але рекурс відкинули. Тоді ми рішилися силою боронити свого права, але тим іще гірше собі пошкодили. Жінки, діти, чоловіки і старці всі за

---

¹ Хосен — користь, вигода.

покотом¹ виринули з села, щоби не дати панові заняти пасовиська. Пан спровадив військо. Ми перед військом попадали на землю, кричачи: „Хоч толочте, хоч стріляйте, а ми з цієї землі не вступимося, то наше!“ Але військо не стріляло й не толочило, а тільки, поділившись на дві роти, рушило на конях через збіжжя, через плоти, та в село. Прийшлося нам вертати. Два місяці стояли в селі жовніри², що було ліпшого з худоби, повірізували та поз'їдали, звели нас усіх на нінащо, а коли від'їздили, то пан міг бути спокійний: громада була зломана і зруйнована дочиста й мусила сама подаватися в його руки.

От така наша доля. Чи буде колись ліпше, чи доведеться нам хоч при смерті дихнути вільніше, господь знає. Але пан зо всієї сили працює над тим, щоби чимраз тісніше натискати на нас пута. П'ять коршмів у селі запровадив, школи нема, священика вибрав собі такого, що з ним руку тягне, а нам нікому порадити, живемо, як ті воли в ярмі, вже й дітям не робимо надії на кращу долю...

В травні 1883 р.

---

¹ *Всі за покотом* — всі як один.

² *Жовніри* — солдати.

ПАНЩИЗНЯНИЙ ХЛІБ

Було це зимою в початку 1896 року. По вічу в Перемишлі запросили мене торецькі читальники, а головню посол Новаковський, поїхати з ним до Торок. Я давно бажав бути в Торках і радо згодився поїхати, а двомилева їзда саньми по снігу, при світлі місяця була для мене радше принадою, ніж страшною. Їхала нас спора¹ купка. Мені прийшлося сидіти в санках Андрія Крицького, старого селянина, котрого я пізнав на вічах, як доброго бесідника. Дорогою я пізнав його ще ліпше, як оповідача. Ми мали час розбалакатися, а Крицький оповідав невтомимо. Він знав усіх в селі, знав історію кожної хати, кожного закутка, а пам'ять його сягала хоч недалеко, а все таки пару літ поза 1848 рік. Про останні роки панщини були його оповідання власне найцікавіші, найглибше запали мені в тямку. Може колись мені вдасться списати їх у цілості (Крицький жиє досі, і дай йому боже ще жити много літ). А тепер я передаю з пам'яті одну частину з його оповідання—не дословно, а так, як вона уформувалася в моїй пам'яті.

— Я ще був молодий, коли панщину скасували,— оповідав Крицький,— тільки три роки я робив її. А проте буду ті три роки тямити, доки мойого життя. Люті часи були, паночку. Теперішня молодіж, богу дякувати, не має і поняття про те, що тоді діялося. І нехай не має. Не треба їй мати, та дещо таки повинна би знати. Те, що ви розповіли в своїх „Панських

¹ *Спора*—чимала.

жартах¹, то правда, але то не вся правда. Ви того, пане, не могли знати докладно, бо вас тоді ще й на світі не було. А хто того сам не бачив на свої очі, той не може собі так легко зміркувати. Подивіться на наші поля, пане. Богу дякувати, земля благодійна, навіть найбідніший може жити, коли тільки має пару здорових рук і охоту до праці. Еміграційної гарячки ще тут не знаємо. Імо хліб житній або пшеничний, вівсом коні годуємо, голоду не терпимо. Маємо своє тягло, свої ковані вози, маємо в селі школу, читальню, склеп громадський, а зате не маємо ані одного лихваря. Одним словом, стоїмо на власних ногах, оскільки то в Галичині хлоп може стояти на власних ногах.

Та не питайте мене, як тут виглядало перед 1848 роком. Досить вам буде лиш тільки сказати, що в цілім селі не було ані однісінького воза. Тільки у пана були вози, а у хлопів тільки сани. Саньми звозили літом збіжжя до stodil і сіно до стогів, на санях вивозили обірник² на поле, на санях, чи літо чи зима, вивозили й умерлих на кладовище.

— Ну, та вмерлому байдуже. А як жили живі! Я тільки про себе скажу. Мій тато був з Медики родом, мав двох братів, усі три були хлопці гарні, спосібні. Взяв пан одного до двору за лакея, поїхав з ним до Бродів і там програв його в карти другому панові. Ще й досі десь там в Брідщині є фамілія Крицьких, то наші свояки. Вернув пан додому, взяв другого брата до двору, поїхав із ним до Варшави і знов десь його запропастив. То мій тато бачить, що й його жде таке саме, взяв та й утік сюди до Торок. Нібито під одним паном було, але все воно дальше від пана, і якимось так йому минулося. Бідував тато дуже, оженився бідно, не було з чого жити, а тут на панщину гонять. Ледве мені дванадцять літ минуло, мусив я йти на панщину. Ой, назнався я за три роки всякого знущання! Не дай, боже, й згадувати!.. Та я не про себе вам розповім.

Був у нас на селі бідний та нещасливий чоловік, Онопрієм звали. Таки на правду, що був і бідний, і нещасливий. Нині нібито бідніші бувають і живуть на

---

¹ „Панські жарти“ — поема І. Франка.

² Обірник — гній.

світі, халупники без кроку поля, навіть комірники між людьми по-людськи виглядають. Тоді не те було. Онопрій мав хатину, мав огородець, мав півпрута¹ поля. Тепер би то був сякий-такий господар, а тоді називався пішак. Як нині, бачу його! Згорблений, з запалими очима і лицем такої краски, як земля свята, босий зимою і літом, без капелюха, ані шапки, принаймні я ніколи не бачив, щоби голова в нього була чимнебудь накрита; сорочка груба, з міхового² полотна, чорна, як стеля в курній хаті; поверх сорочки стара, з долини обігнила і обшарпана веретянка, підперезана ликом або перевеслом, оце була вся його одіж, чи то зима, чи то літо. Все зігнутий ходив, усе звільна, ледве ліз, усе щось жвав у роті і все голодний був. Ми, хлопці, чи то пасучи панські вівці, чи роблячи яку іншу роботу, не раз сміялися з нього, дражнили його.

Він ніколи не гнівався, не підніс голосу, а все якимось так покійно, таким приниженим та прибитим голосом відповідав:

— Так, дітоньки, так! Жартуйте здорові. А хлібця дайте, коли маєте, бо бігме, що ще-м його святого сьогодні в роті не мав...

— А що ж ви раз-у-раз жвете, Онопрію?—питаємо, бувало.

— Ет!—відповів він неохітно і, понуривши голову, важко зітхав.

— Онопрій жвачку жве, жвачку жве!—крикне було дехто з пастухів. Другі підхоплять, регіт піде по толоці, а Онопрій нічого, відвернеться та й шкандибає до своєї роботи. Раз тільки я бачив, що він тайком отирав собі очі брудним рукавом своєї веретянки.

Жінка у нього була зла, так говорили в селі. На вигляд не можна було того по ній пізнати, бо молодичка була вродлива, здорова, рум'яна й весела. Тільки пізніше я зрозумів, яка лиха доля спарувала їх обоє. Онопрій довго парубкував, служив при дворі, свого не мав нічого, аж нараз пан казав йому брати Марту. Це було його нещастя, бо Марта взяла його під ноги, притлумила, прибила до землі, морила голодом,

---

¹ *Прут поля* — вузенька як прут, але довга нивка, близько півдесятини.

² *Міховий* — з мішка.

навіть казали, що біла його вечорами, а сама бігала за двораками.

За такою жінкою Онопрій швидко постарівся, згорбився, пожовк і зів'яв, зробився „гусячим повітрям“, як казали в селі.

Не знаю вже, по якому там інвентару, досить, що Онопрій, хоч нібито господар, а не наймит, був майже день - у - день на панщині. Здається, що жінка гонила його сама робити, понад припис, платні дні. Та яка то його робота була? У бідолахи не було сили за хруща, і коли інші не допомагали йому чи то на загоні, чи в stodолі, то отаман не жалував нагайки, бив, копав ногами, аж кості в старого тріщали. А він терпів, ані пари з уст не пускаючи. І диво! Не раз здавалося, що не встане від тих нелюдських побоїв, що всі кості в нього поламани — аж ні! Полежить трохи, постогне тихенько, а далі встане та й знов помаленьку починає порпатися, ніби то робить щось, не швидше й не ліпше, як і перед бійкою. Одного разу, — як нині тямлю і до смерті того не забуду, — було якось коло полудня.

Саме пшеничні жнива були. Вигнали людей громаду на панський лан і власне вже один вижали. Треба було йти на другий лан, аж ген на другім кінці поля, за гостинцем. Ви, пане, не думайте, що то така проста річ була перейти з одного лану на другий. То нині люди переходять з ниви на ниву, серпами поблискують, віддихають повними грудьми, простують крижі, перекликаються, вітаються, жартують або про здоров'я питають. Тоді не те було. Пани все лоточили своїх наставників: не вмієте порядку держати, часу багато тратите, поки з одного лану на другий перелізете. А наставникам то що? Вони на конях, нагайки в руках...

То скоро одного лану діжнуть, зараз кричать:

— Ану, щодуху на другий лан! Далі!

І пускають коні тропом¹, а всіх женців, старих і малих, серед сквару² і спраги, серед куряви чи дощу женуть перед собою. Втомлені важкою працею, не вспівши віддихнути, люди біжать, що можуть вискочити, звісно, що молоде та сильне, те біжить наперед, кричить, вівкає, регочеться так, що здалека думав би,

---

¹ Тропом — бігцем.

² Сквар — жара.

що яке сполошене весілля жене по полю. Але вагітні жінки, старі та діти не можуть надужати, лишаються ззаду. Ой, гірка їх доля! Отаман на коні за ними, пере нагайкою, не питає, чи по плечах, чи по голові. Біжать бідні, падають у рови та борозни, не раз під кінські копита. Ой, пане, скільки то разів я бачив, як вагітні жінки отак падали, а вставши, мали на плечах сорочку, пописану червоними басаманами. Це нагайка крізь полотно тіло попрогризала.

Отже раз гнали отак громаду з одного лану на другий.

Бігли людонькове польовою стежкою, задихані, червоні, присипані пилом, очі кров'ю поналивані, бо спека була велика. Я стояв край дороги, пас панські коні на перелозі. Пробігли попри мене насамперед парубки, далі дівчата, потім чоловіки, а ззаду стариння ногами набиває. І Онопрій був між ними, та він на самім заді лишився. Так і видно, як коліна під ним дилькочуть, а роззявлені вуста силуються захопити якомога більше повітря. Та де тобі, не може бідолаха за іншими наспіти. А отаман ось-ось за ним на коні. Ще хвилька, аж тут як не роздасться крик:

— *Prędziej, chacie, prędziej!*¹

І рівночасно свиснула нагайка, чорною гадюкою блиснула в повітрі й обвилася довкола голих по коліна Онопрієвих ніг. Легенький ляск, знов блиснула в повітрі нагайка і знов окрутила голі ноги старого. Він тільки ойкнув і повалився на землю, а на ногах відразу виступили два широкі, червоні перстені і з них помалу почала виступати кров:

— *Wstawaj, drable!*² — кричав до Онопрія.

Той звільна, натужуючися, почав підніматися догори. В тій хвилі нагайка ще раз оперезала його плечі. Він похилився, мов зігнута лоза, і в тій хвилі чорне та тверде випало у нього зза пазухи і покотилося до рову. Онопрій сягнув рукою по свою згубу, та не встиг захопити її на льоту.

— *Co to jest?*³ — крикнув отаман, бачачи його рух.

— Та... та... так! — лепотів Онопрій.

---

¹ Скоріш, хаме, скоріше!

² Вставай, злодюго!

³ Це що таке?

— *Podaj i podaj tu!*¹—кричав отаман.

Онопрій, усе ще згорблений, весь тремтячи, зліз до рова, підняв і подав отаманові те, що випало в нього зза пазухи. Отаман довго придивлявся тому предметові, а Онопрій стояв перед ним без шапки, зложивши руки на груді, мов до молитви. Я не зводив очей з його ніг. Коліна раз-у-раз дилькотіли, мов у чоловіка, що дуже змерз, а з червоних перстенів на худих та чорних від бруду литках тоненькими смужками плила в долину кров і швидко всякала в сірій пил дороги.

— *Co to jest?* —запитав нарешті отаман Онопрія.

— *Ta... ta... to... to... хліб.*

— *Co? Chleb?*²

— Ну, так, мій хліб. Я такий їм. В інших людей то макуха, а в мене, паночку, хліб.

Отаман ще хвилю держав Онопрієв хліб у руці, оглядав його, нюхав, а далі рука в нього якось дивно задрижала, він шпурнув тим хлібом геть на поле, швидко видобув із кишені хустку й почав обтирати собі очі. Навіть він розплакався.

Знаєте, пане, повідають, що десь колись пан-біг зробив таке чудо, що заставив каміння плакати. Певно, що те чудо було божа сила. Але, грішний чоловік, я думаю, що то було більше чудо, коли отой наш отаман заплакав над Онопрієвим хлібом. Я малий тоді був, чотирнадцять літ, а як побачив його сльози, того чоловіка сльози, що був для нас як огонь, як звір, без серця, то мене щось шпигнуло, мов ножем, у серце. Я до тої хвили нічого не розумів, не застановлявся: казали робити, я робив, били, я терпів, бо бачив, що й інші так само роблять. Я й не думав, щоб то могло бути інакше, навіть не розумів, чи то зле так, чи добре. Противно, не раз мені говорили, що то так треба, що так пан-біг дав, що хлоп лїнивий і треба гнати його до праці. Але оті отаманські сльози відразу все в моїй душі перевернули. Я пізнав, що мусить бути страшне зло, страшна кривда на світі, коли навіть такий звір мусить над нею заплакати.

Отаман помовчав хвилю, ще раз обтер очі хусти-

---

¹ Підійми й дай сюди!

² Що? Хліб?

ною, а потім, вийнявши з череса якийсь гріш, кинув його Онопрієві і сказав:

— Na, masz! Idz do karczmy i kup sobie chleba! A zaraz tam wychodz do roboty¹.

І, не дожидаючи довше, затяв коня і пігнав за жінцями, а Онопрій, понуривши голову та не озираючи навіть закривавлених ніг, потюпав дорогою до села. А коли геть відійшов, я підняв його той хліб і сховав його за пазуху. Зразу я думав на сміх показати іншим пастухам, щоби побачили, яку то жвачку жве щодня старий Онопрій, але, коли я взяв макуху в руку, пройняв мене такий жаль, що я й собі ж отам серед поля, при панських конях, заплакав, мов мала дитина. І, прийшовши вечором додому, я сховав ту макуху у скритку за стріхою й держу її донині і внукам своїм лишу на пам'ятку.

То вже були останні панщизняні жнива. О велицидні² потім скасували панщину і люди вже веснували на своїм. Старий Онопрій не радувався, все однаковий був.

— Що вже мені свобода! — зітхав він. — Будьте собі свободні, а моє вже пропало.

Одного тільки бажав: покушати свого власного житнього хліба...

— От би мені хлібця житнього з власного поля покушати! — говорив не раз. — Може би я аж тоді засмакував свободу.

Жнива надходили. Жито вродило на чудо, вище хлопа, а колос, як праник. Старий Онопрій день-у-день рано вибігав на свій загін, придивлявся своєму жити, зі страхом слідив кожну хмару, зривав колосок і вилущував зернятко, чи вже можна жати. Дождався нарешті, затвердло зерно, пополовіло стебло, похилилося вниз. Ще люди й не збиралися на жниво, а старий Онопрій одного дня взяв серп та й пішов на свій загін.

— Вижну два, три снопи, витовчу зерно, змелю на жорнах, аби тільки покуштувати хлібця святого.

Вечоріло. Я ще з одним хлопцем вертав з поля від сіна. Ідемо стежкою поміж жита, розмовляємо, аж

¹ На, маєш! Йди до корчми й купи собі хліба! А скоро виходь на роботу!

² О велицидні — коло великодня.

глянь, перед нами щось повзе та шелестить. Підбігаємо ближче, — а це старий Онопрій. Нажав три снопи жита, поклав один на голову, другий на одне плече, а третій на друге, згорбився вдвоє й лізе додому. Снопи великі, жито вродливе, так що колосся аж землею за ним тягнеться. Йдемо за ним, розмовляємо, жартуємо і все то один, то другий ніби не навмисне стане йому на колосок. А в нього й на стільки сили нема, щоб відірвати колосок від стебла; за кожним разом стане й, не обертаючися, жалібно-спокійним голосом говорить:

— Ей, хлопчики, та дайте спокій! Адже це хлібець святий!

Жаль нам його стало, перестали йому збитки робити, а далі я сказав:

— Дайте, татусю, я вам занесу ті снопи до хати!

— Ні, синку, вже я сам!

Провели ми його аж до хати. Жінки його не було дома, двері були засунені зсередини. Поки ми найшли дерев'яний ключ під стріхою, поки відімкнули двері, Онопрій стояв, усе ще держачи снопи на собі. А коли двері отворилися, він якось прожогом кинувся до середини та спотикнувся на порозі й тихенько разом зі снопами впав на землю. Так, немов би присів. І тихо. Снопи вкрили його.

— Що вам, татусю? — питаємо знадвору.

Не відповів. Вбігли ми до сіней, відкинули снопи, а він лежить на землі, лицем вниз, неживий.

Не дочекав покуштувати свобідного хліба...

1896.

МАЛИЙ МИРОН

1

Малий Мирон — дивна дитина. Батько втішається ним і каже, що він чудово розумна дитина, але батько, звісна річ, сторонничий суддя. Та й ще Миронів батько — чоловік уже в літах, ледве дочекався дитини, і значиться, яка там будь собі дитина, все вона в нього і золота, і розумна, і гарна. Сусіди тихо шептали собі, що Мирон „якесь не таке, як люди“: іде та й розмахує руками, гуторить щось сам до себе, візьме прутик, швякає по повітрі, або стинає голівки з будяків та ластів'ячого зілля. Серед інших дітей він несмілий і непрворний, а коли часом і відізветься з чимбудь, то говорить таке, що старші як почують, то тільки плечима стискають.

— Василю, — говорить малий Мирон до малого Василя, — ти доки вмієш рахувати?

— Я? А доки маю вміти? П'ять, сім, парканадцять!

— Парканадцять! Ха, ха, ха! А то скільки парканадцять?

— Ну, скільки ж має бути? Я не знаю!

— Та то ніскільки. От сядь лишень, будемо рахувати!

Василь сідає, а Мирон починає рахувати, цюкаючи за кожним разом бучком о землю: один, два, три, чотири...

Василь слухає, слухає, а далі встав і побіг, Мирон і не помітив: сидить, цюкає і рахує далі й далі. Надійшов старий Рябина, кахикає, харкотить і охає, — Мирон не чує, все своє. Старий зупинився близь нього, слухає, слухає... Мирон дорахував уже до чотиреста.

— А ти, невітцівська дитино, е! — сказав старий своїм звичайним, трохи носовим голосом, — а ти що робиш?

Малий Мирон аж звергся¹ й обернув залякані оченята на старого Рябину.

— Та ти землю святу б'єш, е? Ти не знаєш, що земля наша мама? Дай сюди той бучок!

Мирон дав, не розуміючи майже, чого хоче від нього старий. Рябина шпурнув бучок геть у кропиву. Мирон трохи не заплакав, не так за бучком, як за тим, що старий перервав йому рахунок.

— Іди додому та „Отче наш“ говори, е-е-е, аніж маєш такі збитки робити! — сказав старий з суворим видом і пошкандибав далі. Мирон довго глядів за ним, усе ще не можучи зрозуміти, за що це старий прогнівався і чого хоче від нього.

II

Малий Мирон над усе любить бігати сам по зелених, цвітистих лугах, поміж широколисті лопухи та пахучий ромен, любить упиватися солодким запахом росистої конюшини та квітчатися прилипчастими лопуховими гудзиками, яких так і насиляє на себе від ніг до голови. А ще річка, через котру з городу треба йти на пастівник, невеличка, супокійна підгірська річечка, з глибокими, стрімкими та обривистими берегами, з глинистим дном, з журчачими бродами, котрих дно покрите дрібними плиточками, оброслими м'яким, зеленим водоростом, довгим, мов зелені шовкові пасма, — ота річка, то правдива розкіш, то сильна принада для Мирона. Там він цілими годинами любить сидіти, запхавшись у високий зелений косітник або між густе, лапасте листя надбережного підбілю². Сидить і вдивлюється у плюскітливую воду, в мигаючу під напором хвилі траву, в ковбликів³, що час від часу вилазять із своїх печер, або випливають із глибшого плеса, нипають⁴ по дні, шниряючи за водяним хробацтвом, то знов вистобурчують свою тупу, вусату мордочку аж над воду, хапнуть раз повітря та й уті-

¹ *Звергся* — скулився.

² *Косітник* — коситень і підбіль — болотяні рослини.

³ *Ковблик* — риба.

⁴ *Нипати* — нишпорити, шукати.

кають чим борше в свою криївку, немов би закуштували не знати якої присмаки. А тим часом сонце жарить із безхмарного, темноблакитного неба, гріє Миронові плечі і все тіло, але не пече його за широким листом. Любо йому. Невеличкі його сірі оченята живо бігають, дитиняче чоло стягається, — думка починає рушатися.

— От сонечко, чому воно таке невеличке, а татуньо казали, що воно велике? То певно в небі лиш така невеличка дірка прорізана, що його лиш стільки видно!

Але зараз же в його голові заворушилася й друга думка.

— Ба, як же воно? Сходить, там дірка мала; заходить, то й там дірка. Хіба ж дірка разом із сонцем по небі ходить?

Це не може йому поміститися в голові, і він обіцяє собі, що скоро додому, то зараз запитається татуня, яка то в небі на сонце дірка прорізана?

— Мироне! Мироне! — чути здалека крик.

То мати кличе. Мирон почув і схопився, збіг із бережка над бродок, щоби перейти через річку, та й нараз зупинився. Багато разів уже він переходив через річку; та й нічого, а тепер нараз нова поява впала йому в очі. Він стояв якраз проти сонця і, дивлячись у воду, побачив нараз замість плиткого дна, камінчиків і м'яких зелених пачосів водоросту — одну бездонно-глибоку синяву. Він не знав іще, що це небо з води всміхається до нього, і зупинився. Як же тут іти в таку глибіню? І відки вона взялася нараз? Він став і почав уважно розглядати глибіню. Усе однаково. Він присів. Однаково, — тільки при бережку видно знайомі камінчики та й чути звичайний любий журкіт води на броді. Він повернувся лицем у другий бік, за сонцем: глибіню щезла, брід плиткий, як був. Це відкриття і втішило й здивувало його. Він почав повертатися на всі боки, пробуючи і втішаючись дивним явищем. А про мамин клик і зовсім забув!

І довго так стояв малий Мирон, то схиляючись, то повертаючись над бродом, але лізти у воду все якось не смів. Усе здавалося йому, що ось-ось серед плиткого, камінчастого броду земля розскочиться, і зіне¹ бездонна блакитна глибіню під річкою, між високими

¹ Зіне — стане прірвою.

беретами, і полетить він у ту глибінь далеко-далеко, щезне в ній, мов трісочка, кинена в глибоку, темну криницю. І хто знає, як довго був би він стояв над бродом, якби не був надійшов сусід Мартин, що з вилами і граблями квапився до сіна.

— А ти чого тут стоїш? Он там мати кличе тебе. Чому не йдеш додому?

— Та я хочу йти, але боюся.

— Чого?

— Та от адить! — і він показав бездонну синяву в воді. Мартин не порозумів.

— Ну, та чого тут боятися? Адже плитко.

— Плитко? — спитав недовірливо Мирон. — А от яка глибінь!

— Глибінь? Ади, що не глибінь, — сказав Мартин, і як був у ходаках, так і перейшов через брід, мало й замочивши їх. Той перехід Мартина осмілив і Мирона, і він перейшов через воду і побіг горі городом додому.

— Який це дурний хлопець! П'ять літ має, а ще броду боїться, — пробовкнув сусід і пішов до сіна.

III

А коли літом усі старші з хати підуть у поле, Мирон лишається сам, але не в хаті. В хаті він боїться. Боїться „дідів у кутах“, т. є. тіней, боїться черева-того комина, чорного внутрі від сажі, боїться грубої дерев'яної клюки, вбитої в віконце, що в повалі¹ для пропускання диму від скіпок, якими світять зимою. Мирон лишається на дворі. Там він може собі гуляти, рвати зіллячко і розщипувати на кусники, будувати хатки з трісок і патичків, що на дровитні, або й так собі лежати на приспі та гратися на сонці, та слухати цвіркоту горобців на яблунках, та глядіти на синє небо. Любо йому, і на дитиняче чоло знов хмарка на-бігає — це думка надходить.

— А чим то воно чоловік усе видить? І небо, і землю, і тата з мамою? — таке питання насувається йому ні звідси, ні звідти. — Або чим чує? Он каня² кевкає, кури кудкудачать... Що то таке, що я тото чую?

Йому здається, що все те чоловік діє ротом, і ви-

¹ Повала — стеля.

² Каня — шуліка.

дить і слухає. Рознімає рот: так і є, видно все, чути все...

— А може, ні? Може, очима?

Зажмурює очі. Ов, не видно нічого. Рознімає: видно й чути. Зажмурює знов — не видно, але чути.

— Еге, та ось воно як! Очима видно, а чим же чути? Знов рознімає і затулює рот — чути! Далі очі — все чути. Аж ось прийшла думка — заткати пальцями вуха. Шум-шум-шум. А то що таке? Чути шум, але не чути ні кудкудакання курей, ні кевкання кані. Віднімає пальці — чути кудкудакання, а шуму нема. Другий раз — те саме.

— Що це таке? — міркує сам собі Мирон. — Еге, знаю вже! Вухами чую кудкудакання, а пальцями чую шум! А як же, а як же.

Пробує раз і другий — так, зовсім так.

А коли поприходили жінці на полудне, він підскакуючи біжить до батька.

— Татуню, татуню! Я щось знаю!

— Та що таке, моя дитино?

— Я знаю, що чоловік очима видить.

По батьковім лиці перебіг усміх.

— А вухами чує кудкудакання, а пальцями шум.

— Як, як?

— Та так, що як не затикати вуха пальцями, то чути, як курка кудкудакає, а як заткати, то чути тільки шум.

Батько зареготався, а мати, гостро позирнувши на Мирона, сказала, намахуючи йому ложкою:

— Іди, прибуду, йди! Такий парубок великий, що вже би далі женився, а такі дурниці говорить! Чому ти ніколи не погадаєш наперед, що маєш сказати, а все десь таке ляпнеш, мов на лопаті вивіз? Таже чоловік усе чує вухами, і шум і кудкудакання.

— А чому ж не чує разом? Тільки як не затикати вух, то чує кудкудакання, а як заткати, то чує шум? — запитав малий. — От потрібуйте¹ самі! — І він справді для перекони заткав свої вуха пальцями.

Мати проворкотіла ще щось, але відповіді на те питання не знайшла.

IV

А вже найбільша була біда Миронові з тим мисленням! Не вмів мислити, та й годі. Що тільки, бувало, скаже, все якесь не таке, як треба, все мати або хтобудь другий каже йому:

¹ Потрібувати — попробувати.

— Та чому ти, тумане¹ вісімнадцятий, не помислиш уперед, що маєш казати, а так бовтаєш, як той рибак бовтом бовтає!

І що вже бідний Мирон не намучився, щоб вимислити, а потім сказати щось розумного—ні, не можна, та й годі. Бідний Мирон прийшов до того переконання, що він не вміє мислити!

Ото раз сидить уся родина при обіді довкола великого стільця насеред хати. Мати подає капусту. Капуста добра, з салом, ще й крупами засипана. Всі їдять її мовчки. Малий Мирон укусив разів зо два, а далі задивився на те, що так тихо стало в хаті, ніхто й слова не скаже. Ні відси, ні відти здається йому, що власне тепер йому випадає щось сказати. Але що би тут такого? Треба наперед розмислити, а то всі будуть сміятися, ще й мама насварять. Що би тут сказати? І малий Мирон зачинає мислити. Ложка, як ніс її від рота до миски, так таки застигла в повітрі враз із рукою. Очі недвижно вперлися в пустий простір, а далі мимовільно зупинилися на образі матері божої, що висів на стіні; губи тільки рушаються, мов щось шепчуть.

Слуги побачили це, звернулися поміж собою, трунули² одно друге ліктями, а дівка-служниця шепнула навіть до старого Івана:

— Ану, він зараз якусь дурницю вистрілить.

— Ба, не знати,—почав звільна Мирон,—чому тото, свята матінка дивиться, дивиться, а капусти не їсть?..

Бідний Мирон, хоть і як мучився, не міг нічого ліпшого придумати, може для того, що його насилу заставляли думати „так, як люди“.

Сміх, регіт, звичайна нагана матері враз із „туманом вісімнадцятим“,—бідний Мирон заплакав.

— Та що ж, коли я не вмію мислити так, як люди!—сказав він, обтираючи сльози.

V

Що з нього буде? Який цвіт розів'ється з того пуп'янка? Це й проповісти не тяжко. Лучаються по наших селах доволі часто такі дивовижні появи. Все в

¹ *Тумане* — дурню.

² *Трунути* — штовхнути.

них змаленьку не так, як у людей: і хід, і обличчя, і волосся, і слова, і вчинки. А коли прийдеться такій дитині вік жити під тісною сільською стріхою, без ширшого досвіду, без яснішого знання, коли від малку нетямучі родичі почнуть натовкати в неї все на такий спосіб, „як звичайно в людей“, то їм і вдасться придавити вроджений нахил до своєрідного; всі невживані і приголомшені здібності дитини заніміють і занидіють у зав'язку, і з малого Мирона вийде кепський господар або, що гірше, не доразу приголомшена живість та прудкість характеру попре його до злого, не можучи розвинути на добро,—стане він забіякою, ворожбитом, що віритиме у власні привиди, і буде туманити людей із щирого серця.

Але коли така дитина натрапить на люблячого і, що головне, не дуже вбогого вітця, котрий схоче, і зможе, потягнутися з останнього, щоб своїй дитині отворити очі і світ, то тоді—що ж тоді? Чи ви думаєте, що доля дитини стане кращою, так, як звичайно розуміють люди кращу долю? Коби не так! У школі дитина хапатися буде науки на диво, впиватися буде нею, як недужий свіжим повітрям, і скінчить на тім, що перейметься правдами науки і забажає перевести їх у життя. І стане малий Мирон гарячим проповідником тих правд, понесе їх між темних і пригноблених, під рідні сільські стріхи... Ну, і незавидна чекає його доля! Навістить він і стіни тюремні, і всякі нори, муки та насилля людей над людьми, а скінчить тим, що або згине десь у бідності, самоті та опущенню на якімось піддашшю, або з тюремних стін винесе зароди смертельної недуги, що передчасом зажене його в могилу, або, стративши віру в святу, високу правду, почне заливати червяка горілкою аж до цілковитої нестями. Бідний малий Мирон!..

ОЛІВЕЦЬ

Прошу ніяким світом не думати, що це я розповідаю видумку, або що напис на заголовку цієї повістки—яканебудь метафора. Ні, діло справді йде про олівець, і то не цілий, а кусник, от так, візьмімо, три цалі¹ завдовжки. А втім, як хто скаже, що півчетверта цаля, то також не піду з ним до вїйта судитися. Але те знаю добре, що чотирьох цалів завдовжки не тримав. Це міг би я, як кажуть правники, „ствердити головною присягою“ або, як кажуть наші ясеничани, „побожити й заскаритися, на чім світ стоїть“. Півчетверта цаля, не більше, задовгий був герой цієї повістки. Хоть то літ тому чимало, як ми бачилися з ним останній раз, це є, як я бачив його, бо він своїм затемперованим² носиком хіба ж міг мене бачити? А при тім він цілого півтора дня лежав у моїй шкільній торбі, під книжками, достоту у тьмі кромішній! Аби не збрехати, то буде тому не менше шістнадцяти літ,—доволі часу, щоб забути й про якого щирого приятеля. А я не забув про нього, про півчетверта цаля задовгий кусник олівця, в оправі з темночервоного дерева, шестигранний і політурований нажовто із срібним, вибитим написом „Mittel“ на тупім кінці; з другого кінця був затемперований, не надто гостро, а не надто й тупо,—саме стільки, скільки потрібно для сільського школяра.

В такім виді лежав він одного зимового поранку на снігу на подвір'ю ясеницької школи саме коло стежки, котру протоптали зрана школярі. Це був погідний, чудовий поранок. Мороз потискав, мов скаже-

¹ Цаль — приблизно вершок.

² Темперувати олівець — застругати олівець.

ний; у повітрі літали малесенькі платочки снігу, зовсім прозорчисті, видні тільки по діамантовім блиску, коли в них заломався сонячний промінь. Олівець не застряг у замерзлім іскристім снігу, а лежав зовсім наверху. Його жовта політура полискувалася до сонця, а срібні букви „Mittel“ виднілися здалека. Певно, котрийсь школяр, біжучи до школи, загубив його. Він так і лежав, простягнувши свій чорний, загострений носик до стін школи, немов силувався вказати кожному прохожому, що там його належне місце; немов просив своїм срібним поглядом, щоби його виняти з тої хоч гарної, але дуже холодної постелі і занести там, до школи, відки широко по селу розлягався гармидер хлопців, що дожидали пана професора¹.

Скажіть же тепер самі на совість, що би ви зробили, якби вам лучилося побачити такого Mittel'я і то в подібнім не зовсім для його „чина“ відповіднім положенню? Думаю, що 90% із вас, не підозріваючи в нім героя не то повістки, але навіть газетярської новинки або мізерного анонса, підняли б його і сховали попросту до кишені. Інші 10% запевно навіть не схилились би по нього.

Я, признатися щиро, належав до тих 90%, ц. зн., не підозріваючи нічого злого в олівці, схилився по нього і, не маючи ніде при тілі кишені, вложив його до шкіряної школярської торби, в котрій були мої книжки. Але що при тім було не зовсім звичайного, так це те, що я вельми втішився своєю знахідкою. Я був бідний сільський хлопець і ніколи ще на своїм віці не мав олівця, все мусив писати тим проклятушим гусячим пером, котре так страшно капало, бризкало і порскало під натиском моєї руки. А тепер нараз—я знайшов олівець! Та й ще який гарний! Правда, я бачив його лише мельком, ще як лежав на снігу, бо відтак, ухопивши його в руку, я швидко шусьнув² його до торби, немов боячися, щоб сонце, котре так ясно світило, не викрало його з моєї руки. А ще друга цікава штука при цій тій операції була та, що мені й через голову не перейшло, щоби котрий школяр міг був його згубити,—чуєте,—ані через голову мені не перейшло. Де, де, де! Котрий тут у нас

¹ Професор — учитель.

² Шусьнув — кинув, сховав.

школяр губить олівці! То мусив бог зна якийсь незнайомий пан приїздити до професора,—ну, певно то він якимось дивним способом загубив той олівець. А може то був той гандляр, котрому професор торік продав корову; може бути, що цей олівець лежав тут іще відторік і ніхто його бідного не видів. А може він упав уночі з неба враз із снігом? Аджеж бабуня казали, що не раз жаби падають із неба; чому ж би й олівці не мали падати? Так міркував я, йдучи через подвір'я до школи. Що ж, хіба шестилітньому хлопцеві не вільно так міркувати? А впрочім—ні! Мені дуже сподобався той олівець. Я держав руку в торбі, а він був у моїй руці, я обертав його гранками сюди й туди, старався вгадати його грубість, відновити перед своїми очима його постать, одним словом, моя фантазія, мов мотиль коло квітки, невпинно крутилася й шибала коло олівця. Вона насилу відганяла всяку думку, що олівець міг належати до котрого школяра, і що, значить, мені прийдеться віддати його назад властителеві.

В класі повно вже було школярів. Деякі сиділи в лавках і бубоніли завдану лекцію, хвиля від хвилі боязко позираючи на двері, чи не йде професор. Інші сміліші, ходили по класі, билися, тручалися поміж лавками, мазали різні дива крейдою на таблиці і стирали їх відтак швидко намоченою шматкою, що служила замість губки. За олівцем ніхто не питав. Це мене дуже врадувало, і я швиденько, немов крадькома, шусьнув у другу лавку і сів на своє звичайне місце. Виймаючи книжку, потрібну для слідуючої години, я почув у торбі брязк олівця о шкіру, і весь затремтів—не знаю, чи з радості, чи з якоїсь неясної тривоги.

Ось і професор прийшов, почалася наука. Нічого! Ось і година минула, професор вийшов, крик і гомін почався по-давньому, про олівець ніхто й слова не каже. Я сиджу, оглядаюся довкола і тремчу, мов злодій над краденим добром, боячись, що ось-ось надійде хтось і зажадає від мене олівця.

Але ніхто не жадає олівця. Школярі ходять і вчаться, сваволять і товчуться по-давньому.

Степан Леськів, мій добрий знайомий, наближується до мене.

— Ов, ти видно нині рахунків не вмієш; то то будеш у шкіру брати!¹ А ще як мені скаже професор бити, ну, майся гаразд, небоже!

Що за збиточник той Степан! Він знає, що рахунки—моя слаба сторона, і любить не раз подрочитися зо мною. Але я знаю добре, що він таки жартом говорить; при тім нині я не боюся професора, бо я рахунків (писати цифри до 100) навчився. О, ще й як навчився! А хто вчора цілий день писав пальцем цифри по шибях вікон, покритих густою росою.

— Ну, ну, не дуже ти журися моїми рахунками,— відповів я Степанові.— Уважай лиш, щоби ти сам не дістав у шкіру!

Диво дивне, бігме, що диво! Я хотів відповісти Степанові також жартом, з усміхом, ласкаво,— а відповів якимось так злісно, гризко², таким понурим голо-сом, що аж самому стало погано. Ба, я чув навіть, як ціле моє лице налилося кров'ю. Степан стояв хвилю переді мною і, не кажучи нічого більше, дивився на мене зачудованим поглядом, а далі відійшов, видимо засмучений тим, що вразив мене своїм жартом. Він так мене любив, той лагідний, тихий, услужливий і добрий хлопчина! Защо я так гризко відповів йому? Защо засмутив його? Він же ж говорив до мене жартом, і я не мав ніякої причини гніватися на нього!

Такі мислі шибли мене через голову, коли Степан пішов і мовчки сів у свою лавку. То був невеличкий, русявий хлопчина, восьмиліток. Його батько, бідний селянин, був сусід мого вуйка³, в котрого я жив, то ж і оба ми, хлопці, товаришували раз-у-раз із собою. Степанів батько давніше, кажуть, був багатий чоловік, але великий огонь та всілякі інші нещастя зруйнували його господарство. Він був високий мужчина, з понурим лицем, раз-у-раз схиленим у землю, і говорив грубим, різким голосом. Я мимовільно якимось боявся його і вважав жорстоким чоловіком. Зате малий Степан весь вдався в матір, тиху, лагідну жінку з ладним⁴ іще добродушним лицем і ясними сивавими

---

¹ У шкіру брати — бути битим.

² Гризко — уїдливо, сердито.

³ Вуйко — дядько.

⁴ Ладний — гарний.

очима. Тому то не раз, стоячи за плотом¹ на пастівнику, підстерігав я, поки старий Леськів вийде з хати, щоби бодай на хвилю забігти до Степана, побавитися з ним. Правда, ми не раз і сварилися, як звичайно діти, але ніколи не надовго. Я, гарячіший до сварки, а то й до бійки, звичайно перший був і до перепросин—а Степан, усе однаковий, усміхався так любо, немов хотів сказати:

— А видиш, я то давно знав, що ти не видержиш без мене!

Але тепер, пощо я тепер розгнівався на Степана? Та ні, я чув добре, що я зовсім навіть не розгнівався на нього! Навпаки, його жалібний, сумний погляд болів мене якось, вертів у моїй дитинячій груді. Я стидався чогось, сам не знаючи чого, і забув про олівець. Аж коли враження остигли і проминули і перед собою побачив я торбу, в котрій мої нерви немов чули здалека дотик олівця, тоді знов моя фантазія вернула назад до того предмета і за хвилю про Степана й його сумний погляд я забув зовсім.

Знов увійшов професор, почалася година наукова, і поволі проминула; про олівець ніхто ні пари з уст.

Третя година мали бути рахунки. Тота² висока і страшна наука відбувалася таким способом, що професор викликував одного до таблиці, казав йому там писати крейдою цифри, а всі інші хлопці мушили ті самі цифри писати на своїх зошитах. Професор раз-у-раз ходив коло лавок, заглядаючи то тут, то там до зошитів, чи всі пишуть і чи так пишуть, як належить.

Перед рахунковою годиною почув я в останній лавці, де сидів Степан, якийсь гамір, якісь тривожні, уривані питання й відповіді, але за загальним гамором не міг розібрати, що це таке. Та все таки мене щось тьокнуло, якийсь несупокій заворушився в мені. Я подумав собі: не буду тепер виймати олівця, буду писати, як звичайно, пером, хоть і як воно мені обридло.

Ось і професор увійшов. Відітхнувши хвилину при столі, він устав і викликав мене до таблиці. Я ви-

---

¹ *Пліт* — тин.

² *Тота* — тая.

йшов заляканий, тремтячи, бо взагалі писання чи то цифер чи букв було для мене твердим горіхом: усякі знаки спід моїх рук виходили криві, гачкуваті, розлізлі, так що звичайно подобали на старий пліт, у яким кожний кіл стримить в інший бік, а хворостини півперечні стримлять самі по собі, не можучи здибати з колами. Але що було робити: викликав професор, треба йти. Я став коло таблиці і взяв у праву руку шмату, а в ліву крейду.

— 35!—крикнув професор і озирнувся на мене.— Ах, ти, тумане, а ти як крейду держиш? Лівкутом будеш писати, га?

Я перемінив нещасливі знаряддя премудрості в обох руках, відтак підвів праву, як міг, догори і ледве дістав до половини таблиці. Завдання написати на таблиці цифру 35 було дуже трудне, бо приходилося писати самі „скрутні“ цифри. Вчора, вправляючися пальцем на шибках у писанню цифер, я довго думав, як би то воно написати оту прокляту трійку, щоб її зладити таку кругленьку і з таким зубчиком на середині? Запитати не було кого, от я й надумав писати її з середини від зубчика, потягнути відси насамперед горішній, а відтак долішній каблучок. Так я й навчився писати дома, так само взявся й тепер дрижачою рукою мазгуляти на таблиці. А тут іще, як на нещастя, рука дриголить, сила, якої й так не було много, десь мов замерзла, так що хоч і як мучуся, тиснучи крейду до таблиці, то проклятуці штрихи все виходять такі худі та тонкі, що ледве їх видно. З тяжкою бідою я намалював трійку.

— А що, вже?—кричить професор і обертається до мене.

— Ще... ще ні,—відповідаю я і, обливаючись холодним потом, берусь писати 5, розуміється, знов після власної методи, то є зачинаючи з долини.

— Що, що, що?—скрикнув професор і прибіг ближче до мене,—як ти пишеш, як?

Я мовчав. Дрижача рука дотягала штриха на таблиці. П'ятка подобала радше¹ на г, ніж на круглоче-реве, гребенясте 5.

— Ах ти, пороссяча почеревино! (Звичайний титул,

---

¹ Радше — скоріше.

яким професор іменував школярів). То ти не знаєш, як пишеться 5?

І, не ждучи відповіді на це питання, професор одною рукою вхопив із столика широку лінію, а другою мою руку, з якої вилетіла крейда, і голосний ляск залунав по класі. Долоня моя налилася кров'ю і стала якась ніби грубша, а попід шкірою немов мурашки забігали. Я змалу твердий на біль, не заплакав, тільки скривився.

— То ти не знаєш, як писати 5? Не видів, як я писав? А диви, як пишеться 5, от так!—і пан професор хопив крейду і з розмахом написав насамперед на таблиці величезну п'ятку, а відтак на моім лиці таку ж саму (може, не таку правильну й виразну) величезну п'ятку.

— Пиши далі,—крикнув до мене,— 48!

Я взяв крейду і почав писати. Професор дивився ще хвилю. Чвірка вдоволила його, і він пішов знов між лавки.

— Чому не пишете?—крикнув він грізно до хлопців, що напів з усміхом, а напів з ляком дивилися на те, що діялося при таблиці. На крик професора всі голови нахилилися додолу, мов жито від вітру похиляє додолу пристигаюче, важке колосся.

— А ти, старосто, як написав 3?—питає професор одного.

Замість відповіді, замість пояснення ляск лінією по лапі¹.

— А то що на верху, над 5?—питає другого.

— Капнуло з пера.

Знов ляск лінією по лапі.

— А ти, свату, чому не пишеш?—питає третього.

— Та я... про... прошу пана професора,—чути крізь сльози голос Степана Леськового.

— Що?—кричить професор гнівно.

— Я десь олівець загубив.

В тій хвилі з моєї руки, не знати чому, випала крейда. Кажу ще раз: не знати чому, бо я був певний, що олівець, який лежав тепер супокійно в моїй торбі, не був Степанів. Ніяким світом! А все таки при тих його словах я так запудився², рука моя так за-

¹ Лапа — долоня, рука.

² Запудився — злякався.

тремтіла, що крейда, мов слиж¹, виковзла з моїх рук. Щастя моє, що завдана цифра була вже написана, тепер я не зміг би був написати її.

— Так!—крикнув професор.— Загубив? Постій но ти, навчу я тебе!

Чого властиво хотів професор навчити Степана, хто його знає. Ми, школярі, знали лиш тільки, що професор два дні тому дуже сварився із Степановим батьком і, видимо, лишень шукав притоки², щоби за вітця пімститися на хлопцеві; а крім того, ми бачили, що сьогодні професор трохи п'яний, і що, значить, без бійки не обійдеться.

— Марш на середину! — крикнув він до Степана.

Бідний хлопець видко знав, що його жде, і нешвидко рушався; професор ухопив його за довге, біляве волосся і виволік на середину.

— Тут стій! А ти, — обертаючись до мене, — написав уже?

— Написав.

— Сідай! А ти йди до таблиці!

При тих словах професор штуркнув Степана. Я легше якось відітхнув, раз тому, що сам сидів на безпечнім місці, а подруге тому, бо думав собі, що чень³ уже Степанові не буде нічого за олівець, коли його професор післав до таблиці, — бо те знав я, що Степан писати вміє. Тільки чуючи, яким гнівним голосом диктував професор Степанові цифри, як лютився, видячи, що Степан пише добре, я чогось боявся. Мені було так тяжко, немов щось шептало мені внутрі, що коли буде що злого Степанові за олівець, то в тім буде й моя вина. Яким способом такі дивні гадки сплелися в моїй голові, не знаю, але те тільки певно, що я тремтів, мов трепетовий⁴ лист.

Степан пише цифри та й пише, вже записав цілу таблицю, професор раз-у-раз дивиться на нього, щоби зловити його на чімбудь, але годі.

— Досить!—кричить він, — а тепер лягай!

— Та защо, прошу пана професора?—обзивається Степан.

¹ Слиж — риба.

² Притока — привід, причіпка.

³ Чень — може.

⁴ Трепетовий — осиковий.

— Що? Защо? Ти ще питаєш? Зараз лягай!

Мене щось мов за горло стисло, коли я почув ті слова. Професор шукає різки в останній лавці, а бідний Степан, блідий, дрижачий, стоїть при таблиці і мене шмату в руках.

— Та защо мене пан професор хочуть бити?—спитав ще раз Степан крізь сльози, видячи професора, що наближався з різкою в руці.

— Лягай!—крикнув той, і, не ждучи далі, вхопив Степана за волосся, перевернув його на крісло і почав щосили швякати різкою. Степан закричав з болю, але крик, бачиться тільки дужче дражнив оп'янілого професора.

— Щоби ти знав на другий раз, як олівці губити!—кричав він задиханим, уриваним голосом, і різка ще сильніше засвистала, оперізуючи тіло бідного Степана.

Що діялося зо мною в тій довгій, страшно важкій хвили? Перша думка, яка мигом шибнула мені через голову, була—встати і сказати, що я всьому винен, що Степанів олівець в мене, що я знайшов його і не віддав Степанові. Але страх перед свистом різки насилу придавив мене до місця, спутав мій язик, стиснув горло мов залізними кліщами. Крик Степана прошибав мені груди. Холодний піт обілляв мене цілого; я виразно чув біль, гострий біль від різки, чув його на цілім тілі і так живо, що всі мої мускули мимоволі корчилися і тремтіли, а в горлі щось захлипало голосно, на цілий клас. Але тривога обдала всіх такою мертвотою, що, не вважаючи на гробову тишу, ніхто в класі не чув мого хлипання.

А професор ще не переставав бити! Вже бідний Степан охрип, лице його посиніло з натуги, пальці судорожно впилися в професорові коліна, ноги кидалися в повітрі, але різка не переставала свистіти в повітрі, а кожний її свист, кожний ляск на грубу полотняну сорочку Степана стрясав і здавлював тридцять дитинячих серць у класі, витискав новий крик болю й розпуки з груді Степана. Я не тямлю вже—ох, і пригадувати не хочу!—що діялося в мені під час тих страшних хвиль, які чуття перелітали по моїм тілі, який біль проникав мої сугасти, які мислі шибали по голові. Та ні,—мислей не було ніяких! Я сидів холодний, задубілий, мов камінь! І тепер іще, по

шістнадцятьох літах, коли нагадую ту хвилю, бачиться мені, що вона на довгий час оголомшила мене, мов удар каменем по тім'ю, і що будь таких хвиль багато в моїм дитинстві, з мене вийшов би такий самий туман, як ті, що їх бачимо сотні в кожній нижчій школі нашого краю, як ті нещасливі, забиті фізично й духово діти, що їх нерви від маленьку притупили страшні, огидні сцени, а голову від шістьох літ задурила професорська дисципліна.

Вкінці стих свист різки. Професор випустив Степана, а той, безсильний, змучений, без духу покотився на поміст. Професор, червоний, мов буряк, кинув різку і сів на крісло, з котрого інощо¹ скотився Степан. Хвилю віддихав, не кажучи й слова. В цілім класі було тихо, мертво, сумно. Чути було лишень, як хрипів бідний хлопець, судорожно хлипаючи.

— Не встанеш ти?—прошепотів професор, копаючи його ногою в бік.

Степан по хвилі ледве-ледве підвівся на ноги і став, держачися рукою лавки.

— Марш на місце! А знай, як на другий раз олівці губити!

Степан пішов на місце. В класі знов стало тихо. Професор, видимо, протверезився трохи і почув, що лихо зробив, збивши так хлопця. Він знав, що з Леськовим зачіпатися недобре. Думка про це ще гірше дражнила його, і він схопився і почав мовчки бігати по класі, важко сапаючи.

— А, драби, розбійники!—крикнув у ході, не знати, чи до нас, дітей, чи до неприсутніх ясеницьких громадян.

Знов довгу хвилю бігає професор по класі, знов сапає і воркоче щось під носом, а далі обертається до нас і кричить:

— Додому!

Але й це, звичайно дуже чудодійне слово, що звіщало нам бодай на день увільнення від ваготи шкільної премудрості, тепер немов до глухих було сказане. Тривога і непевність приголомшили всіх школярів і відібрали їм чуття. Треба було аж другого, голоснішого викрику професора, щоб усі встали до молитви.

---

¹ *Інощо* — щойно, тількищо.

Коли по молитві школярі рушилися з лавок і почали виходити з класа, то діялося це без звичайного шуму й товкiтнi; всi йшли звiльна, боязко позираючи на професора, що стояв при столику, поки всi хлопцi не вийшли. Кожний чув себе якось немов придавлений. Степан iшов, хлипаючи, а коли вже коло дверей позирнув на професора, той погрозив йому кулаком. Я йшов майже самий останнiй, ледве переступаючи ногами. Я боявся i стидався чогось так страшно, що рад би був у тiй хвилi заpastися пiд землю. Не знаю, хiба розбiйник по сповненiм убiйствi чує таку ваготу на серцi, яку я чув тодi. Особливо на Степана був би я в тiй хвилi не поглянув за жоднi грошi. Я так живо уявляв собi його бiль,—нi, я терпiв не менш його, а тут iще той проклятий внутрiшнiй голос раз-у-раз шептав менi, що вiн через мене терпiв, що оливець його! Так, тепер уже виразно щось говорило менi, що то його оливець я знайшов! I що би, бачиться, на такий спосiб природнiше, як пiти тепер до нього i вiддати йому згубу! Чи не ще! Так нi! Природно воно видається, але менi тодi доразу прибитому страхом, жалем i стидом, було зовсiм неможливо це зробити. I не те, щоб тепер iще я бажав заховати той оливець для себе,—де там! Вiн тепер ваготiв, мов камiнь, у моiй торбi, пiк мою руку здалеку,—я тепер нiяким свiтом не був би дiткнувся його, не був би поглянув на нього! Ще якби хто був силою вирвав у мене торбу i витряс з неi все, так, щоб i оливець випав, а Степан вiдтак мiг його взяти,—ах, як би я був радувався такому випадковi! Але так не сталося,—та й не до того було школярам.

Скоро лиш iз класу та з професорського подвiр'я, всi обступили ще хлипаючого Степана i почали його розпитувати, як i де загубив вiн оливець, який то був оливець; деякi голосно вiдказували на професора, iншi жалували Степана i говорили йому, щоби конче пожалувався татуневi.

—Або я-а знаю, де я за-агубив,—хлипав Степан.—Але що менi тепер та-атуньо скажуть! Iнощо менi поза-авчора купили в мiстi, а я-а загубив. Ой-ой-ой!—заплакав бiдний хлопець, що боявся вiтця не менше, як професора.

—Та не плач, дурний, не бiйся,—потiшали хлопцi, хоч,

певно, ні один із них не рад би був бути в Степановій шкірі.

— Ага, не пла-ач!—відповів сумно Степан.—Та вони мене за-аб'ють за олівець! Шість кре-ейцарів, кажуть, заплатили за нього в місті... А як мені, кажуть, де загубиш, то шкіра не твоя, чуєш!.. Ой, ой, ой!..

Я не міг слухати тої бесіди. Кожне Степанове слово кололо мене, мов будяки. Я побіг швидко додому, весь дрижачий, блідий і задиханий.

— О, ти вже, певно, десь бився з хлопчиськами!—крикнула при моїм вході на мене тітка,—що такий приходиш задиханий, як той пес гінчий! Ах, ти, драбе якийсь, непотрібе, нездаро, нуждо якась несосвітенна!

Тітка була ще дівчина двадцяти кількох літ віку. Вона була „дуже добра“,—бодай це можна було сказати про її язик, який не любив ніколи „дармо хліб їсти“ і якому ніколи не хибло¹ слів.

Я повісив торбу з книжками на кульці і сів їсти, не кажучи їй слова. Попоївши, я сів коло стола і взяв книжку, не по те, щоб учитися, що там на завтра було задано,—де мені було до вчення! Я сидів над книжкою, мов пень, і сотий раз прочитував усе одні й ті самі слова, не тямлячи, що читаю і до чого це йде. Я силувався не думати про Степана, про професора, про старого Леськового, але їх лиця раз-у-раз сунулися мені на думку, проймали мене холодом, гризли і турбували, мов грішника, згадки про давні проступки. Я так бажав, щоби враз настав вечір, але вечір, мов заклятий, не приходив. Я боявся поглянути на торбу з олівцем, немов це була не торба, а страшна нора, і не олівець, а гадина.

Як я перемучився, поки настав вечір, не буду розказувати. Які страшні сні снилися мені вночі, як я кричав, утікав ніби, ховався, як за мною бігали та літали ящірки з гострою мордою і з великим написом „Mittel“ на хребті, як мені кололо терня з жовтою блискучою корою і шестигранними кільцями, затемперованими при кінці,—це також нехай тоне в криниці забуття. Досить того, що, вставши рано, я був мов збитий або зварений у поливанні, а тітка в додатку насварила на мене, що я всю ніч метався та верещав, не даючи їй спати.

---

¹ Не хибло — не бракувало.

Рано, заким іще я пішов до школи, вуйко приходить із села і, скинувши грубі, суконні рукавиці з рук, зачинає розповідати про різні сільські новини.

— А защо то вчора професор так Леськового Степана збив?—питає вуйко нараз мене. Те питання страшно перепудило мене, немов би хто обілляв мене окропом.

— Та... та... та... каже, що десь за... за... за...

— Що ти, говорити не вмієш, чи що?—крикнула збоку тітка.—Ну, та що там такого сталося із Степаном?—запитала вуйка.

— Та так' вам його вчора професор збив за якийсь олівець, що ледве живий приліз додому.

— Та який олівець?

— А во¹ купив йому отець у понеділок олівець, а він учора загубив. Професор п'яний, та й ну ж хлопця бити, ніби він тому що винен. Чуєте, ледве бідний хлопчисько додому доліз. А тут іще прийшов та й повідає, а старий медвідь сказився та бий дитину! За волосся та під ноги, та обцасами²!... Господи! Стара в плач та вкрик, хлопець умлів, ледве водою віділляли, тепер, кажуть, лежить, рушитися не може! Що то, так дитину скатувати!..

Ще вуйко не скінчив, коли я розплакався вголос і перервав його бесіду.

— А тобі що?—спитав вуйко зачудований.

— Чи ти вдурів, хлопче, чи що?—крикнула тітка.

— Я... я... я...—пролепотів я, плачучи, але хлипання не дало мені докінчити бесіди.

— Ну що, що, кажи!—промовив вуйко ласкаво.

— Я... знайшов... Степанів олівець!

— Знайшов? Де? Коли?

— Вчора, перед школою на снігу,—проговорив я вже сміліше.

— Ну, і чому ж ти не віддав Степанові?

— Я не знав, що то його, а він не допитувався.

— А потім, по школі?

— Я... я боявся.

— Боявся? Та якого дідька лабатого³?—спитала тітка, але я не відповів нічого на те питання.

¹ Во—ось.

² Обцас—підбор.

³ Лабатий (лаба—нога)—клишоногий,

— Ну, і де ж той олівець?

— Та в торбі.

Вуйко позирнув до торби і вийняв нещасливий олівець. Я не смів позирнути на нього.

— Ну, дивіться, люди добрі, та й за таку дурницю так хлопця збили! Пощезали би один з другим!

Вуйко сплюнув і вийшов, узявши олівець із собою. Мене тітка випхнула до школи. Я ще хлипав по дорозі, а сльози текли мені без моєї волі по лиці, хоч на душі стало далеко легше.

Того дня і цілий слідуєчий тиждень Степан не приходив до школи, лежав слабий. Ба, на другий тиждень заслаб щось напруго¹ й професор: вуйко догадувався, що певно його старий Леськів мусив добре „обломити“. Чи воно так було, чи ні, того я докладно не дізнався,—досить того, що Степана я після того не бачив цілі дві неділі. Ах, як я тепер боявся з ним здибатись! Як часто я бачив у неспокійних снах його добре, тихе лице, сине ще від побоїв, зболіле й марне,—яким важким докором гляділи на мене його сиві, добродушні очі! Але коли я побачився з ним, коли почув його голос, то всі муки, весь неспокій перебутих днів немов віджили одним разом у моїй душі,—але тільки на хвилю. Степан тепер був уже здоров і веселий по давньому, заговорив до мене добродушно, мов нічого й не було між нами; про олівець ані споминки. Чи він не знав про те, що то я мав його олівець у себе і стався причиною його болю? Не відаю. Досить того, що ніколи потім про олівець між нами не було бесіди.

---

¹ Напруго — раптово.

ГРИЦЕВА ШКІЛЬНА НАУКА

Був Гриць премудрий родом з Коломиї,
Вчився барз добре на філософії.

Стара співанка.

1

Гуси зовсім не знали про це. Ще того самого поранку, коли батько мав гадку відвести Гриця до школи, не знали гуси про цей намір. Тим менше знав про нього сам Гриць. Він, як звичайно, встав рано, поснідав, поплакав трохи, почухався, взяв прут і, підскакуючи, погнав гуси з обори на пасовисько. Старий білий гусак, як звичайно, наставив до нього свою невеличку голову з червоними очима і червоним широким дзьобом, засичав різко, а відтак таракаючи про щось нецікаве з гусками, пішов передом. Стара грива¹ гуска, як звичайно, не хотіла йти в ряді, але попленталася поза містком і зайшла в ровок, за що Гриць швякнув її прутом і назвав „лупярем“, — так він мав звичай називати все, що не піддавалося його високій власті на пасовиську. Очевидна річ, через те, що ані білий гусак, ані грива гуска, ані взагалі ніхто з цілої череди — як їх було двадцяттеро й п'яттеро — так ані одне не знало про близьке перенесення їх володаря та воєводи на інше, далеко не так почесне становище.

Тож коли нагло і несподівано надійшла нова вість, т. є. коли сам батько, йдучи з поля, закликав Гриця додому і там віддав його в руки матері, щоб його вмила, вичесала і вбрала, як бог приказав, і коли потім батько взяв його з собою і, не кажучи ні слова, попро-

¹Грива гуска—що має зверху чорне або сіре пір'я, а знизу біле.

вадив трепечучого вниз вигоном, і коли гуси побачили свого недавнього поводатора зовсім у зміненим виді, в нових чобітках, у новім повстянім капелюшку і червоним ременем підперезаного, пілнявся між ними наглий і дуже голосний окрик зачудування. Білий гусак підбіг близько до Гриця з витягнуною головою, немов хотів йому добре придивитися; грива гуска також простягнула голову і довгий час не могла й слова вимовити з наглого зворушення, аж вкінці швидко вицокотіла: Де-де-де-де?

— Дулна гуска!—відмовив гордо Гриць і відвернувся, немов хотів сказати: „Еге, чекай лише, не в такі я тепер вскочив, щоб іще став відповідати тобі на твоє гусяче питання“. А втім, може й для того не відповів, що сам не знав.

Пішли горі селом. Батько нічого і Гриць нічого. Аж прийшли перед просторий, старий будинок під соломою з комином наверху. До того будинка йшло багато хлопців, таких, як Гриць, або й більших. Поза будинком по городі ходив пан у камізельці.

— Грицю!—сказав батько.

— Га?—сказав Гриць.

— Видиш оту хату?

— Видзу.

— Пам'ятай собі, це школа.

— Ба,—сказав Гриць.

— Сюди будеш ходити вчитися.

— Ба,—сказав Гриць.

— Справуйся добре, не пустуй, пана професора слухай. Я йду, щоб тебе записав.

— Ба,—сказав Гриць, майже нічого не тямлячи, що говорив батько.

— А ти йди з оцими хлопчиками. Візьміть його, хлопчики, з собою!

— Ходи!—сказали хлопчики і взяли Гриця з собою, а тим часом батько пішов в огород поговорити з професором.

II

Увійшов до сіней, в яких було зовсім темно і страшно воняло торішньою гнилою капустою.

— Видиш, там?—сказав до Гриця один хлопчик, показуючи в темний куток.

— Видзу,— сказав тремтячий Гриць, хоч зовсім нічого не видів.

— Там яма,— сказав хлопчик.

— Яма!— повторив Гриць.

— Як будеш зле справуватися, то професор всадить тебе в оту яму і будеш мусити сидіти цілу ніч.

— Я не хоцу!— скрикнув Гриць.

Тим часом другий хлопчик шепнув щось до першого хлопчика, оба засміялися, а потім перший, налапавши шкільні двері, сказав до Гриця:

— Застукай до дверей! Борзо!

— Насцо?— спитав Гриць.

— Треба! Тут так годиться, як хто перший раз приходить.

В школі був гомін, мов в улію, але коли Гриць застукав кулаками до дверей, зробилося тихо. Хлопчики звільна отворили двері і втрутили Гриця до середини. В тій хвилі залупкали добрі березові різки по його плечах. Гриць дуже перепудився¹ і зверещав.

— Цить, дурню!— кричали на нього сміхованці-хлопці, що, почувши стук, засіли були за дверми і зробили Грицеві таку несподіванку.

— Ой-ой-ой-ой!— верещав Гриць. Хлопці злякалися, щоб не почув професор, і почали Гриця зацитькувати.

— Цить, дурню, то так годиться! Хто до дверей стукає, того треба по плечах постукати. Ти того не знав?

— Не-е-е зна-ва-в!— відхлипнув Гриць.

— Чому не знав?

— Бо я-а-а пе-е-лсий ла-а-з у сколі.

— Перший раз! а!— скрикнули хлопці, мов здивовані тим, як можна перший раз бути в школі.

— О, то треба тебе погостити!— сказав один, покочив до таблиці, взяв із скриночки добрий кусник крейди і подав Грицеві.

— На, дурню, їж, та борзо!²

Всі мовчали і в ожиданці гляділи на Гриця, що обертав у руках крейду, а далі поволеньки вложив її в рот.

— Їж, дурний, та борзо!— напоминали хлопці, а самі дусились зо сміху.

¹ Перепудився — перелякався.

² Борзо — швидко.

Гриць почав хрупати і насилу з'їв крейду. Регіт у школі розлягся такий, аж вікна задзвеніли.

— Цого смієтеся?—спитав здивований Гриць.

— Нічого, нічого. Може, хочеш іще?

— Ні, не хоцу. А сцо то таке?

— То ти того не знаєш? Ото дурний! Та то єрусалим такий, то дуже добре.

— Ой, не дуже добре,—сказав Гриць.

— Бо ти ще не засмакував. То годиться кожному їсти, хто перший раз приходить до школи.

В тій хвилі увійшов професор. Усі хлопці, як сполошені горобці, попирскали до лавок, тільки Гриць остався із сльозами в очах і з губами, забіленими крейдою. Професор грізно зблизився до нього.

— Як називаєшся?—крикнув.

— Глиць.

— Що за Гриць? Ага, ти новий. Чому в лавці не сидиш? Чого плачеш? Чим забілівся? Га?

— Та я їв єрусалим.

— Що? Який єрусалим?—допитувався професор. Хлопці знов аж дусилися зо сміху.

— Та давали хлопці.

— Котрі хлопці?

Гриць озирнувся по хаті, але не міг нікотрого впізнати.

— Ну, ну! Йди, сідай, і вчися добре, а єрусалима більше не їж, бо будеш битий!

III

Почалася наука. Професор говорив щось, показував якісь дощечки, що на них були намальовані якісь гачки та стовпки; хлопці час від часу кричали щось, як професор показав яку нову дощечку, а Гриць нічого того не розумів. Він навіть не зважав на професора, а дуже смішними видались йому хлопці, що сиділи довкола нього. Один довбав пальцем у носі, другий іззаду раз-у-раз старався уткнути невеличке стебельце Грицеві в вухо, третій працював довгий час, дуже пильно микаючи із свого старого кафтана латки, нитки та остроки; вже їх перед ним на спідній дошці лавки лежала ціла купа, а він усе ще микав і скуб з усієї сили.

— Насцо то микаєс?—спитав Гриць.

— Буду дома з бовщем їсти,—відповів шепеляво хлопець, і Гриць довгий час думав над тим, чи, буває, не здурив його цей хлопець.

— Але бо ти, Грицю, небоже, нічого не вважаєш,— крикнув на нього професор і покрутив його за вухо, так що Грицеві мимоволі аж сльози стали в очах і він так перепудився, що довгий час не тільки не міг уважати, але й зовсім о світі не тямив. Коли нарешті отямився, хлопці вже починали читати склади на подвижних табличках, які розкладав і складав професор. Вони невтомимо по сто разів співучими голосами повторяли: „а-ба-ба-га-ла-ма-га“. Грицеві, не знати чому, дуже це сподобалося, і він почав своїм пискливим голосом наввипередки кричати: „а баба галамага“. Професор уже готов був узнати його дуже пильним і здібним хлопаком і, хочаби ще ліпше переконатися про це, переставив букви. Несподіваним способом він виставив перед учениками букви „баба“, але Гриць, не дивлячися на них, а тільки на професора, тонким співучим голосом крикнув: „галамага“. Всі зареготалися, не виключаючи й самого професора, тільки Гриць здивований оглянувся і знов наголос сказав до свого сусіди: „Щому не клицис галамага?“ Аж тоді бідолаха стямився, коли професор потягнув його за понятливість різкою по плечах.

— Ну, а чого тебе там у школі навчили?—спитав батько, коли Гриць уполудне вернув додому.

— Вцилисьмося „а баба галамага“,—відповів Гриць.

— А ти вмів?—запитав отець, не входячи в те, що це за така дивовижна наука.

— Та зе вмів,—відповів Гриць.

— Ну, так мені справуйся!—заохотив отець.—Як тут у селі вивчишся, то підеш до міста до більшої школи, а відтак вийдеш на попа. Жінко, а дай но йому що їсти.

— Ба,—відповів Гриць.

IV

Минув якраз рік після того важного дня.

Блискучі надії батька на Грицеву будучину давно розвіялись. Професор просто сказав йому, що Гриць „туман вісімнадцятий“, що ліпше зробить, коли відбере його додому і назад заставить гуси пасти. І справді,

по році шкільної науки Гриць вертав додому якраз такий мудрий, яким був перед роком. Вправді, „а баба галамага“ він вивчив докладно напам'ять і не раз навіть у сні з уст його вилітало це дивовижне слово, що становило немов перший поріг усякої мудрості, якого йому не судилося переступити. Але далі поза те слово Гриць в науці не поступив. Букви якось мішалися перед його очима і він ніколи не міг спізнати їх з лица, котре *ш*, а котре *т*, котре „люди“, а котре „мислите“. Про читання вже ніщо й говорити. Чи причина тому була в його непонятливості, чи в кепській навчанні професора, цього не знати; то тільки певно, що крім Гриця, таких „туманів вісімнадцятих“ між тогорічними школярами було 18 на 30, і всі вони під час того шкільного року заєдно робили собі блискучі надії, як то буде гарно, як вони звільняться від щоденних різок, позаушників, штурканців, „пац“¹ та „попідволосників“, і як покажуться знов у повнім блиску своєї поваги на пасовищі.

А вже хто як хто, а Гриць запевно найбільше і найчастіше думав про це. Проклятий буквар, що його він за час цілорічної натуги над науковими питаннями пошарпав і пофалатав трохи не на січку, прокляте „а баба галамага“ і прокляті професорські причинки та заохоти до науки так надоїли йому, що він аж вихуд та поблід, і ходив увесь час мов сновида. Наконець змилювався бог і післав місяць липень, і змилювався батько та сказав одного ранку:

— Грицю!

— Га?—сказав Гриць.

— Віднині вже не підеш до школи.

— Ба,—сказав Гриць.

— Здійми чоботи, капелюх і ремінь, треба сховати про неділю, а ти заперечися личком, візьми лупку² на голову та жени гуси пасти.

— Ба,—сказав радісно Гриць.

V

Гуси, звичайно—дурні гуси, і цим разом не знали про радісну зміну, яка їх чекала. Через цілий рік Грицевої шкільної науки їх пас малий сусідський хлопчик Лучка,

¹ Паца — биття тростиною по долоні.

² Лупка — стара порвана шапка.

що звичайно тільки й робив на пасовиську, що копав ямки, ліпив паски з болота та пересіпався порохом. Про гусей він не дбав зовсім і вони ходили самопас. Не раз їм лучилося зайти в царину, і тоді від пошкодового приходилось їм витерпіти багато проклять, а навіть побоїв. А крім того, нещастя кілька разів того року зловіщим крилом перелетіло понад чередою. П'ять молодих гусаків і десять гусок господиня продала в місті; важко прийшлося іншим розлучатися з ними. Стару попелясту гуску забив хворостиною в шкоді сусід і в варварській безсердечності прип'яв бездушного трупа за лапу до тої ж хворостини, волік його так через ціле пасовисько, а відтак кинув господареві на обору. А одного молодого гусака, красу й надію череди, забив яструб, коли раз відблукався від своєї рідні. Але про всі ті тяжкі та невіджалувані страхи череда цього року була більша ніж торік. Дякувати білому гусакові і гривій гусці, та й ще двом чи трьом молодим її донькам, череда цього року виносила звиш 40 штук.

Коли Гриць появився між ними з прутом, знаком своєї намісницької власті, зразу всі очі звернулися на нього і тільки один німіючий сик здивування дався чути. Але ані білий гусак ані грива гуска не забули ще свого колишнього доброго пастиря і швидко пригадали собі його. З голосними викриками радості і трепотанням крил вони кинулися до нього.

— Де-де-де-де?—цокотіла грива гуска.

— Адже в школі був,—відповів гордо Гриць.

— Ов! ов! ов!—дивувався білий гусак.

— Не віриш, дурню?—крикнув на нього Гриць і швякнув його прутом.

— А сьо-сьо-сьо? А сьо-сьо-сьо?—дзьоботіли, громадячись коло нього, інші гуси.

— То ніби, що я навчився?—формулював їх питання Гриць.

— Сьо-сьо-сьо-сьо?—дзьоботіли гуси.

— А баба галамага!—відповів Гриць.

Знов сик зачудування, немов ані одна з тих 40 гусячих голов не могла зрозуміти такої глибокої мудрості. Гриць стояв гордий, недосяжний. Аж нарешті білий гусак здобувся на слово.

— А баба галамага! А баба галамага!—скрикнув він

своїм дзвінким, металічним голосом, випростувавшись, піднісши високо голову і трепочучи крилами. А відтак, обертаючись до Гриця, додав, немов щоби його ще більше пристидати:

— А кши, а кши!

Гриць був зломаний, засоромлений! Гусак в одній хвилі переймив¹ і повторив ту мудрість, що коштувала його рік науки!

— Чому вони його до школи не давали?—подумав собі Гриць і пігнав гуси на толоку.

---

¹ *Переймив* — перейняв.

ДО СВІТЛА!

I

Говорять учені природознавці, що ті верстви води, котрі лежать на самому дні найглибших морських глибенів, це справдішня „мертва вода“. Величезний стовп горішніх верстов, що тяжить на кожній частині того низу, позбавлює її всякого руху, всякого життя. Світло сонця сюди не доходить, ніякі живі істоти тут не водяться, ніякі водяні протоки, ані бурі, ані землетрясення тут, навіть легенькою луною, не озиваються. Одинокий рух, який тут можна запримітити, це вічне і ненастанне спадання мільйонів трупів і скелетів живих істот, котрі колись, не раз таки давненько, жили і гуляли там, вгорі, пишались на сонці, купались у теплоті, гойдались на могучих морських хвилях. Погибши, вони звільна-звільна спадають униз—особливо ті манюсінькі форамініфери, діатомеї та другий дріб'язок, що становить головну масу морського життя,—звільна трупи їх продираються крізь щораз густіші і багатші в кислород та вуглевий kwas верстви, розкладаються, неначе згорають у них, і тільки з часом, як мікроскопійні кульочки та дрібочки, досягають дна і лягають на тім великім кладовищі, щоби колись, по тисячах літ, утворити крейдянну скалу.

Важко і сумно, мабуть, тим нижнім верствам води бовваніти і дубіти вічно на мертвому дні, в страшній пільмі, під нечуваним тиском, серед самих трупів. Важко і сумно їм, особливо коли в них скрито відзветься та вічна, непропаща сила, без котрої нема ані одного атому в природі. Жива, непропаща сила внутрі, а кругом пільма, тиск страшений і безконечне кладо-

вище! Коли в тих нещасних, на вічну смерть засуджених атомах заворушиться часом, раз на тисячу літ, легенький відтінок думки—ви думаєте, що це неможливе? Аджеж і наш думаючий мозок, що ж він інше, як не зв'язок тих же атомів кислороду, вуглероду і других елементів?—то гірка, важка мусить бути ця мрія-думка!

— Мамо природо! Відкіль же така на нас несправедливість? Невже ми гірші від тих, що там, угорі над нами гуляють, гойдаються та в чудовому світлі пишаються? І чому б тобі не встановити черги, чому б не пустити нас хоч на часочок туди, вгору?

Але мама природа не знає сантиментальності і не слухає мрій.

— Буду я з вами, дурнями, панькатись! — воркоче вона.— Чуєте в собі силу, то трібуйте вирватися самі наверх! Ще би я не мала роботи та вас підсаджувати!

Ба, трібуйте самі вирватись!

Вам не лучалось бачити подібні події в життю людському? Ой, лучалось, любі мої, кому б не лучалось таке бачити! І від кожного такого случаю щеміло ваше серце, і донині щемить, коли стрібуете перенестися думкою в положення тих бідних живих атомів людської суспільності, засуджених зависливою долею на вічну пітьму, на тупу недвижність, на смерть безвісну. Аджеж і всі ми — чи ж не така сама нижня верства поміж народами? Чи ж кожний крепкий, здоровий рух тих вольних і щасливих народів не відчуваємо, як біль, як натиск, як штовхання на наш організм народний?

А кожний з вас, хто, не раз коштом страшеного зусилля і коштом не одного існування найближчих нам людей, видобувся з того темного низу хоч трохи на вищий щабель, чи ж не почує не раз мимовільного жаху і болю на саму думку про той низ і про те, що не будь цеї або тої щасливої обставини, він був би може й донині пропадав у ньому, темний, безпомічний, незвісний нікому, не чоловік, частина маси людської? І чи не заболить наше серце на згадку про тисячі та тисячі таких, що так само, як ми, силувались вирватися з тої пітьми, тужили до світла, рвались до волі і теплоти — і все надармо? І чи не пройме нас дрож перестрашу, коли пригадаємо життя і кінець таких

невідомих нікому, забутих, не раз затоптаних і опльованих одиниць, коли стане нам ясно перед очима, що не раз тільки найглупіша в світі обставина, сліпий випадок, непорозуміння, жарт, нерозважне слово, пилючка одна зіпхнула їх з дороги і навіки вкинула назад у ту пітьму, з котрої вони вже от-от вибиралися на вольную волю?..

Оттакі думки вертіли мій мозок і прогонювали сон зі моїх повік під час довгих-довгих ночей і днів, прожитих у тюрмі. Мої товариші недолі, в котрих і с-мих весрлувало та мулило внутрі, не могли найти для мене слова потіхи,— противно, я бачив, що самі вони не раз далеко більше потребували такого цілющого слова. Щоб не вдуріти серед тої сутолоки горя, ми розмовляли, оповідали одні одним — не про себе, а про других, далеких, і все таки про горе. Одне з таких оповідань, котре глибше, ніж інше, вразило мене, подаю оце читачам. Той, що мені оповідав його, був — не говорю про його „фах“ — парубок ще молодий, повний сили й відваги, не позбавлений доброго, щиролюдського чуття, вихований по-міщанськи, кінчив народну школу, вчився ремесла, одним словом, також чимало тратив сили і кошту, щоби видряпатись наверх, вийти в люди — ну, а вийшов... Та не про це річ!

Шостий раз уже сидів він під ключем, і знав усю арештантську практику, трохи що не всю історію кожної казні: хто в ній сидів, за що, на скільки був засуджений, як обходилися з арештантами давніше, а як тепер і т. ін. Була це правдива арештантська літопис. Дозорці вважали його за непосидющого галабурдника¹ і давали це йому почути частими дисциплінарними карами. Але він не уймався, і вибухав, мов порох, скоро тільки побачив, що щонебудь діється не так, як повинно, що в чімнебудь кривдять арештантів. Особливо часті мав він передирки з шільдвахом², що ходить по під вікнами в'язниці і має вважати на те, щоб арештанти не визирали в вікно і не говорили один з одним.

Кілька разів вояк грозив йому, що буде стріляти, коли не вступиться з вікна, але він сидів спокійно, не кажучи нічого, і аж коли вояк починав клацати курком, зіскакував з вікна і кричав:

— Ну, ну, аджеж я знаю, що ти не смієш стріляти!

¹ *Галабурдник* — авантюрист.

² *Шільдвах* — сторожа військова.

— А відки ви це знаєте?— запитав я раз.

— Як то, відки знаю! Сам був свідком, сам бачив!

— Що бачили?

— Е, та це ціла історія, по котрій шільдвахам закали стріляти! От ліпше я вам розкажу, нехай там бідний рекрут не бентежиться. Аджеж і він бідолаха, що йому скажуть, те й мусить робити.

II

— Два роки тому буде,—почав він,—якраз оце два роки. Сидів я тоді в оцій ямі в слідстві. Двох нас тільки в казні було, я і якийсь панисько, Журковський називався. Що за один був і за що сюди попав, цього вже й не тямлю.

Аж ось раз якось увечір, уже по вечірній візиті, вже ми пороздягалися і спати лягли—несподівано чуємо кроки ключника і голосний скрегіт ключів від колодок. Нарешті, відімкнув і, впустивши до казні сніп жовтого світла із своєї ліхтарні, вказав нам у тім світлі якусь скорчену, напівголу, марну фігурку. Потрутив її наперед і упхнув до казні, бо, видно, сама не могла досить скоро поспіти.

— Ось де маєш коц¹ і простирало,—крикнув, кидаючи ті речі фігурці на голову і майже до землі її пригнітаючи.—Лягай та спи! Миски дістанеш зазтра.

Сказавши це, ключник двері замкнув і пішов. У казні стало темно, як у пивниці², і тихо, як у гробі. Тільки врядигоди чуємо, немов би хтось сікачами м'ясо на стільниці сік—то наш товариш зубами дзвонить. Бачите, осінь уже була пізня, дві неділі по „всіх святих“, холод такий, що не дай боже.

— Що ти за один?—питаю закостенілого товариша, не встаючи з ліжка. Вже чоловік був нагрівся і не хотілося мені вставати, а в казні було досить холодно, бо вікно мусило бути день і ніч отворене, про задуху.

Товариш наш мовчить, тільки ще дужче зубами дзвонить, а крізь той лярум³ чути уриване хлипання. Жаль мені стало хлопця, бо я вже доміркувався, що то якийсь зовсім ще зелений „фраєр“. Отже встав я і постелив йому напомацки ліжко.

¹ Коц—ковдра.

² Пивниця—темний підвал.

³ Лярум—звук, шум.

— Ну, ну, — кажу, — будь тихо, не плач! Роздягнись та йди спати!

— Не... не... мо... жу, — ледве пробубонів він.

— Чому?

— Бо... бо... я... дуже змерз.

Господи! Я до нього, а він увесь як кість змерзлий, ані рукою, ані ногою рушити не може. Яким дивом прийшов до казни — не розумію. Встав і панисько, познімали ми з нього лахміття і роздягли його цілком догола, натерли добре, обвили простиралом і коцом і поклали на ліжко. За якої чверть години, чую — зітхає, рухається

— А що, ліпше тобі? — питаю.

— Ліпше.

— Відійшли руки, ноги?

— Ще не зовсім, але вже ліпше.

— А відки ти?

— Зі Смерекова.

— То тебе певне шандар привів?

— А як же. Гнав мене сьогодні від рана, майже голого й босого, морозом. Десять раз падав я на дорозі, бо не міг іти. Бив мене ременем, і я мусив. Тільки в корчмі, в Збоїськах, трохи ми пропочили, корчмар горілки мені дав.

— А як же тебе звати?

— Йосько Штерн.

— А, то ти єврей?

— А як же, єврей.

— Нехай тебе чорт возьме! Хоч мене убий, чи був би я з бесіди пізнав, що ти єврей, так чисто по-нашому говориш.

— Що ж, пане, я зріс на селі межи хлопами. Я пастиухом був.

— А скільки тобі літ?

— Шістнадцять.

— А за що ж то тебе аж тут до криміналу притіщили?

— Ой, пане, я не знаю! Казав шандар, що мій господар прискаржив мене за рабунок¹ зо вломанням, але я, бігме, нічого не рабував. Тільки свої папери, бігме, тільки свої папери!

---

¹ Рабунок — грабунок.

І став хлипати та ревити, як дитина.

— Ну, ну, цить, дурний,— повідаю,— скажеш те все завтра судді, а мене те зовсім не обходить. Спи тепер.

— Ой, пане, а шандар казав, що мене за те повісять,— заводив Йосько.

— Чи ти сказився, дурний!— крикнув я.— Смійся з того! Де ж ти чув, щоб за такі дурниці вішали?

— А мій господар казав, що мене запакують на десять літ до криміналу

— Ну, ну, не журися,— кажу,— бог милосердний, якось то буде. Тільки засни тепер, а завтра поговоримо за дня!

Умовкли ми і незабаром я захріп. Тільки й мого добра в криміналі, що сплю, як той заяць у капусті.

III

Тільки другого дня могли ми добре оглянути новака. Аж смішно мені стало, що я міг учора відразу не пізнати в нім єврея. Рудий, з пейсами, ніс вигнутий, як у старого яструба, постава скорчена, хоч на свої літа зовсім не марна, і доброго росту. Поглянувши на нього, бачилося, що на десять кроків від нього чуєш єврея. А вчора, коли ми його натирали напотемки і тільки слова його чули, зовсім того не було можна доміркуватися.

І він також з переляком став озиратися по казні, як сполохана білиця. Схопився, коли ми ще оба з паном лежали, вмився, постелив своє ліжко і сів на нім у куті, та й уже ані шеберне, мов заклятий.

— А що, ти голодний?— питаю його.

Мовчить, тільки якось ще дужче скорчився.

— І їв ти що вчора?— питає пан.

— Та... вчора... як мене мав шандар вести, вїйтиха дала мені трохи борщу і кавалок хліба.

— Ага, тепер уже знаємо!— всміхнувся пан.

Дав йому поснідати— добрий кавалок хліба і вчорашній котлет. Аж затрясся неборак. Хотів щось дякувати, але тільки сльози в очах йому стали.

І бачите, ще одна несподіванка в тім хлопчиськові! Постать наскрізь єврейська, а в натурі його, бачилось, що нічого, ані крихітки, нема єврейського. Тихий, послухний, без жодної дрібочки самохвальби, до го-вірки неохочий, але коли йому було казати що зробити,

то звивався, як іскра. Було щось таке натуральне, хлопське в цілій його поведінці. Як не було що робити, — а що в нас у казні за робота! — любив сидіти в кутику мовчки, скорчений, обчепивши руками коліна та опершися бородою о коліна, тільки очі йому блищать з темного кутика, як цікавої мишки.

— Ну, скажи ж нам, що ти за рабунок такий страшний зробив, що шандар за нього аж шибеницею тобі грозив? — спитав його раз пан, коли вже видно було, що хлопчисько трохи втихомирився та освоївся.

— Ой, пане, — сказав Йосько і затрясся всім тілом, — довго би розказувати, а мало слухати. То дуже глупа історія.

— Ну, ну, розкажуй, послухаємо. І так не маємо тут нічого мудрішого робити, то можна й глупої історії послухати.

— Ріс я у Мошка, орендаря в Смерекові, — почав Йосько, — зразу грався я разом з його дітьми і кликав Мошка „тате“, а Мошчиху „маме“. Гадав я, що вони мої родичі. Але небаром завважав я, що Мошко своїм дітям справляє гарні бекешки, а Мошчиха дає їм щоп'ятниці білі сорочечки, коли тим часом я ходив брудний та обдертий. Коли мені було сім літ, казали мені пильнувати гусей, щоби не йшли в шкоду. Мошчиха не питала, чи холод або спека, але гнала з дому на толоку, даючи при тім чимраз менше їсти. Терпів я голод, плакав не раз на толоці, але все те нічого не помагало. Сільські хлопці були ліпші для мене. Давали мені хліба, сира, допускали мене до своїх забав. Привик я до них, і пізніше став я їх виручати в пильнуванні гусей. Був я, як на свій вік, крепкий і зручний, то господині сільські стали самі повіряти мені гусей, а потім телят, коли їх діти мусили йти до школи. За те діставав я від них хліба, теплої страви, а не раз у свято й пару крейцарів. Мошчиха була дуже скупа, то й рада, що я дома їсти не просив. Але коли Мошкові діти дізналися, що я їм хлопські страви, то прозвали мене тrefняком і стали зо мною дрочитися, а далі й бокувати від мене. Зразу мені те не вадило, але небавом почув я ту неприязнь дуже діймаво¹.

---

¹ Діймаво — дошкульно.

Мошко найняв для своїх хлопців бельфера¹, щоби їх учити читати й писати. Було то в зимі, то й я мав час вільний. Коли ж я наблизився до них, щоби й собі вчитися, хлопці стали кричати, тручати мене та щипати, а врешті з плачем заявили матері, що разом з трэфняком учитися не будуть. Сама, бачу, Мошчиха намовила їх до того, бо дуже мене та відьма ненавиділа, хоч не знаю за що. Тож зараз, як тільки діти завели крик, прибігла і витрутила мене з покою, кажучи, що то не для мене наука, що вони бідні і не мають відки для жебрака бельферів тримати. Заплакав я, але що ж діяти? Піду, бувало в село, бавлюся з сільськими дітьми, або придивляюся, як старші майструють коло возів, саней чи інших знаряддів. Не раз цілою гурмою бігали ми до коваля, котрого кузня стояла край села, і там цілими годинами придивлялися роботі. А що я був найсильніший з усіх хлопців, то не раз коваль велів мені, або міхом димати, або молотом ударити, або точило крутити. Який же я тоді був щасливий! Як гаряче бажав я, коли вже наука не для мене, мати бодай яке ремесло в руках!

З весною знову вертав я на толоку, до гусей і телят, котрі Мошко скуповував у околичних селах, а перетримавши трохи, возив до Львова на продаж. Толока смереківська обширна, де-не-де поросла корчами, то й небагато мав я біганини. Сяду собі, бувало, де на горбку, вигострю ніжик і зачинаю стругати, довбати, клемезити різні речі з дерева, зразу маленькі драбинки, плуги та борони, пізніше клітки, вітряки та млинки.

По рокові був я вже таким майстром, що всі сільські хлопці в кут передо мною. Почав я фабрикувати траскала та скрипучі опуди для відгонення горобців із пшениці, проса та конопель, і продавав пару таких опудів по десять крейцарів. Заробив я небавом стільки, що міг посправляти собі деякі столярські знаряддя: долітця, сверлики і т. ін. Брався я до чимраз більших речей, бо мав до того охоту. Що тільки побачу, зараз хотів би те зробити. В зимі пересиджував я цілими днями то у столяра, то у коваля, помагаючи їм та привчаючися до їх роботи. Мав я вже шістнадцять літ, а в Мошка ані гадки зробити щось зо мною,—

---

¹ *Бельфер* — домашній вчитель у євреїв.

вивів мене на пастуха, а за більше байдуже. Не знав я навіть, хто був мій батько і якого я роду. В селі знали тільки, що Мошко привіз мене відкись маленьким; була навіть чутка, що я син якогось Мошкового свояка, котрий не оставив після своєї смерті нікого, тільки мене одного, а за мною порядний маєток, і що буцім то Мошко загорнув і присвоїв його собі.

— Шкода тебе, Йоську,—говорили мені не раз хлопи,—такий ти моторний хлопець і до ремесла охочий, а що з тебе буде?

— Що ж має бути,—відповідав я.—Буде громадський пастух.

— Ой, не має сумління Мошко, що так за тебе не дбає!

— Каже, що бідний, що не має відки,—говорив я.

— Не вір ти старому циганові! Має він гроші, і порядні, але для своїх бахурів ховає. А тебе не навчив навіть богові молитися.

Бурилося в мені від таких слів. Став я сам про себе думати.

— Справді,—міркую,—чого я тут досиджуся? Робити на Мошка задурно завше маю час. Коби хоч ремесла доброго навчитися, то я мав би бодай свій кавалок хліба в руках. Але як тут дійти до того? Як увільнитися від Мошка? Куди в світі обернутися, особливо, коли не знаю, відки я родом, хто був мій батько і чи є де мій рід?

Наша корчма стояла при дорозі. Часто до неї заходили шандарі, не раз ведучи скованих арештантів до Львова або до Жовкви. Зразу я боявся страшенно тих здорових, грізних хлопів у темнім убранню, з карабінами на плечах і в капелюхах з косицею з блискучого когутячого пір'я. З тривогою й дрожжю, скорчений край печі, слухав я не раз, як вони розмовляли з Мошком або з сільськими господарями. Розмовляли звичайно про страшні для мене речі, про пожари, про злодіїв, волоцюг, і в розмовах тих дуже часто чув я слово „папери“. „Як немає паперів, зараз його задержати“. „Еге, дивлюся, а його папери не в порядку“. „Якби був мав хоч один папір добрий, я був би його пустив“.—Ба, що ж то за папери,—думав я не раз,—що таку мають міць, що один папір може проходжого чоловіка оборонити від шандаря з карабіном та з когутячим пір'ям? Але на те питання не міг я найти

відповіді, а проте тим дужче лякала мене думка про ті папери. Як же ж я можу рушитися в світ, не маючи паперів? Адже мене зараз на першій кроці шандар зловить і поведе бог зна на які муки! Дрижав я всім тілом на таку думку. Чим частіше думав про визвіл від Мошка, тим частіше оті папери ставали мені перед очима. Навіть снилися мені папери, старі, пожовклі, з величезними печатками, дивилися на мене грізним, поморщеним обличчям або сміялися з мене огидними, беззубими устами. Був я тоді дуже нещасливий. Всі люди, котрих я про те питаю, підтверджували, що без паперів ані в дорогу рушити не можна, ані ніхто мене до терміну¹ не прийме. Але відки ж мені взяти ті папери? Коваль радив мені запитатися про них Мошка, він же мусив дістати якісь папери по моїм батьку.

Ба, спитатися Мошка! Якби то мені так легко було до Мошка приступити. Давніше, як був я малий, був він для мене ласкавіший; коли ж я став доростати, здав мене зовсім у руки своєї жінки-відьми і майже ніколи нічого до мене не говорив. Бачилось мені, навіть, що бокував від мене. Відколи мені люди повіли, що мусив узяти гроші по моїм батьку, став я пильніше на нього вважати; я зміркував, що та моя увага його непокоїть. Крутився якимось неспокоїно, коли ми часом опинилися самі, немов би його щось гризло.—А що, міркую собі, якби так коли, як нема жінки вдома, наперти на нього несподівано, може би можна від нього хоч що то дізнатися? От я й зважився при нагоді так і зробити.

Нагода така небавом лучилася. Мошчиха поїхала до Жовкви, в корчмі не було нікого, тільки сам Мошко, тож приступив я до нього та й кажу:

— Реб Мойше, люди кажуть, що маєш якісь папери по моїм батьку.

Кинувся Мошко, немов би його оса вкусила.

— Та ти це відки знаєш?

— Та люди кажуть.

— Що за люди?

— Та всі, по цілім селі.

— Ну, а тобі нащо тих паперів? Адже ти навіть читати не вмієш!

---

¹ До терміну—на науку ремесла, в учні.

— Так. А все таки я хотів би знати. Значить, маєш їх?

— Маю, маю, ті дідівські¹ папери!—крикнув Мошко роздражнений, немов би йому я не знати що неприємного сказав.—Дід був твій батько, протратив маєток, а тебе мені на біду лишив. Що мені з тебе за пожиток!

— Знаєш що, реб Мойше,—кажу,—віддай мені ті папери. Я собі піду, коли я тобі непотрібний.

— Що?—верескнув Мошко,—ти би хотів іти? А куди ж ти, дурню, підеш?

— Я хотів би вступити де до терміну, ремесла вчитися.

Мошко засміявся на ціле горло.

— Іди, іди, капустана голова, гадаєш, що тебе хто прийме! За термін треба платити, а до того треба вміти читати й писати, і то не по-єврейськи, а по-гоївськи.

Став я, мов остовпілий. Врешті здобувся на слово.

— То бодай мені покажи ті папери, нехай їх побачу!

— Тьфу! — крикнув Мошко, — вчепився мене, як реп'ях кожуха! Ну, ходи, покажу тобі твої скарби! Ще щастя твоє, що я їх досі не спалив!

Це останнє слово, мов ніж, вразило моє серце. А що, якби був Мошко справді спалив мої папери? Адже був би я самісінький на світі, як лист, відірваний від дерева. Ані би я сам не знав свого роду, ані би мене ніхто не знав. Не міг би я рушитися з місця, був би навіки прикований до Мошкової лави, був би до смерті невільником. Дрож мене проймила на цю думку, якесь мляве проміння замиготіло перед очима. З великою натугою перемиг я сам себе і йшов супокійно за Мошком до комірки.

Комірка була дерев'яна, добудована до корчми ззаду, а вхід із сіней. Мала тільки одне тісне віконце, навхрест перебите залізними штабами. Там Мошко складав усякі речі, що брав від хлопів на застав, і все, що мав дорожчого. Повно там було кожухів, шапок баранкових, чобіт; у скрині лежали корали, казали навіть, що мав там на дні старосвітські дукати й талляри. Пару раз добувалися до тої комірки злодії, але

---

¹ Дідівські — жебрацькі, дід — жебрак.

ніколи не могли її розбити, бо міцно була збудована, а Мошко собак держав чутких. Двері від комірки були низькі й тісні, Мошко мусив схилитися, щоби влізти до середини. За ним уліз і я.

— А ти тут чого?—озвірився він на мене.

— Як то чого, аджеж ти велів мені йти!

— Але не тут! Зачекай у сінях!

— Все одно,—кажу,—зачекаю й тут. Адже нічого тобі не з'їм.

Мошко витріщив очі і видивився на мене, немов би мене вперше в життю бачив. Не знаю, що йому в мені не подобалося, але плюнув і відвернувся. Потім виліз на скриню, сягнув на поличку, прибиту під самою сте-лею і дістав відти скрутіть пожовклих паперів.

— Ось твої шпаргали!—буркнув, показуючи їх мені здалека.

— Дай, нехай їм придивлюся,—кажу і витягую руку.

— Ну, що ж ти, дурний, в них побачиш,—відповів Мошко,—і пощо тобі того? Сиди в мене, коли тобі тут добре, і не шукай собі біди!

І поклав папери знов на полицю.

— Ходім відси,—каже,—тепер можеш бути спокійний. А то, що тобі люди про мене говорять, бо знаю, що в людей язики довгі, то ти не вір тому. То все брехня!

— Що брехня?—питаю.

— Ет, з тобою говорити, то однако горохом о стіну кидати,—буркнув Мошко і майже витрутив мене з комірки, а потім, замкнувши її на ключ і на колодку, пішов до корчми.

IV

Йосько замовк на хвилю. Пан Журковський, що уважно слухав його оповідання, всміхнувся та й каже:

— Ну, ти казав, що глупа історія буде, а ось ти розказуєш, якби із книжки читав.

— Е, пане,—відповів Йосько,—те, що досі, то не була глупа історія. Але тепер прийде дурниця. А що оповідаю гладко, то не дивуйтеся. В селі навчився я казки розказувати. Пам'ять маю добру, а як тільки раз яку казку вчую, то потім оповім її ще ліпше і цікавіше, ніж той, від кого я її чув. Тамтої зими так мене в селі всі за ті казки полюбили, що ні одні вечорниці без мене не обійшлися.

— Ге, як я бачу, то ти майстер до всього,—сказав пан.

— Ой, пане,—відповів зітхаючи Йосько,—не знаю, що то значить, але мені бачиться, що це власне моє нещастя. Коли чую, що маю що зробити, що можу чогось навчитися, то так мене щось всередині пече, так мене мулить і мучить, що не маю хвилі спокою, поки того не зроблю, не пізнаю, не навчуся. Отжеж не що, тільки це мене до криміналу завело.

— Ну, ну, розкажуй!

Та не міг цим разом Йосько скінчити свого оповідання, бо власне в тій хвилі отворилися двері нашої казні.

Йоська закликали до протоколу.

— То незвичайний хлопець,—проворкотів пан і став, задумавшись, ходити по казні.

— А мені видиться, що він багато бреше,—кажу я.— Навчився казки хлопам оповідати, то й нам казку каже.

— Думаєш, що так?

— Ну, а що ж, хіба то не може бути?

— Певно, що бути може, але лице його свідчить за ним. Зрештою, будемо ще мати час переконатися по-трохи.

На протоколі сидів Йосько коротко, не довше, як півгодини. Вернув далеко веселіший і спокійніший ніж пішов.

— Ну, що ж,—питаю його,—не з'їв тебе суддя?

— Е, що, суддя добрий чоловік,—сказав Йосько.— Признатися, дуже його я зразу боявся. В селі казали мені, що тут б'ють до признання, що розпаленим залізом у подошви печуть.

— Ха, ха, ха!—засміявся я.—Тепер то я знаю, чого ти по ночах так перевертався та кричав та йойкав! Тобі, певно, снилося, що тебе в підовши печуть!

— Ой, прошу не сміятися. Мені подумати страшно про ті сни, стільки я в них натерпівся. А все задурно. Суддя такий добродушний, говорив зо мною по-людськи, не кричав, не фукався, не бив мене так, як шандар.

— А хіба ж тебе шандар бив?—спитав пан Журковський.

— Ой, пане, я гадав, що душу з мене вижене. Подивіться тільки на мої плечі!

І Йосько зняв сорочку. Ми аж ахнули! Цілі плечі хлопця вкриті були синцями та пругами засохлої крові.

— Ну, а про що ж тебе суддя питав?—промовив перший Журковський.

— Та про той нещасливий рабунок, як то було.

— Ну, і що ж?

— Та що ж би? Оповів я йому все, як було, та й годі. Списав протокол і казав мене відвести.

— Ну, то тепер оповіж і нам, як то було.

— Та як було! Знаєте вже, яке було моє життя в Мошка. Не хотів я довше в нього оставатися, а ще до того боявся, що скоро йому ще раз спімну про папери, то він візьме та й спалить їх. Отож я думав сам їх украсти. Легше мені було дібратися до комірки, ніж посторонньому злодієві, бо й пси мене знають і сам я знаю всі входи і всі звичаї в хаті. Зразу хотів я викрасти у Мошка ключі, але він, видко, занюхав щось і носив їх завше при собі, або ховав десь так, що я не міг найти. А мене гарячка жерла, скоро в моїй голові раз на тім стало, щоб добути свої папери. Тут уже ні про що не було гадки, тільки про це. І що зрештою мав я довго думати? Одної ночі, коли всі спали, швидко зістругав я фугу в однім стовпі комірки—вона була будована в стовпи,—виважив долотом делину¹, вліз до комірки, взяв свої папери, а потім за-сунув делину знов на місце. Та й стільки.

— Дрібниця,—буркнув пан.

— А скоро я дістав папери в свої руки, то, навіть не переглядаючи їх, не розв'язуючи шнурка, котрим були обв'язані, завив їх у шмату, сховав за пазуху і покинув Мошкову корчму.—Куди тепер іти?—подумав я собі. Ще мене страх не зовсім покинув. Ану ж Мошко ошукав мене, показуючи якібудь глупі папери замість моїх! Ану ж напотемки взяв я який інший звиток? Треба було конечно з кимось порадитися, що в тім разі робити. Тож переночувавши в першій-лілшій стозі сіна, на другий день пішов я до знайомого коваля і оповів йому все. Він перший зілляв мене холодною водою.

— Зле, хлопче, зробив ти,—каже.—Іди зараз до в'їта, розповіж йому все і зложи у нього папери!

Делина—брус.

Замлоїло мене коло серця від тих слів. Але що ж робити? Бачу, що рада розумна, та й іду. Приходжу до вїйта і з подвір'я вже бачу крізь вікно, що коло стола на лаві сидить шандар. Відразу щось немов би шепнуло мені, що то смерть моя. Задеревів я і не міг кроку далі зробити. Блисла мені в голові думка: втікати! Але вже було запізно. Вїйт мене побачив і крикнув радісно:

— Ось і він сам! За вовка помовка, а він ось де! Ну, ходи ж, ходи ближче!

Бачу, що вже все вийшло наверх, що вже за мною питають. Тож зібравши всю свою відвагу, йду до хати.

— Як називаєшся?—питає мене шандар.

— Йосько Штерн.

— Відки родом?

— Не знаю.

— Ага, значить, волоцюга.

Закаменів я на місці. Не раз чув я це страшне слово, чув багато страшних історій про те, що то виробляють шандарі з волоцюгами, і завше того найгірше боявся. А тут маєш, від першої хвили і сам у таке ж попався!

— Але ж я тутешній,—простогнав я.—Пан вїйт мене знають.

— Я? тебе?—каже мені вїйт.—Брешеш, любенько моя! Знаю тебе з видження, знаю, що називаєшся Йосько і що служиш у Мошка орендаря, але хто ти такий і відки взявся, того не знаю.

— Ага, значить, бреше в живі очі!—крикнув шандар і щось собі занотував у книжечці.—Ходи сюди,—сказав далі до мене.—Ближче! Дивися мені в очі!

І в тій хвилі, коли я підніс до нього очі, він тяжким своїм п'ястукком ударив мене в лице так, що я відразу впав на землю і кров'ю обіллявся.

— Встань зараз!—крикнув до мене шандар,—і не смій мені кричати, бо ще більше дістанеш! А тепер кажи правду, що тебе буду питати! Ти служиш у Мошка?

— Так.

— Ти обікрив його?

— Ні.

— Як то ні?

Знов я видивився на шандаря, стираючи рукавом

кров з лиця, і знов здоровенний його удар повалив мене на землю.

— Пане шандар,—сказав на те війт, поки я коріцмався, щоби встати,—я, яко начальник громади, не можу дивитися на таке трактовання арештанта. Я тільки маю бути при списанню протоколу, а те, що діється перед протоколом, до мене не належить. Коли хочете вчити його, що має говорити, то виберіть собі інше місце. В мене того не можна.

Шандар прикусив губи, а далі, не кажучи й слова, встав з лави, добув із своєї торби ланцюжки, закував мене і повів до корчми до Мошка. Що там зо мною робили, як мене вчили говорити, того не буду оповідати. Зомлів я пару разів під час тої науки. Та й не даремна ж була їх злість. Зробив я їм великі збитки. Мошко в першій хвилі сказав шандареві, що я вкрав йому великі гроші, завиті в папір. Гадав, що як мене шандар зловить і до корчми приведе, то він зараз папери від мене відбере і спалить, і я навіки останусь його невільником. Скоро тільки я ввійшов до корчми, зараз перше питання було:

— Де гроші?

— Не знаю. Ніяких грошей я не брав.

— А де папери?

— Я сховав.

— Де сховав?

— Не скажу.

Стали мене наклонювати насамперед биттям, потім добрим способом, а я все тільки одне повідаю: — папери я взяв, бо то мої. Не заглядав я навіть, що в них є. Сховав я їх і не покажу нікому, тільки війтові.

Мошко мало не сказився. Зі злості велів з мене поздирати чоботи й рубаття, що я мав на собі, а вбрати мене в оце лахміття. Нарешті, збитого і майже голого, повели мене до війта. Знов мене там стали за папери питати. Але я не дурний. Аж коли побачив, що в хаті багато свідків, пішов я до сіней і витяг папери із шпари. У війта сіни були темні, обширні. Ідучи до хати і бачачи там шандаря, упхав я свій звиток до шпари, щоби його в мене не відобрали. Коли Мошко побачив звиток у руках шандаря, кинувся до нього, як ворон, кричачи, що то його гроші, щоби йому віддати.

— Го, го, пане Мошку, — відповів вїйт, — то не йде. Ми то все мусимо відставити до суду. Зробимо тут протокол, а скоро той хлопець признається, що у вас той звиток украв, то вже річ суду робити з тим що далі. Запечатано все, як є, громадською печаткою, і пан шандар відставлять те разом з арештантом до Львова. А ви вже в суді будете собі правди доходити.

Мій Мошко так на те скривився, немов би квартиру своєї оковити¹ випив. Але ніхто на це не зважав. Шандар засів писати протокол. А коли все списано, вїйтиха дала мені трохи попоїсти, шандар закував мене знов і ми рушили в дорогу до Львова. Гадав я, що згину з болю й морозу в тій дорозі, і досі не знаю, як я видержав. Ой, пане, як же ви тепер гадаєте, що зо мною буде?

— Нічого не буде, — відповів пан Журковський. — Посидиш трохи та й вийдеш на волю. А хто знає навіть, чи ціла оця історія не вийде тобі на добре.

— А то як?

— Ну, побачимо. Ніколи чоловік не знає вперед, що його чекає.

V

Щось так у два, чи три дні кличуть Йоська, але не до суду, тільки до доктора. Що то значиться — гадаю собі. Аджеж він не мельдувався² „марудою“.

— Сам не мельдувався, — повідає мені Журковський, — а навіть якби замельдувався, то би це йому нінащо не придалося. Але я його замельдував. Був я в неділю у президента і просив, щоби його звелів звізитиувати. Аджеж то страшенна річ, що тут діється. Так далі йти не може.

І справді, доктор велів Йоськові розібратися і списав з ним протокол. Чи що з того вийшло — не знаю. В наших судах такі справи дуже помалу йдуть і не кожний такий щасливий, щоби міг дочекатися їх skutku³.

Тим часом пан Журковський каже якомсь Йоськові:

— Чуеш, хлопче, хочеш, щоби я тебе навчив читати?

¹ Оковита — горілка.

² Мельдувати — об'являтися, заявляти, доносити.

³ Скуток — наслідок, результат.

Витріщився Йосько на пана.

— Ну, що ж так дивишся? Скоро тільки маєш охоту, то за пару день будеш читати. А як побачу справді, що не брешеш і пам'ять маєш добру, то вже те зроблю для тебе, що тебе приймуть до ремісницької школи, то навчишся ремесла, якого схочеш.

— Йой, пане, — крикнув Йосько і кинувся панові до ніг, заливаючися сльозами. Більше нічого не міг сказати, тільки цілував пана по руках.

На другий день принесли панові буквар і він ставчити Йоська читати. За два дні він вмів уже пізнавати і складати букви, а за тиждень читав короткі кусники майже плавно. Вчепився того, як то повідають, як „єврей коломийки“. Читав би був, бачу, день і ніч, тільки що ми в ночі світла не мали. Ледве до їди міг на хвилю від книжки відірватися.

А коли смеркалося і читати вже годі було, Йосько сідав у кутику на своїм сіннику, підгортав ноги під себе і обхоплював їх руками, і так сидячи, скорчений, зачинав оповідати казки. Снував їх без кінця, і хоч бачилося, що все однакі чуда й пригоди повторяє, все таки вмів їх завше інакше укладати і на інший лад оповідати. А часом прямо було видно, що в казці снує перед нами свої власні мрії. Оповідав про бідного хлопця, що в найтяжчій недолі стрічає добродія чарівника, переймає від нього чарівні слова й закляття і йде в світ здобувати собі долю та помагати другим. Проймаючими, а zarazом простими словами рисував його терпіння й пригоди, зустрічі з шандарями, неволю в орендаря, забавно не раз мішаючи те, про що казки говорять, з тим, чого сам зазнав.

Ніколи ще не бачив я хлопця, котрий би так гаряче брався до книжки, як Йосько. Бачилося, що за тих пару неділь хотів надолужити те, що занедбав у кільканадцяти літах. Найбільше гризся тим, що осінні дні такі короткі, а в казні так скоро зовсім смеркалося. Одне наше віконце, звернене к заходові і положене майже під стелею, скупі тільки світла пропускало навіть уполудне; о четвертій годині вже читати годі було. А Йосько рад би був день у двоє продовжити. Нарешті, врадуваний закликав:

— Маю! Буду читати при вікні, там розвиднюється скоріше і видно довше ніж у казні.

— Невигідно тобі буде читати, стоячи на руштуванні, — кажу йому. — Зрештою то для тебе зависоко.

— Сидіти буду так високо, як мені подобається! — каже.

— Як же то зробиш?

— Прив'яжу простирало двома кінцями до ґрати, в зігнуття покладу звитий у трубу коц і сяду на нього, як на сідло.

І справді, винахід був дуже практичний і відтоді всі в криміналі так роблять. Кілька день Йосько просто любувався вікном. Вставав о шостій, скоро тільки трохи розвиднілося, робив своє руштування і вип'ялившись на нього, сліпав над книжкою, притискаючи чоло до самої ґрати, аби тільки якнайбільше того божого світла захопити. Ми з паном оба по черзі пильнували коло дверей, як їшов ключник до казні, і загодя остерігали Йоська, щоби злазив і руштування знімав, бо сидіти при вікні арештантам гостро заборонено. Та й удавалося нам завше щасливо уникати штемпу, а може й ключник мав якусь увагу на пана Журковського і не так строго нашої казні доглядав.

Та на лихо штемп випав з іншого боку.

Окрім сторожі в коритарі¹ маємо ще одну: під вікнами в'язниці ходить шельвах — жовнір з карабіном. Має він гострий наказ доглядати, щоби арештанти в вікна не дивилися, а особливо, щоби з собою крізь вікна не розмовляли. Військове правило велить йому в разі опору навіть оружжя вживати. Щоправда, досі такого випадку не було. Треба вже було чогось дуже великого, щоби шельвах, зійшовши із свого плацу, замельдував вахкомендантові, що з цього чи того вікна говорили або дивилися. Старші жовніри, так ті вже привикли розуміти, що що іншого припис, а що іншого виконання, і звичайно не дуже гостро держалися припису. Не один спокійно дозволяв на всяку говірку, як то кажуть, був блат на все; інший лагідно впоминав, або просив арештантів, щоби дали спокій. Та гірше було, коли на варті лучився рекрут, що боїться капрала гірше вогню. Такий брав усякий розказ до слова. Як сказали йому „гостро пильнувати“,

---

¹ *Коритар* — коридор.

то він розумів це так, що всякого арештанта, котрий укаже голову в вікні, терба споганити останніми словами, замельдувати капралові або навіть ухопитись за карабін. На таких „клапачах“ арештанти мстилися тим, що за його варт, особливо вечором, виробляли найбільші крики в вікнах, так що бідний рекрут не раз було аж казиться, і на всякий викрик з вікна вважає за свій святий обов'язок відповісти щонайменше таким же голосним та досадним викриком. Але що арештантів буває кількадесят, а він один, то по кількох мінутах пекельного галасу звичайно мусив замовкнути і, не можучи собі дати ради, хапав за карабін. Розуміється, що в тій хвилі вікна насупротив нього опорожнювалися зовсім, а крик знімався в другім кінці довгого арештантського будинку, і шельвах, як гонений звір, біг туди і знову грозив карабіном — очевидно, з тим самим skutком.

Такі галаси бували звичайно вечором, але не раз і вдень. Отже лихо хотіло, щоб одного дня від третьої до п'ятої стояв власне такий нещасливий рекрут на шельваху. З самого початку сказав грубіянство якомусь арештантові, що дивився в вікно. Дали такий знак, щоби зробити клапачеві „кац-музику“. На різних кінцях арештантського будинку, з різних поверхів з кільканадцяти вікон параз посипалися крики, визивання, свист і проразливі м'явкання. Рекрут кричав також, бігав попід усі вікна, але ніде не міг заздріти нікого. Доведений до лютості, замовк нарешті і став на однім місці, щоби відітхнути. В пару хвиль пізніше замовкла й „кац-музика“. Бачилось, що спокій настав повний. В казні вже смеркалося, тож Йосько зробив руштування і з книжкою в руках так і припав до вікна. Та ледве прочитав собі під ніс пару слів, коли втім шельвах, заздрівши його, прискочив і став проти вікна.

— Марш, злодію, з вікна! — верескнув до Йоська.

Йосько за першим разом не чув навіть крику, так живо був зайнятий історією про чаплю й рибу, що власне читав.

— Марш з вікна! — ще голосніше крикнув шельвах.

— Та чого хочеш від мене? — відповів Йосько. — Адже тобі не заважаю. Адже видиш, що читаю. В казні вже не видно, то я виліз трохи до світла.

— Йди геть, бо стріляю! — ревнув шельвах, і заки

Йосько вспів злізти із свого руштування, вже гукнув вистріл карабіновий.

— Йой! — крикнув Йосько і, як сніп, упав з руштування на ліжку, що стояло під вікном. Ноги його задригали судорожно, а руки, в котрих держав книжку, притиснені були до грудей. Спід карток книжки бухала кров. Куля попала просто в груди.

— Що тобі? Де тебе трафіло? — крикнули ми оба, кидаючися до Йоська. Але він нічого не відповідав, тільки чорні очі блищали, як два розжарені вугілля, страшенно якимось відбиваючи від лица, блідого, мов у трупа.

На подвір'ю під нашим вікном і на коритарі коло наших дверей знявся рівночасно галас. Там сторожа військова вибігла на вистріл, а тут ключник з дідами шукав казні, до котрої стрілено. Впали до нас.

— Ага, то тут! — крикнули, бачачи лежачого Йоська. А що, злодію, жидику, дісталось тобі на горіхи?

Йосько кидався ще і стогнав тихо, все притискаючи книжку обома руками до грудей, немов би хотів нею заткати смертельну рану.

— Що він робив? — спитав мене ключник.

— Та... я... тільки до світла...

Хотів ще щось говорити, але духу йому не стало. Останнім відрухом відірвав руки від грудей і показав ключникові закривавлений буквар.

— Він читав при вікні, — пояснив я ключникові.

В тій хвилі прийшов із суду ординанс¹ із карткою, шукаючи ключника.

— Пане ключник, — каже з коритаря, — де тут сидить Йосько Штерн? Є тут картка з суду, що має йти на волю.

А Йосько вже перед минутою був вільний.

¹ Ординанс — кур'єр.

ЗМІСТ

Ріпник	5
Навернений грішник	48
Полуйка	116
Вівчар	136
Задля празника	142
Лесишина челядь	154
Вугляр	166
Муляр	176
Сам собі винен	182
Добрий заробок .	192
Домашній промисл. .	199
Ліси й пасовиська	209
Панщизняний хліб	221
Малий Мирон	229
Олвець	236
Грицева шкільна наука	250
До світла! .	258

*Редактор В. Татаринов. Графічне оформлення Є. Кривінської.
Портрет—деревоцит К. Козловського. Технічна редакція Г. Яценка,
Й. Голіка. Коректор М. Сиряченко*

Уповноважений голівліту № 1612. Міськліт № 2568. Замовл. № 6277. Тир. 9000. Друк.
арк. 17¹/₂. Папір 84x54¹/₁₆. Здано до друк. 2-VII-39 р. Підписано до друку 31 X-39 р.

Херсон, Держдрукарня ім. Леніна, вид-ва „Надніпрянська Правда“

5 руб. 25 коп.